

Mogućnosti prenamjene duhanske graditeljske baštine za potrebe muzeja na primjeru Prirodoslovnog muzeja u Metkoviću

Hornik, Dora

Master's thesis / Diplomski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:852041>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom](#).

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-18**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za informacijske i komunikacijske znanosti

Katedra za muzeologiju i upravljanje baštinom

Diplomski rad

**MOGUĆNOSTI PRENAMJENE DUHANSKE GRADITELJSKE
BAŠTINE ZA POTREBE MUZEJA NA PRIMJERU
PRIRODOSLOVNOG MUZEJA U METKOVIĆU**

Dora Hornik

mentorica: dr. sc. Žarka Vujić, red. prof.

ZAGREB, veljača 2022.

UNIVERSITY OF ZAGREB
FACULTY OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES
Department of Information and Communication Sciences
Sub-Department of Museology and Heritage Management

M.A. Thesis

**ADAPTIVE REUSE OF TOBACCO BUILT HERITAGE
FOR MUSEUM PURPOSES ON THE EXAMPLE OF NATURAL
HISTORY MUSEUM IN METKOVIĆ**

Dora Hornik

supervisor: Žarka Vujić, Ph.D., full professor

ZAGREB, February 2022

ZAHVALA

Željela bih uputiti zahvalu svojoj mentorici, dr. sc. Žarki Vujić, red. prof. na mentorstvu, odnosno stručnom vodstvu, pomoći i svim savjetima danim tijekom procesa pisanja ovog diplomskog rada.

Također zahvaljujem i svim kazivačima bez kojih ne bih mogla napisati ovaj rad.

IZJAVA O AUTORSTVU

Izjavljujem pod punom moralnom odgovornošću da sam diplomski rad „Mogućnosti prenamjene duhanske graditeljske baštine za potrebe muzeja na primjeru Prirodoslovnog muzeja u Metkoviću“ izradila potpuno samostalno uz stručno vodstvo mentorice dr. sc. Žarke Vujić. Svi podaci navedeni u radu su istiniti i prikupljeni u skladu s etičkim standardom struke. Rad je pisan u duhu dobre akademske prakse koja izričito podržava nepovredivost autorskog prava te ispravno citiranje i referenciranje radova drugih autora.

(potpis)

SADRŽAJ

1. Uvod.....	1
1.1. Tema i cilj rada.....	1
1.2. Metodologija	2
1.3. Struktura rada	3
2. Proizvodnja i uporaba duhana i duhanskih proizvoda	4
2.1. Arhitektura tvornica duhana.....	12
3. Vrednovanje i zaštita industrijske graditeljske baštine.....	24
3.1. Metoda adaptacije i njezina primjena u graditeljstvu.....	29
3.1.1. Adaptacija povijesnih građevina za muzejsku namjenu	30
4. Studija slučaja - kompleks nekadašnje duhanske stanice u Metkoviću.....	46
4.1. Muzejska prenamjena upravno-stambene zgrade kompleksa	51
4.1.1. Okolni prostor zgrade muzeja.....	52
4.1.2. Zgrada muzeja kao spremnik.....	58
4.1.2.1. Eksterijer - vanjska oмотnica zgrade	58
4.1.2.2. Interijer zgrade - unutarnja prostorna organizacija	65
4.1.3. Sadržaj muzeja - muzejski predmeti i pomagala	74
4.1.3.1. Zaštita muzejskih predmeta	74
4.1.3.2. Istraživanje muzejskih predmeta.....	84
4.1.3.3. Komunikacija muzejskih predmeta.....	84
4.2. Mogućnosti muzejske prenamjene ostalih zgrada kompleksa	88
5. Zaključak	90
6. Slikovni prilozi.....	91
7. Popis slikovnih priloga.....	160
8. Popis literature	176
9. Popis internetskih izvora	187
10. Popis kazivača.....	194
11. Popis kratica	194
12. Sažetak i ključne riječi (summary and keywords)	195

1. Uvod

1.1. Tema i cilj rada

Tema je ovog diplomskoga rada analiza prenamjene dijelova nekadašnje upravno-stambene zgrade duhanske stanice u Metkoviću za potrebe lokalnog Prirodoslovnog muzeja. Prirodoslovni muzej u Metkoviću čuva i prezentira prirodnu baštinu donjeg toka rijeke Neretve, odnosno njegovu floru i faunu. Projekt njegove obnove započeo je 2008. godine, nakon što je zgradu otkupio grad Metković, a završio je 2015., kada je Muzej službeno otvoren za posjetitelje.¹ Iako je prvotno bilo planirano cijelu zgradu adaptirati za potrebe Prirodoslovnog muzeja, naknadno je ipak odlučeno da se u tu svrhu prenamjeni samo prostor njezina suterena i prizemlja. Muzej je osnovao Grad Metković² kao specijalizirani i lokalni tip muzeja, a njegovu je obnovu i opremanje financiralo Ministarstvo kulture bespovratnim sredstvima iz fondova Europske unije.³ Odluku o otkupu i prenamjeni zgrade uprave i stanovanja metkovske duhanske stanice potpomoglo je nepostojanje odgovarajućeg prostora za smještaj Gradske knjižnice i Prirodoslovnog muzeja⁴, odnosno tada još Ornitološke zbirke Lovačkog društva Metković, kao i stupanj očuvanosti i lokacija⁵ bivše upravno-stambene zgrade. Autor je muzeološke koncepcije dr. sc. Nikola Tvrtković⁶, dok je arhitektonski projekt napravio Goran Rako. Rako je bio i jedan od autora likovnog postava, zajedno s Nikolinom Jelavić Mitrović, diplomiranom dizajnericom. Postavljanje postava koordinirala je dr. sc. Iva Mihoci.⁷ Osim navedenog, u radu će se dati i kratak prijedlog muzejske prenamjene ostalih zgrada kompleksa nekadašnje duhanske stanice u Metkoviću, točnije samo zgrade obližnjeg skladišta. Nadalje, bit će riječi i o korištenju metode adaptacije u graditeljstvu te o praksi prenamjene povijesnih građevina za muzejske potrebe, što uključuje i zgrade industrijskog karaktera. Valorizirat će se i industrijska graditeljska baština, a iznijet će se i povijest te karakteristike arhitekture tvornica duhana na području Hrvatske. Naposljetku, rad donosi i pregled povijesti proizvodnje duhana i duhanskih proizvoda u Hrvatskoj.

Cilj je rada predstaviti rezultate prenamjene upravno-stambene zgrade duhanske stanice

¹ Vukojević, Barišić Marenić i Bojanić Obad Šćitaroci, 2019., 111.

² Prema usmenom navodu Ivane Baće (26. 1. 2022.)

³ Ibid. (3. 9. 2021.)

⁴ Vukojević, Barišić Marenić i Bojanić Obad Šćitaroci, 2019., 111.

⁵ Ibid., 111.

⁶ Usp. Tvrtković, 2007.; Vukojević, Barišić Marenić i Bojanić Obad Šćitaroci, 2019., 111.

⁷ Vukojević, Barišić Marenić i Bojanić Obad Šćitaroci, 2019., 111.

u Metkoviću za potrebe metkovskog Prirodoslovnog muzeja, odnosno ukazati na njezine pozitivne i negativne ishode, u svrhu poboljšanja obavljanja muzejske djelatnosti Prirodoslovnog muzeja u Metkoviću, ali i bolje zaštite njegove povijesne arhitekture.

1.2. Metodologija

Metodologija korištena u obradi teme ovoga rada sastojala se od prikupljanja i kompariranja podataka dobivenih iz tematski relevantne literature i internetskih izvora te metodom intervjua kazivača, koja je korištena na terenskim istraživanjima u Metkoviću i Zagrebu. Metodologija se dijelom temeljila i na analizi prostora Prirodoslovnog muzeja u Metkoviću te njegova muzejskog funkcioniranja sukladno trima percepcijama britanskog arhitekta Iana Ritchija.

Dio podataka korištenih u ovome radu prikupljen je metodom intervjua. Ta je metoda korištena tijekom mog samostalnog jednodnevnog posjeta Metkoviću početkom rujna 2021., odnosno tamošnjem Prirodoslovnom muzeju, gdje sam provela intervju s Ivanom Baće, ravnateljicom Prirodoslovnog muzeja u Metkoviću, koja me ujedno i njime provela. O nekim detaljima projekta obnove zgrade Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice u Metkoviću u studenom sam iste godine saznala i od Gorana Rake, arhitekta i autora glavnog arhitektonskog projekta rekonstrukcije i prenamjene upravno-stambene zgrade metkovske duhanske stanice za potrebe Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice, s kojim sam provela intervju u njegovom arhitektonskom uredu u Zagrebu. Početkom ove godine uslijedio je dodatan telefonski razgovor s Ivanom Baće u svrhu prikupljanja dodatnih informacija te nadopunjavanja istraženog. Neizravan kraći informativni razgovor putem elektroničke pošte, obavljen je i s Ivanom Aldukom, trenutnim pročelnikom Konzervatorskog odjela u Imotskom, koji mi je ustupio podatke o ustrojstvu i nadležnosti konzervatorske službe u srednjoj i južnoj Dalmaciji u vrijeme trajanje rekonstrukcije upravno-stambene zgrade duhanske stanice u Metkoviću za potrebe Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice.

Osim metodom intervjua, neke sam informacije prikupila i iz tematski relevantne literature te internetskih izvora, koji ponajviše obrađuju teme iz područja zaštite kulturne baštine i konzervatorstva, muzeologije i muzejske arhitekture te duhanske i ostale industrijske graditeljske baštine, a manje tematiziraju i uzgoj i obradu duhan te proizvodnju duhanskih proizvoda. Od literature se ističe originalan članak britanskog arhitekta Iana Ritchija u kojemu

je on definirao „*tri percepcije sagledavanja muzejske arhitekture*“⁸ prema kojima je analiziran prostor i funkcioniranje Prirodoslovnog muzeja u Metkoviću. Kao metodološko ishodište poslužili su i dijelovi izvornog arhitektonskog projekta rekonstrukcije zgrade metkovskog Prirodoslovnog muzeja Gorana Rake. Korišteni su i nacrti izvedbenog projekta obnove i adaptacije zgrade menze bivše duhanske stanice u Imotskom za potrebe lokalnog Zavičajnog muzeja, koje mi je na uvid ustupio Konzervatorski odjel u Imotskom.

1.3. Struktura rada

Rad je sastavljen od nekoliko poglavlja i potpoglavlja. Nakon ovog, prvog i uvodnog poglavlja, slijedi ono drugo u kojemu se daje pregled povijesti uzgoja, prerade i uporabe duhana na području Hrvatske, a navodi se i povijest te osobitosti arhitekture samih duhanskih tvornica u Hrvatskoj. U trećem se poglavlju najprije donosi definicija te povijest vrednovanja industrijske baštine, a zatim se objašnjava i metoda adaptacije te praksa prenamijenjivanja povijesnih građevina za muzejsku funkciju, što uključuje i stara duhanska te druga industrijska postrojenja. Četvrto se poglavlje bavi samom studijom slučaja, odnosno prenamjenom bivše upravno-stambene zgrade duhanske stanice u Metkoviću za potrebe Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice. Unutar njega se najprije analizira klimatsko-geografski i urbani okoliš zgrade Muzeja, a zatim i sama zgrada kao spremnik te njezin sadržaj. Sam kraj istog, četvrtog poglavlja, donosi i kratak prijedlog prenamjene ostalih zgrada kompleksa duhanske stanice u Metkoviću za potrebe muzeja, točnije same zgrade obližnjeg skladišta. Posljednja poglavlja rada donose zaključak, popis slikovnih priloga, literature, internetskih izvora, kazivača i kratica te kratak sadržaj.

⁸ Vujić, 2017., 11.

2. Proizvodnja i uporaba duhana i duhanskih proizvoda

U ovom poglavlju bit će riječi o pojavi, uzgoju, preradi i korištenju duhana na području Hrvatske, a na kraju i o slabljenju te promjenama duhanske proizvodnje. Navedeno je uveliko utjecalo na zatvaranje starijih sklopova duhanskih stanica, čije su zgrade zatim prepuštene propadanju ili su prenamijenjene za druge funkcije, iako je zbog stradavanja pojedinih duhanskih stanica u Drugom svjetskom ratu (1939.-1945.) taj proces ponekad bio i obrnut.

Duhan (eng. *tobacco*⁹) je jednogodišnja zeljasta biljka¹⁰ iz roda *Nicotiana*¹¹, porodice *Solanaceae*, reda *Solanales*, razreda *Magnoliopsida*, divizije *Magnoliophyta* i carstva *Plantae*.¹² Postoji šezdeset četiri vrste duhana¹³ koje su međusobno različite po nekim karakteristikama poput boje cvjetova, oblika listova i plodova¹⁴ te kemijskog sastava.¹⁵ Neke potječu iz Australije¹⁶, no većina ipak s američkih kontinenata¹⁷, gdje je „*upotreba duhana* [...] *vrlo stara*.“ Američki su starosjedioci duhan¹⁸ koristili u religiozne i medicinske svrhe, odnosno u šamanskim ritualima, kao sredstvo povezivanja i komunikacije s duhovnim svijetom¹⁹, u kojemu su šamani, „opijeni“ „jakim“²⁰ duhanom kojeg su konzumirali

⁹ Engleski naziv duhana, *tobacco*, „*potječe od imena pokrajine Tabacou u tadašnjem St. Domingu, na otoku Haitiju, odakle se duhan uvezio u 16. stoljeću, ili od naziva otoka Tobago*.“ (Brković i Petričević, 2013., 6.)

¹⁰ Banožić, Nukić-Hrastovina i Jokić, 2019., 221.; V. Lelas, „duhanski proizvodi“, *Hrvatska tehnička enciklopedija - Portal hrvatske tehničke baštine. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 10. siječnja 2020. (ažurirano 17. rujna 2021.), <https://tehnika.lzmk.hr/duhanski-proizvodi/> (pristup 20. 9. 2021.)

¹¹ Naziv *Nicotiana* dolazi od Jeana Nicota de Villemaina (Čagalj, Gugić i Strikić, 2017., 2.; Kojić, Rajić i Ergović Ravančić, 2020., 78.), francuskog veleposlanika u Portugalu (Despot, 1975., 407.; Živković, 2015., 11.), koji „1560. godine piše o duhanu nazivajući ga panacejom“, odnosno „*lijekom za sve*“ (Živković, 2015., 11.), te koji je duhan iste te godine „*posadio u svome vrtu u Portugalu, a zatim ga prenio u Francusku 1560. godine*“ (Čagalj, Gugić i Strikić, 2017., 2.)

¹² Banožić, Šubarić i Jokić, 2018., 65.

¹³ Čagalj, Gugić i Strikić, 2017., 2.; Banožić, Šubarić i Jokić, 2018., 64.

¹⁴ Usp. Banožić, Šubarić i Jokić, 2018., 64.

¹⁵ Ibid., 66.

¹⁶ V. Lelas, „duhanski proizvodi“, *Hrvatska tehnička enciklopedija - Portal hrvatske tehničke baštine. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 10. siječnja 2020. (ažurirano 17. rujna 2021.), <https://tehnika.lzmk.hr/duhanski-proizvodi/> (pristup 20. 9. 2021.)

¹⁷ Živković, 2015., 9.; V. Lelas, „duhanski proizvodi“, *Hrvatska tehnička enciklopedija - Portal hrvatske tehničke baštine. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 10. siječnja 2020. (ažurirano 17. rujna 2021.), <https://tehnika.lzmk.hr/duhanski-proizvodi/> (pristup 20. 9. 2021.)

¹⁸ Osim duhana, američki su starosjedioci, odnosno šamani, ponekad koristili i druge biljke, iako najčešće upravo duhan (Živković, 2015., 9.).

¹⁹ Živković, 2015., 9., 65.

²⁰ Američki su domoroci koristili „jake“ vrste duhana koje su djelovale kao opijati, imale snažno halucinogeno djelovanje te uzrokovale gubitak kontrole. Europljani su u početku također koristili iste vrste duhana od kojih su bili „kao pijani“, iako su kasnije koristili sve slabije duhane koji nisu imali spomenute karakteristike (Živković, 2015., 65.).

pušenjem, pronalazili i uklanjali uzroke boli, bolesti ili zaraza osoba u „običnom“ svijetu smrtnika. Također su ga koristili i kao lijek lokalnom primjenom na „pacijentu“.²¹

Duhan je u Europu uvezen u 15. stoljeću u doba velikih geografskih otkrića, točnije nakon što su ga otkrila „*dva člana Kolumbove ekspedicije, istražujući unutrašnjost Kube*“, vidjevši tamošnje domoroce koji su ga pušili. Tijekom narednog perioda duhan se sve više prihvaćao, pa se tako u drugoj polovici 16. stoljeća najprije proširio Španjolskom, Portugalom, Nizozemskom i Engleskom, a ubrzo nakon toga i drugim dijelovima Europe²² te Azijom²³ i Afrikom u koju su ga „*najvjerojatnije donijeli portugalski trgovci u prvoj polovini 16. stoljeća*“.²⁴ Na području Hrvatske duhan se najranije počeo uzgajati na području tadašnje đurđevačke regimente²⁵, odnosno u Varaždinskom generalatu²⁶, gdje je „*uvedena [...] proizvodnja duhana sjemenom iz Italije 1571. godine*“.²⁷ Kasnije se njegova proizvodnja proširila i na područje Baranje, Požege, Virovitice²⁸, Pakraca, Slatine, Đakova i Daruvara²⁹ te na prostor Međimurja³⁰ i dio Hrvatskog primorja (otok Rab)³¹, a od 17. stoljeća i Dalmacije, gdje je njegov uzgoj, tijekom različitih povijesnih perioda, bio zabilježen kod Nina³², na otocima Pagu, Braču, Hvaru, Mljetu³³ i Visu³⁴, kod Trogira, Sinja, Imotskog, Vrgorca, Metkovića³⁵, Drniša, Splita, Dubrovnika³⁶, Biograda i Zadvarja³⁷, u općinama „*Poljica, Slivno, Runovići, Podbablje, Vinjani [...], Glavina, Postranje, Ričice [i] Lokvičići*“, u Stonu i

²¹ Živković, 2015., 9.; Detaljnije o korištenju duhana u šamanizmu, šamanističkim vjerovanjima i ritualima ozdravljenja u: Furst, 2005., 517.-522. te Wilbert, 2009.

²² Živković, 2015., 9.

²³ Ibid., 9., 11.

²⁴ Ibid., 11.

²⁵ Ibid., 17.

²⁶ Despot, 1975., 407.

²⁷ Živković, 2015., 17.

²⁸ Ibid., 17., 23.; Dundović, 2019., 518.; Na području Podravine i sjeverozapadne Slavonije, odnosno uz rijeku Dravu, za uzgoj su se duhana, i to onih tipa svijetle *virginije* i *burleyija* (Kojić, Rajić i Ergović Ravančić, 2020., 79.), naročito pogodnima pokazala tamošnja pjeskovita tla (Živković, 2015., 23.; Kojić, Rajić i Ergović Ravančić, 2020., 79.).

²⁹ Živković, 2015., 23.

³⁰ Ibid., 17., 19.

³¹ Ibid., 21.; V. Lelas, „duhanski proizvodi“, *Hrvatska tehnička enciklopedija - Portal hrvatske tehničke baštine. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 10. siječnja 2020. (ažurirano 17. rujna 2021.), <https://tehnika.lzmk.hr/duhanski-proizvodi/> (pristup 20. 9. 2021.)

³² Živković, 2015., 19.

³³ Ibid., 21.; V. Lelas, „duhanski proizvodi“, *Hrvatska tehnička enciklopedija - Portal hrvatske tehničke baštine. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 10. siječnja 2020. (ažurirano 17. rujna 2021.), <https://tehnika.lzmk.hr/duhanski-proizvodi/> (pristup 20. 9. 2021.)

³⁴ V. Lelas, „duhanski proizvodi“, *Hrvatska tehnička enciklopedija - Portal hrvatske tehničke baštine. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 10. siječnja 2020. (ažurirano 17. rujna 2021.), <https://tehnika.lzmk.hr/duhanski-proizvodi/> (pristup 20. 9. 2021.)

³⁵ Živković, 2015., 21.

³⁶ Ibid., 21.; Čagalj, Gugić i Strikić, 2017., 4.

³⁷ Čagalj, Gugić i Strikić, 2017., 4.

Cavtatu³⁸ te na poluotoku Pelješcu.³⁹ Uzgoj se duhana početkom 20. stoljeća nastojao uvesti i na područje Istre, no to se pokazalo neuspješnim do 1923., kada se on ipak počeo uspješno proizvoditi na području Pazina, Poreča, Pule⁴⁰ i Novigrada, na kojemu se pokazalo da su „mediteranska klima, plića tla i dublja crvenica bili [...] pogodni za uzgoj istarskoga tipa duhana, prikladnoga za izradbu lakih cigareta.“⁴¹ U radu Darka Dundovića o ilegalnoj sadnji duhana te njegovom krijumčarenju saznaje se da se duhan sadio i u okolici Čazme, točnije u Gornjoj Obreški, u kontekstu navoda da je tamo „do sredine 1936. godine samo u 30 sela [...] počupano oko 108.000 [ilegalno zasađenih] strukova duhana.“⁴²

Nakon sadnje duhana u proljeće, a zatim i njegove berbe u ljetnim mjesecima⁴³, različite vrste duhana, u još svježem i neosušenom obliku, zahtijevaju različite načine primarne obrade⁴⁴, tijekom koje dolazi do mijenjanja njihova kemijskog sastava.⁴⁵ Tako je tradicionalna obrada ubranog duhana tipa *burley* zahtijevala sušenje na zraku, dok se onaj tipa *virginija* sušio zagrijanim zrakom iz peći, no sve su se vrste duhana tradicionalno sušile ovješene na konope privezane na štapove⁴⁶, koji su se postavljali na potpornje. Modernizacijom proizvodnje⁴⁷, za zagrijavanje se zraka, kojim se sušio duhan, počeo koristiti zemni ili ukapljeni plin, loživo ulje ili kruto gorivo čime se smanjila potreba za ručnim radom te povećala proizvodnja.⁴⁸ Proces sušenja odvija se u tri faze različitog trajanja: prva je faza žućenja listova (24-48 h), druga faza uključuje fiksaciju boje i isušivanje plojke (12-24 h), dok u trećoj fazi dolazi do isušivanja srednjih rebara listova duhana (60-96 h).⁴⁹ „Nakon sušenja počinje listanje ili ravnanje listova duhana“, a zatim slijedi postupak razabiranja u kojemu se izravnati listovi duhana najprije razvrstavaju po vrsti, boji i veličini, a potom i vežu

³⁸ Ibid., 3.

³⁹ Prema usmenom navodu Ivane Baće (3. 9. 2021.)

⁴⁰ Živković, 2015., 23.; Kojić, Rajić i Ergović Ravančić, 2020., 79.; V. Lelas, „duhanski proizvodi“, *Hrvatska tehnička enciklopedija - Portal hrvatske tehničke baštine. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 10. siječnja 2020. (ažurirano 17. rujna 2021.), <https://tehnika.lzmk.hr/duhanski-proizvodi/> (pristup 20. 9. 2021.)

⁴¹ V. Lelas, „duhanski proizvodi“, *Hrvatska tehnička enciklopedija - Portal hrvatske tehničke baštine. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 10. siječnja 2020. (ažurirano 17. rujna 2021.), <https://tehnika.lzmk.hr/duhanski-proizvodi/> (pristup 20. 9. 2021.)

⁴² Dundović, 2019., 519.

⁴³ Živković, 2015., 25.; Detaljnije o tradicionalnom načinu uzgoja i berbe duhana u: Živković, 2015., 25., 27.; Detaljnije o suvremenim uvjetima i postupcima uzgoja i berbe duhana u: Butorac, 2009., 33.-97., 145.-173. te Zuban, 2015., 10.-13.

⁴⁴ Banožić, Nukić-Hrastovina i Jokić, 2019., 222.

⁴⁵ Banožić, Šubarić i Jokić, 2018., 65.

⁴⁶ Živković, 2015., 23.

⁴⁷ Ibid., 23., 25.

⁴⁸ Ibid., 25.

⁴⁹ Butorac, 2009., 99.; Detaljnije o svakoj fazi sušenja duhana u: Butorac, 2009., 99.-102.

u snopove. Snopovi se naknadno slažu u bale koje su se zimi kolima ili stokom donosile na otkup⁵⁰, najprije u manufakture, a kasnije, nakon što se proizvodnja povećala i postala kontrolirana, u duhanske stanice.⁵¹ U duhanskim se stanicama ili režijama duhan klasificirao po kvaliteti, a zatim je prema njoj, kao i količini duhana, određivana njegova otkupna cijena.⁵² Osim duhana uzgojenih na „domaćim“ i često obližnjim poljima, u manufakturama i tvornicama duhana prerađivali su se i uvezeni duhani koje su na prostoru nekadašnje Austro-Ugarske činili oni „*listovi duhana koji su pristizali iz Brazila, Kube, Portorika, Jave, Sumatre, Turske, Hercegovine i dr.*“⁵³

Sekundarna obrada osušenog duhana, kao i onog tekak ubranog, također ovisi o njegovoj vrsti⁵⁴, kao i o tipu duhanskog proizvoda koji se od njega planira proizvesti. Različiti postupci u procesu obrade sušenog duhana od novijeg se vremena izvode strojno⁵⁵, iako je prije prevladavao ručni rad te upotreba raznih pomagala. Duhani namijenjeni izradi cigareta i lula prolaze proces tzv. iziljavanja⁵⁶, tj. odvajanja rebra od plojke listova duhana⁵⁷, potom rezanja⁵⁸ te više faza sušenja, zagrijavanja, hlađenja i vlaženja⁵⁹, a zatim i postupak aromatizacije u kojemu im se dodaju različiti aromatizirajući aditivi.⁶⁰ Još se sitnije reže i melje, do praha ili burmuta, duhan s većom količinom nikotina, namijenjen šmrkanju koji prije postupka mljevenja prolazi proces fermentacije, a zatim mu se naknadno, kao i kod duhana za cigarete i lule, dodaju aromatični umaci. Proces rezanja ne prolaze oni duhani namijenjeni izradi cigara te žvakanju. Cigare se tako „*rade [...] od cijelih listova duhana*“, od kojih se radi i njihovo „punjenje“ te „kostur“ i vanjski omotač. Duhan za žvakanje, kao i onaj za cigare, također se izrađuje od cijelih „*mesnatih i kožastih listova duhana koji se moče i*

⁵⁰ Živković, 2015., 27.

⁵¹ Ibid., 21., 29.

⁵² Ibid., 21.; Detaljnije o suvremenom otkupljivanju duhana u: Butorac, 2009., 102.-105.

⁵³ Živković, 2015., 29.

⁵⁴ Banožić, Nukić-Hrastovina i Jokić, 2019., 222.

⁵⁵ Feletar, 1982., 150.

⁵⁶ Butorac, 2009., 106.

⁵⁷ Ibid. 98.; Zuban, 2015., 14.-15.; Banožić, Nukić-Hrastovina i Jokić u svojem radu o duhanskom otpadu navode pak da je „*kondicioniranje duhana [...] prvi proces u preradi lista duhana gdje se na duhan nanosi voda i vodena para.*“ (Banožić, Nukić-Hrastovina i Jokić, 2019., 223.)

⁵⁸ V. Lelas, „duhanski proizvodi“, *Hrvatska tehnička enciklopedija - Portal hrvatske tehničke baštine. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 10. siječnja 2020. (ažurirano 17. rujna 2021.), <https://tehnika.lzmk.hr/duhanski-proizvodi/> (pristup 20. 9. 2021.); Duhan namijenjen pušenju u luli krupnije se reže od duhana za cigarete (V. Lelas, „duhanski proizvodi“, *Hrvatska tehnička enciklopedija - Portal hrvatske tehničke baštine. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 10. siječnja 2020. (ažurirano 17. rujna 2021.), <https://tehnika.lzmk.hr/duhanski-proizvodi/> (pristup 20. 9. 2021.)

⁵⁹ Butorac, 2009., 108.-113.; Zuban, 2015., 17.-21.

⁶⁰ Zuban, 2015., 21.; V. Lelas, „duhanski proizvodi“, *Hrvatska tehnička enciklopedija - Portal hrvatske tehničke baštine. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 10. siječnja 2020. (ažurirano 17. rujna 2021.), <https://tehnika.lzmk.hr/duhanski-proizvodi/> (pristup 20. 9. 2021.)

dorađuju umacima koji sadrže zaslađivače, aromatske spojeve, bojila i ovlaživače“, i to u obliku koluta, štapića, vrpca, kocaka ili folije. Nakon aromatizacije, različiti se duhani stavljaju u razne ambalaže, pa se tako burmut pakira u „male limene ili plastične posudice odnosno vrećice“. Duhan za cigarete „ovija [se] cigaretnim papirom [od lana ili konoplje] te lijepi i reže na odgovarajuću dužinu, a zatim spaja s filterom [...] od acetatne celuloze i drvenog ugljena“ s funkcijom „zadržavanja nikotina i dimnih kondenzata.“⁶¹ Motanje se cigareta u ranijim razdobljima izvodilo ručno, no kasnije je, „nakon što je konstruktor Susini izumio stroj za motanje cigareta“, došlo do modernizacije tog procesa. Navedene strojeve zbog skupoće⁶², ali i neadekvatnosti starijih zgrada duhanskih tvornica prilagođenih ručnoj obradi duhana⁶³, nije uvijek bilo moguće nabaviti, zbog čega su u mnogim tvornicama radnici i nakon navedenog izuma nastavili ručno izrađivati cigarete.⁶⁴ Tijekom uzgoja i prerade duhana nastaje duhanski otpad, odnosno razni nusproizvodi potekli od pojedinih dijelova biljke duhana u tekućem i krutom obliku, ili u formi prašine, koji se „prema zakonskoj regulativi Europske unije“ klasificiraju opasnim i toksičnim „zbog visokog sadržaja nikotina [...] i visokog sadržaja organske tvari“ zbog čega „duhanski otpad predstavlja potencijalnu opasnost za okoliš“.⁶⁵ Navedeni otpad sadrži komponente poput nikotina, solanesola⁶⁶ i rutina, kao i neke druge spojeve poput klorogenske i kofeinske kiseline, kvercetina, eskuletina, skopoletina, ferulinske, galne i salicilne kiseline i dr.⁶⁷

Svježe se ubrani ili češće obrađeni duhan među Europljanima, kao i američkim domorocima, najprije koristio za lijek, „a ne kao sredstvo za uživanje“ što je danas primjer, pa se tako u različitim vremenima i dijelovima svijeta vjerovalo da duhan pojedinim načinima konzumacije i primjene⁶⁸, odnosno udisanjem, žvakanjem, jedenjem, pijenjem, pušenjem, mazanjem po tijelu i sl.⁶⁹, ponekad i u kombinaciji s nekim drugim sredstvima poput meda⁷⁰, može smiriti ili izliječiti glavobolju, reumatizam, bolove u trbuhu, nadutost, otrovanja, ugriz

⁶¹ V. Lelas, „duhanski proizvodi“, *Hrvatska tehnička enciklopedija - Portal hrvatske tehničke baštine. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 10. siječnja 2020. (ažurirano 17. rujna 2021.), <https://tehnika.lzmk.hr/duhanski-proizvodi/> (pristup 20. 9. 2021.)

⁶² Živković, 2015., 29.

⁶³ Ibid., 31.

⁶⁴ Ibid., 29.; Detaljnije o suvremenom načinu izrade i pakiranja cigareta u: Zuban, 2015., 23.-42.

⁶⁵ Banožić, Šubarić i Jokić, 2018., 68.

⁶⁶ Ibid., 69.

⁶⁷ Ibid., 70.; O duhanskom otpadu Marija Banožić i Stela Jokić, zajedno s Elmom Nukić-Hrastovinom, pišu i u: Banožić, Nukić-Hrastovina i Jokić, 2019.

⁶⁸ Živković, 2015., 11.

⁶⁹ Čagalj, Gugić i Strikić, 2017., 2.; Banožić, Nukić-Hrastovina i Jokić, 2019., 221.

⁷⁰ U selu Otok kod Vinkovaca tako je zabilježeno da se na bolesnu, tvrdu slezenu, u svrhu njezina izlječenja, „stavljao [...] list duhana namazan medom“ (Živković, 2015., 75.).

insekta⁷¹ ili zmiје, astmu, zubobolju, razne kožne bolesti⁷², koleru⁷³, suženje očiju i krvarenje iz nosa, kugu, čireve, lišejeve na koži te otvrdnuće slezene.⁷⁴ Paralelno s korištenjem u medicinske svrhe, duhan se kasnije, a naročito od 19. stoljeća, počeo koristiti i „*kao sredstvo za uživanje što je izazvalo mnoge polemike i zabrane*“ te kazne za njihove „prekršitelje“, često vrlo rigorozne, koje nisu bile zasnovane na saznanju o štetnosti djelovanja duhana na zdravlje, već vjerovanju da je korištenje duhana u druge svrhe, koje nisu bile medicinske naravi, nemoralno i grešno.⁷⁵ S obzirom na to da su moreplovci bili prvi Europljani koji su „otkrili“ i donijeli duhan na europski kontinent, oni su bili i prvi koji su ga na njemu i konzumirali⁷⁶, a naročito su ga upotrebljavali oni zaraženi sifilisom kojima je pušenje duhana ublažavalo bolove.⁷⁷ Kasnije je pušenje duhana postalo najpopularnije među aristokracijom⁷⁸ „*koja se načinima njegove konzumacije i popratnim ritualima [nastojala] odijeliti od običnog puka*“⁷⁹, dok su ga u 17. stoljeću najviše koristili vojnici.⁸⁰ Prije industrijske revolucije, „*duhan su pušile žene svih staleža*“, no konzumacija im je ponekad ipak bila ograničena, pa tako, primjerice, londonskim plemkinjama u 17. stoljeću nije bilo dozvoljeno pušiti lulu u javnosti jer se navedeno smatralo neprikladnim. Tek početkom 19. stoljeća, kada se „*uspostavlja [...] spolna podjela rada*“ koja je bila popraćena „*ideologijom spolnih razlika čime je za žene predodređeno da budu čuvarice morala, kuće i obitelji*“, konzumacija se duhana „*počinje vezati za muškarce i muževnost*.“⁸¹ U skladu s navedenim, i na prostoru Hrvatske se konzumacija duhana dugo držala neprikladnom za žene, stoga one nisu pušile ili su to činile vrlo rijetko. Slično je vrijedilo i za djecu, iako su ona kriomice pušila, što se naročito odnosilo na dječake.⁸² Duhan se među Europljanima najprije konzumirao pušenjem⁸³ putem lule⁸⁴ te u obliku cigareta⁸⁵ ili cigara⁸⁶, no kasnije i žvakanjem⁸⁷ te šmrkanjem

⁷¹ Živković, 2015., 11.

⁷² Ibid., 11., 75.

⁷³ Ibid., 13., 75.

⁷⁴ Ibid., 75.

⁷⁵ Ibid., 13.

⁷⁶ Ibid., 11.

⁷⁷ Kojić, Rajić i Ergović Ravančić, 2020., 83.

⁷⁸ Živković, 2015., 11.

⁷⁹ Ibid., 65.

⁸⁰ Ibid., 11.

⁸¹ Ibid., 64.

⁸² Ibid., 73.

⁸³ Ibid., 65.

⁸⁴ Ibid., 65., 67., 69., 71., 73.

⁸⁵ Ibid., 67., 71., 73.

⁸⁶ Ibid., 67., 69., 71., 73.

⁸⁷ Ibid., 67., 69., 71.

duhanskog praha, tzv. burmuta⁸⁸, što je do kraja Drugog svjetskog rata bio najpopularniji način konzumacije duhana.⁸⁹

Porastom i širenjem potrebe za duhanom, u svrhu njegova korištenja za brojnije i različite namjene, porasla je i njegova proizvodnja, pa su se počeli osnivati i prvi „*obrtni posvećeni izradi pušačkog pribora koji uključuje lule, nargile, cigaršpice, kutije za duhan, kutije za cigarete, burmutice, duhankese, pepeljare i drugo*“.⁹⁰ Osim obrtničkih radnji, postojale su i manufakture koje su prerađivale duhan⁹¹ ili proizvodile proizvode potrebne za njegovu preradu ili pohranu, poput vreća u koje se duhan pakirao, čija je proizvodnja krajem 18. ili početkom 19. stoljeća zabilježena u jednoj manufakturi u Zadru.⁹² Na području Dalmacije, jedna je manufaktura za preradu duhana postojala i u Grbi kod Nina.⁹³ Postojanje manufaktura zabilježeno je i u središnjem i istočnom dijelu Hrvatske, odnosno u Požeگی⁹⁴, Varaždinu⁹⁵, Ivancu, Zagrebu⁹⁶, Belici kod Čakovca, Koprivnici, Lužnici kod Zaprešića i Karlovcu⁹⁷, dok ih je u Rijeci početkom 19. stoljeća postojalo čak trideset.⁹⁸ U povećanju proizvodnje, prodaje i konzumacije duhana europski su vladari počeli uviđati izvor zarade, pa su počeli uspostavljati različite razine kontrole uzgoja duhana u obliku njegova oporezivanja ili monopoliziranja.⁹⁹ Tako je u Dubrovačkoj Republici monopol na prodaju, a kasnije i preradu duhana, uveden još 1663. godine¹⁰⁰, a trajao je do 1808., kada je, nakon francuskog osvajanja Dalmacije, ukinuta Republika.¹⁰¹ Kasnije je slobodnu proizvodnju i promet duhana zabranila i Habsburška Monarhija 1784.¹⁰² donošenjem *jozefinskog duhanskog patenta*¹⁰³ koji se počeo odnositi i na područje Dalmacije (osim knežije Poljica)¹⁰⁴ nakon što je ona porazom Mletačke Republike i „*mirom u Campoformiju 1797. godine pripadala Habsburškoj Monarhiji*“. Nakon kraćeg razdoblja slobodne proizvodnje duhana u vrijeme Napoleona i

⁸⁸ Ibid., 65., 69.

⁸⁹ Ibid., 65.; Detaljnije o načinima konzumacije duhana u: Živković, 2015., 65.-73.

⁹⁰ Živković, 2015., 37.; Detaljnije o vrstama pušačkog pribora u: Živković, 2015., 37.-61.

⁹¹ Živković, 2015., 19., 29.

⁹² Ibid., 19.

⁹³ Kojić, Rajić i Ergović Ravančić, 2020., 78.

⁹⁴ Živković, 2015., 29.

⁹⁵ Despot, 1975., 407.; Živković, 2015., 29.

⁹⁶ Despot, 1975., 408.; Živković, 2015., 29.

⁹⁷ Despot, 1975., 408.

⁹⁸ Ibid., 407.; Živković, 2015., 29.

⁹⁹ Živković, 2015., 17.; Čagalj, Gugić i Strikić, 2017., 2.

¹⁰⁰ Živković, 2015., 17.

¹⁰¹ Čagalj, Gugić i Strikić, 2017., 2.; Dundović, 2019., 518.

¹⁰² Živković, 2015., 19.; Kojić, Rajić i Ergović Ravančić, 2020., 78.

¹⁰³ Živković, 2015., 19.

¹⁰⁴ Ibid., 19.; Čagalj, Gugić i Strikić, 2017., 3.; Kojić, Rajić i Ergović Ravančić, 2020., 78.

francuske vlasti¹⁰⁵, Austrija je 1818. godine ponovno zabranila njegov uzgoj u Dalmaciji¹⁰⁶, da bi ga 1886. ponovno dozvolila, no samo „u općinama Poljica, Vrgorac, Slivno, Runovići, Podbablje, Vinjani, Imotski, Glavina, Postranje, Ričice [i] Lokvičići [...] te Stonu, Dubrovniku i Cavtatu“¹⁰⁷, želeći na taj način „unaprijediti gospodarstvo Dalmacije, ali i osigurati dodatni prihod u godišnjim proračunima“.¹⁰⁸ Kasnije, godine 1923., Kraljevina SHS zabranila je proizvodnju duhana u Slavoniji¹⁰⁹ jer se isti duhan u većoj količini već proizvodio u Vojvodini, no njegov se uzgoj tamo, nakon tridesetak godina, ipak obnovio¹¹⁰ zahvaljujući djelovanju tadašnjeg Duhanskog instituta u Zagrebu.¹¹¹ U SR Hrvatskoj državni je monopol napokon ukinut 1949. godine.¹¹² Danas su „odnosi u proizvodnji, otkupu, obradi i prometu duhana, te proizvodnji duhanskih proizvoda na području Republike“ ponovno regulirani, i to Zakonom o duhanu¹¹³, koji je na snazi od 1. travnja 2019. godine.¹¹⁴ Državna kontrola i lokalne zabrane sadnje duhana potaknule su razvoj i praksu ilegalnog uzgoja duhana na skrovitim i tajnim mjestima, kao što su bile škrape i skriveni dolci Mosora, gdje ih financijski stražari, koji su povremeno dolazili u kontrolu te izdavali kazne za otkrivene „prekršitelje“, ne bi uočili.¹¹⁵ Krijumčarenje duhana i danas poprima velike razmjere čemu pridonosi korupcija, javna tolerancija, neformalne distribucijske mreže, rasprostranjena ulična prodaja i prisutnost organiziranog kriminala.¹¹⁶

Duhanska je proizvodnja bila vrlo značajna za hrvatske krajeve. Tamo gdje se duhan proširio i počeo saditi, ali i samo prerađivati i prodavati, obično je dolazilo do gospodarskog rasta i razvoja, odnosno podizanja kvalitete i standarda života pojedinaca¹¹⁷ jer je duhan „donosio kruh“ proizvođačima duhana koji su njime trgovali, ali i radnicima koji su za plaću

¹⁰⁵ Živković, 2015., 19.; Čagalj, Gugić i Strikić, 2017., 3.

¹⁰⁶ Živković, 2015., 19.

¹⁰⁷ Čagalj, Gugić i Strikić, 2017., 3.

¹⁰⁸ Živković, 2015., 21.

¹⁰⁹ Ibid., 23.; V. Lelas, „duhanski proizvodi“, *Hrvatska tehnička enciklopedija - Portal hrvatske tehničke baštine. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 10. siječnja 2020. (ažurirano 17. rujna 2021.), <https://tehnika.lzmk.hr/duhanski-proizvodi/> (pristup 20. 9. 2021.)

¹¹⁰ Živković, 2015., 23.

¹¹¹ Feletar, 1982., 150.; Živković, 2015., 23.; V. Lelas, „duhanski proizvodi“, *Hrvatska tehnička enciklopedija - Portal hrvatske tehničke baštine. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 10. siječnja 2020. (ažurirano 17. rujna 2021.), <https://tehnika.lzmk.hr/duhanski-proizvodi/> (pristup 20. 9. 2021.)

¹¹² Laškarin, 1980., 495.

¹¹³ Dundović, 2019., 523.

¹¹⁴ „Zakon o duhanu“, *Zakon.hr*, <https://www.zakon.hr/z/242/Zakon-o-duhanu> (pristup 11. 10. 2021.)

¹¹⁵ Živković, 2015., 19.; Detaljnije o krijumčarenju duhana, odnosno načinima borbe država protiv istog, kaznama za „prekršitelje“ te sukobima inspektora i proizvođača duhana u: Živković, 2015., 19., 21.-22., 31.-33. te Dundović, 2019.

¹¹⁶ Dundović, 2019., 534.

¹¹⁷ Bilić Petričević, 2020., 9.

radili u duhanskim stanicama. Duhan je tako „*gospodarski uzdigao područje Imotske krajine*“¹¹⁸, a unaprijedio je i virovitički kraj gdje je „*proizvodnja duhana [...] sposobnijim uzgajivačima donijela financijsku korist.*“¹¹⁹ U Senju je zabilježeno da je tamošnja tvornica duhana, otvorena krajem 19. stoljeća¹²⁰, „*dobro došla našem [senjskom] siromašnijem stanovništvu*“, što potvrđuje i činjenica da „*su im kćeri [Senjana] pohrlile unutra [u tvornicu duhana], kao i da su roditelji „dolazili moliti u školu, da im se djeca oproste od iste, samo da ih utisnu u tvornicu, ne bi li tako pomogla i sebi i njima*“.¹²¹ Slična je situacija zabilježena i u Rovinju u kojemu je zapošljavanje u tamošnjoj duhanskoj stanici bio „spas“ za velik broj dotad siromašnih i nezaposlenih Rovinjanki¹²², iako samo onih talijanskog podrijetla¹²³ koje su ranije „*tek poljoprivrednim radom mogle steći neki imetak.*“¹²⁴ Važnost koju je uzgoj duhana imao za stanovnike Hrvatske dokazuje i prikaz duhana na kovanici od deset lipa, jednoj od novčanih jedinica Republike Hrvatske.¹²⁵

2.1. Arhitektura tvornica duhana

Povećanjem duhanskog uzgoja¹²⁶, odnosno državnim uvođenjem planskog i kontroliranog uzgoja i prodaje duhana¹²⁷, „*javila se potreba za izgradnjom zgrada za otkup i skladištenje duhana*“, odnosno duhanskih tvornica, stanica ili režija¹²⁸ u kojima su duhan otkupljivao, čuvao ili sekundarno prerađivao u različite duhanske proizvode. To je uzrokovalo i zatvaranje svih postojećih manufaktura¹²⁹ koje su se dotad uspješno odupirale različitim teškoćama i problemima, kao što je nedostatak financija, manjak radne snage ili smrt vlasnika, što su bili česti uzroci njihova prestanka rada.¹³⁰ Na području je Austro-Ugarske do Prvog svjetskog rata (1914.-1918.) bilo utemeljeno i radilo tridesetak tvornica duhana koje su „*bile čvrsti bastioni carsko-kraljevskog privrednog imperija*“¹³¹, ali i ponos stanovnika koji su

¹¹⁸ Čagalj, Gugić i Strikić, 2017., 3.

¹¹⁹ Živković, 2015., 23.

¹²⁰ Despot, 1975., 413.

¹²¹ Ibid., 414.

¹²² Živković, 2015., 79.

¹²³ Ibid., 81.

¹²⁴ Ibid., 79.

¹²⁵ Dundović, 2019., 520.

¹²⁶ Živković, 2015., 21.

¹²⁷ Ibid., 29.

¹²⁸ Ibid., 21.

¹²⁹ Ibid., 29.

¹³⁰ Despot, 1975., 408.

¹³¹ Živković, 2015., 29.

se njima dičili, sudeći prema čestom prikazivanju njihovih motiva na razglednicama (sl. 1, 4-6 i 13).¹³² U Dalmaciji se potreba za režijama javila krajem 19. stoljeća kada su osnovane duhanske režije u Imotskom (sl. 46 i 47), Vrgorcu (sl. 1-3), Sinju (sl. 4-6), Splitu (sl. 7 i 8), Metkoviću (sl. 64, 68-73) i Dubrovniku (sl. 9 i 10), dok su neposredno prije početka Prvog svjetskog rata izgrađene i stanice u Trogiru (sl. 11) i Drnišu.¹³³ U zajedničkom radu Marina Čagalja, Josipa Gugića i Frane Strikića, u kojemu autori pišu o povijesti uzgoja duhana u Dalmaciji, još se navodi da su duhanske stanice u vrijeme Austro-ugarske utemeljene i u Biogradu, Zadvarju, Vrlici i Kotaru.¹³⁴ Jedna se tvornica duhana 1857. otvorila u Varaždinu, no ubrzo je prestala s radom zbog nedostatka radne snage.¹³⁵ Pogon za preradu duhana otvoren je i u Virovitici¹³⁶, a postojao je i u Pitomači, gdje je 1969. i 1970. najprije „izrađena [...] nova proizvodna hala korisne površine 2500 četvornih metara, gdje je montirana suvremena oprema za strojnu obradu duhana“, a kasnije i „suvremena skladišta, pomoćni objekti, poslovna zgrada i društvena prehrana.“¹³⁷ Osim novoizgrađenih zgrada namjenski građenih za smještaj duhanskih tvornica, za potrebe prerade duhana i proizvodnju duhanskih proizvoda ponekad su bile adaptirane i starije zgrade koje su ranije vršile drugu funkciju ili su njoj bile namijenjene.¹³⁸ Tako je u neoromaničkoj zgradi nekadašnje bolnice Sestara

¹³² Domazet, 2016., 10.; Usp. Domazet, 2016., 14.-16., 19., 21., 25., 30.; Usp. Aldo Pokrajac, „(FOTO) ROVINJ SE OD VREMENA MLETACKE REPUBLIKE DO DANAS RAZVIJAO U VIŠE SMJEROVA S velikom flotom trgovačkih jedrenjaka, puno ribarica i šest brodogradilišta, grad sv. Eufemije je još sredinom 18. stoljeća bio jedan od NAJPROSPERITETNIJIH GRADOVA NA SJEVERNOM JADRANU“, *Glas Istre*, 13. travnja 2020., <https://www.glasistre.hr/istra/rovinj-se-od-vremena-mletacke-republike-do-danas-razvijao-u-vise-smjerova-635861>, pristup 2. 10. 2021.); Usp. „VRGORAC - Magazin i kancelarija Režije duhana * austro-ugarska razgl.“, *Njuškalo*, <https://www.njuskalo.hr/razglednice-fotografije/vrgorac-magazin-kancelarija-rezije-duhana-austro-ugarska-razgl-oglas-27465311>, pristup 1. 10. 2021.)

¹³³ Živković, 2015., 21.; Od nabrojanih duhanskih stanica, prva je osnovana ona u Imotskom 1884. godine (Liljana Ljiljana, „O duhanu u Dubrovačkoj Republici“, *Dubrovački muzeji*, 10. kolovoza 2020., <https://www.dumus.hr/hr/arheoloski-muzej/novosti/o-duhanu-u-dubrovackoj-republici.367.html>, pristup 12. 10. 2021.), no njezina je gradnja, prema projektu Augusta Thare, započela tek krajem 1880-ih (Velimir Braco Čošić, „Zgrade duhanske stanice date na korištenje gradu Imotskom“, *Radio Imotski*, 28. studenoga, 2018., <https://radioimotski.hr/2018/11/28/zgrade-duhanske-stanice-date-na-koristenje-gradu-imotskom/>, pristup 18. 9. 2021.). Upravna i skladišna zgrada duhanskog sklopa u Dubrovniku izgrađene su „1892. godine, na sjevernoj strani Gruškog polja“ (*Urbanistički plan uređenja Radeljević-Libertas: konzervatorska dokumentacija*, Zavod za prostorno uređenje Dubrovačko-neretvanske županije, 2011., 18.). Projekt za duhansku stanicu u Splitu izradio je Kamilo Tončić 1905. godine (Svedružić Šeparović, 2013., 299.-300.). Zgrada trogirске režije duhana izgrađena je 1910. godine na otoku Čiovu „zaslugom trogirskog načelnika Nikole Madirazze, a gradnja je [bila] povjerena Eduardu Žagaru iz Splita“ (Bulimbašić, 2001., 157.).

¹³⁴ Čagalj, Gugić i Strikić, 2017., 3.

¹³⁵ Despot, 1975., 408.-409.; Živković, 2015., 29.

¹³⁶ Dundović, 2019., 520.

¹³⁷ Feletar, 1982., 152.

¹³⁸ Živković, 2015., 29.

Milosrdnica iz 1859. arhitekta Ludwiga von Zettla¹³⁹, a danas zgrade Pravnog fakulteta i Rektorata Sveučilišta u Zagrebu, od 1870., kada je osnovana odlukom Kraljevske hrvatske zemaljske vlade i Josipa Dachlera¹⁴⁰, djelovala zagrebačka tvornica duhana¹⁴¹ prije nego što se „*nakon dvanaest godina [...] preselila u novu zgradu u tadašnjoj Tvorničkoj [danas Klaićevoj] ulici*“ (sl. 55). Slično se dogodilo i s rovinjskom tvornicom duhana čiji je „*pogon za preradu duhana [otvoren] u bivšoj vojarni u ulici San Damiano*“¹⁴² 1872. godine¹⁴³ (sl. 13). Senjska je tvornica duhana od 1894.¹⁴⁴ također prvotno bila smještena u starijoj jednokatnici iz sredine 19. stoljeća (sl. 14), koja je dotad promijenila niz funkcija, od artiljerijske vojarnje, „*u kojoj su ranije bili smješteni topnici senjskog garnizona*“, pa do vojničke bolnice i financijske straže¹⁴⁵, da bi na kraju za nju 1899. bila izgrađena nova namjenska zgrada¹⁴⁶ (sl. 15 i 16). Nekorištena vojna graditeljska baština iskorištena je i za potrebe duhanske tvornice u Puli. Riječ je o zgradi „*bivše pješačke vojarnje austrijske vojske*“ na pulskoj rivi u koju se pulska tvornica duhana „*uselila*“ 1923. nakon njezine obnove, no kojoj je „*desetak godina kasnije [...] priključena nova [namjenska] zgrada podignuta na prostoru bivšeg vojnog autoparkirališta*“¹⁴⁷ (sl. 17). Navedeno također vrijedi i za riječku tvornicu duhana koja je, nakon što je prvotno (od 1851.) djelovala samo u prostorima bivše šećerane, 1860-ih proširena „*novim proizvodnim zgradama*“, odnosno tzv. T-objektom, u kojemu je „*1867. pokrenuta proizvodnja cigara Virginia*.“¹⁴⁸ Slično se dogodilo i s tvornicom duhana u Zadru osnovanom 1923., za čiju je svrhu adaptirana zgrada bivše Preparandije, kojoj su naknadno, zbog razvoja „*duhanske industrije 30-ih god.*“ dograđena „*tri nova krila uokolo postojeće zgrade*“¹⁴⁹ (sl. 18).

¹³⁹ Nadilo, 2012., 750.

¹⁴⁰ „Tvornica duhana Zagreb (TDZ)“, *Hrvatska tehnička enciklopedija - Portal hrvatske tehničke baštine. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 11. prosinca 2019. (ažurirano 2. studenoga 2020.), <https://tehnika.lzmk.hr/tvornica-duhana-zagreb-zagreb/> (pristup 20. 9. 2021.)

¹⁴¹ Nadilo, 2012., 750.

¹⁴² Živković, 2015., 29.

¹⁴³ Nikolić Đerić, 2015., 177.; Živković, 2015., 79.

¹⁴⁴ Despot, 1975., 413.; Živković, 2015., 29.

¹⁴⁵ Glavičić, 1994., 243.

¹⁴⁶ Despot, 1975., 415.

¹⁴⁷ Marsetič, 2016., 139.

¹⁴⁸ Nadilo i Regan, 2015., 399.

¹⁴⁹ „Sklop zgrada nekadašnje Preparandije i Tvornice duhana u Zadru“, *Registar kulturnih dobara RH*, <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-5812> (pristup 1. 10. 2021.); Za zadarsku je tvornicu duhana planirana izgradnja nove, namjenske zgrade, za koju je 1911. u Beču i izveden projekt, no do njezine realizacije nikada nije došlo zbog nedostatka financijskih sredstava (Bilić Petričević, 2020., 4.); Trogirski duhanska režijska također se prvotno planirala smjestiti u starije prostore jedne osnovne škole te tvrđave Kamerlengo u Trogiru, no zbog žestokog protivljenja tadašnjeg konzervatora Bulića, od toga se odustalo, pa je za njezine potrebe izgrađena nova namjenska zgrada na otoku Čiovu (Bilić Petričević, 2020., 4.).

Tvornice duhana, obično samo ukoliko su namjenski građene, najčešće podrazumijevaju čitave sklopove od više zgrada različitih funkcija i veličina koje su preuzimale osobitosti stila karakterističnog za određeni period u kojemu su građene, a bile su projektirane i u skladu s namjenom koju su trebale vršiti, trenutnim društvenim okolnostima i potrebama, klimatsko-geografskim karakteristikama prostora te tehničkim dostignućima pojedinog razdoblja ili područja. Jednu duhansku stanicu ili režiju činila je barem jedna zgrada koja je tada imala upravnu, skladišnu i proizvodnu funkciju, što je bio slučaj s trogirskom duhanskom stanicom na Čiovu¹⁵⁰ (sl. 11). Stanice duhana češće podrazumijevaju cijele komplekse izgrađene na zemljištima većih površina, izvorno pa i danas (u slučajevima suvremenih duhanskih tvornica) smještene izvan naseljenih mjesta ili na njihovom rubovima, koji se sastoje od više objekata različitih funkcija, oblika i dimenzija. Ti objekti mogu podrazumijevati skladišta, proizvodne hale, upravno-administrativne ili poslovne zgrade s uredima upravitelja i administracije, jednu ili više zgrada sa stanovima za radnike, radnički dom, kotlovnice, zgradu menze ili radničke kuhinje, zgradu radničke kupaone¹⁵¹, zgradu ambulante, konjušnice, spremišta zapaljivih tvari, tekućina i plinova, stanice za gašenje požara, vodospreme i dr. Kompleksi su se obično ograđivali ogradom ili zidom s kolnim i pješačkim ulazima.

Najveći i najupečatljiviji dijelovi duhanskih stanica, te često i oni najbolje ili jedino sačuvani do danas, skladišne su i proizvodne hale te zgrade uprave. Skladišne zgrade ili hale duhanskih stanica na području Hrvatske jednoetažne su ili višeetažne¹⁵² građevine izduženog pravokutnog tlocrta, interijera podijeljenog stupovima ili stupcima na više brodova, koje su građene na način da su dovoljno prostrane i široke kako bi se u njih mogle pohraniti veće količine bala neobrađenog duhana ili veća pakiranja gotovih duhanskih proizvoda. Slične su veličine skladišnim zgradama bile i proizvodne hale koje su morale biti projektirane da bi u njih mogle stati ili se u njima mogle neometano kretati različite vrste strojeva i pomagala

¹⁵⁰ Bulimbašić, 2001., 157.; Bilić Petričević, 2020., 4.

¹⁵¹ Usp. „CULTURAL CENTRE TOBAČNA 001“, *TOBAČNA 001*, <https://mgml.si/en/center-tobacco/about/> (pristup 4. 1. 2022.)

¹⁵² Zgradu skladišta od jedne etaže ima suvremena tvornica duhana u Kanfanaru (Nadilo, 2006., 136.), dok su skladišne zgrade duhanskih stanica u Imotskom, Vrgorcu, Sinju, Metkoviću, Dubrovniku, Splitu, Trogiru, Rovinju i Zagrebu građene višeetažno (sl. 1, 3-5, 7, 9-13, 47, 55 i 68-69). Može se zaključiti da su više etaža imale skladišne zgrade onih stanica građenih u područjima gdje se duhan puno i često donosio na otkup (to je slučaj, primjerice, sa stanicom u Imotskom), ili u kojima je bila objedinjena, uz skladišnu, i upravna i proizvodna funkcija, pa su takve zgrade funkcionirale kao jedine građevine duhanske stanice. Takav je bio slučaj s trogirskom tvornicom duhana, koja je imala, uz podrum i prizemlje, čak četiri kata (Bilić Petričević, 2020., 8.).

korištenih u različitim fazama obrade duhana (poput trešeri¹⁵³ i strojeva za prešanje duhana, a u današnje vrijeme i viličara kojima se dovode bale duhana do proizvodne linije¹⁵⁴). U zgradama starije gradnje, građenima u vrijeme ručne prerade duhana u 19. i početkom 20. stoljeća, trebali su stati i stolovi i stolci za radnike koji su ručno ili raznim pomagalicama obrađivali duhan. Kod skladišnih i proizvodnih zgrada starijih duhanskih stanica iz 19. i početka 20. stoljeća prisutno je više prozorskih otvora na vanjskim zidovima koji su međusobno pravilno raspoređeni u jednakim razmacima (sl. 3-5, 7, 9-13, 15-17, 47, 55 i 68-69), dok iste zgrade suvremene tvornice duhana u Kanfanaru imaju manje prozora¹⁵⁵ (sl. 19 i 21), no zato sadrže i krovne svjetlarnike koji prostor zenitno osvjetljavaju danjim svjetlom (sl. 21). Na taj se način unutrašnjost hala, odnosno sami duhan koji se u njima skladišti ili prerađuje, štiti od izravnog sunčevog svjetla¹⁵⁶ što se kod ranije spomenutih starijih skladišnih i proizvodnih zgrada činilo zatvaranjem prozora drvenim ili metalnim rebrenicama (griljama) ili rjeđe kopcima (škurama) (sl. 10 i 47). Ukoliko je bilo više skladišnih ili proizvodnih zgrada, koje su bile pojedinačno građene, one su u prostoru obično bile položene na način da su dužim pročeljima bile paralelno smještene jedna do druge (sl. 1, 4, 19, 47). Prazan prostor između tako položenih zgrada ponekad se ispunjavao pojedinim sadržajima poput bunara koji su građeni između skladišnih zgrada duhanskih stanica u Vrgorcu¹⁵⁷ i Sinju.¹⁵⁸ Kod suvremene duhanske stanice u Kanfanaru pojedinačne su i međusobno paralelne proizvodne hale sa skladišnom zgradom povezane toplim vezama „čime je ostvarena funkcionalna povezanost proizvodnog procesa“.¹⁵⁹ Također, takve su pojedinačne skladišne ili proizvodne zgrade bile uvučene u komplekse duhanskih stanica, odnosno skrivene i nevidljive s njihove vanjske strane te puteva kojima se do njih dolazilo. Nasuprot skladišnim i proizvodnim halama, upravne su zgrade sadržavale urede, a ponekad i stanove za činovnike pa i upravitelje duhanskih stanica, dok zgrada uprave suvremene duhanske tvornice u Kanfanaru ima i prostore za sastanke te kuhinju i blagavaonu za zaposlenike.¹⁶⁰ Obično su to bile višetažne zgrade pravokutnog tlocrta, no užih i kraćih dimenzija od obližnjih skladišnih i proizvodnih hala. Te su zgrade bile dizajnirane i reprezentativnije te „estetski ljepše“ od skladišnih ili

¹⁵³ Butorac, 2009., 107.

¹⁵⁴ Zuban, 2015., 17.

¹⁵⁵ Nadilo, 2006., 136.

¹⁵⁶ Ibid., 140.

¹⁵⁷ „Vrgorac nekad“, *Facebook*, 22. prosinca 2019., <https://www.facebook.com/Vrgoracnekad/posts/2710766908966368> (pristup 1. 10. 2021.)

¹⁵⁸ Brković i Petričević, 2013., 8.

¹⁵⁹ Nadilo, 2006., 136.

¹⁶⁰ Ibid., 137.

proizvodnih hala, u 19. stoljeću gotovo uvijek u stilu neorenesanse¹⁶¹, te su za razliku od njih bile smještene na rubovima sklopova, tako da su bile vidljive s puteva na kojima su se nalazile i koji su do njih vodili.

Pojedine režije duhana nisu sadržavale ili barem ne u svim svojim graditeljskim fazama, a često niti u istim količinama, formama, materijalu i stilskom oblikovanju sve zgrade sklopova duhanskih stanica. Duhanski kompleksi u Imotskom, Rovinju i Pitomači imali su tako posebnu zgradu menze ili radničke kuhinje u kojima je radnicima bila organizirana prehrana¹⁶², dok istu ne sadržava tvornica duhana u Kanfanaru, kod koje su „*prostori zaposlenika s kuhinjom [...] i skladištima hrane i pića*“ te blagavaonicom smješteni na prvom katu upravne zgrade.¹⁶³ Neki su sklopovi imali jednu skladišnu zgradu (poput onih u Dubrovniku, Metkoviću i Kanfanaru; sl. 9, 19 i 64), a neki dvije ili više njih (poput onih u Vrgorcu¹⁶⁴, Sinju¹⁶⁵ i Imotskom; sl. 1, 4 i 47), od kojih su neke obično bile izgrađene u kasnijoj graditeljskoj fazi sklopa, obično nakon porasta proizvodnje duhana, kada je jedna skladišna zgrada postala nedovoljna (što je slučaj stanice u Imotskom¹⁶⁶). Jedna od dvije takve skladišne zgrade bila je zasigurno namijenjena „*za novopristigle pošiljke duhana*“ potencijalno „*zaražene*“ štetocinima¹⁶⁷, odnosno insektima koji „*mogu nanijeti štete duhanu i u skladištima*“¹⁶⁸, dok su se u drugoj prema istoj logici pohranjivale „*čiste*“ i spomenutim kukcima nekontaminirane duhanske bale. Jednu stambenu zgradu za radnike imala je duhanska stanica u Imotskom, više njih sadržavala je i tvornica duhana u Zagrebu, dok navedeno dugo nije bilo izvedeno za radnike duhanske režije u Senju, gdje je „*radnički stambeni prostor [...] još desetljećima ostao neriješen problem*“.¹⁶⁹ Što se tiče kotlovnica, one

¹⁶¹ Nekadašnja upravna zgrada tvornice duhana u Rovinju jedina od proučenih hrvatskih duhanskih režija sadrži neobarokne oblikovne elemente na fasadi (Maroević, 2002.a, 25.).

¹⁶² Feletar, 1982., 152.

¹⁶³ Nadilo, 2006., 137.

¹⁶⁴ „Vrgorac nekad“, *Facebook*, 23. rujna 2015., <https://www.facebook.com/Vrgoracnekad/photos/959422697434140> (pristup 30. 9. 2021.); „Vrgorac nekad“, *Facebook*, 16. studenog 2020., <https://www.facebook.com/Vrgoracnekad/photos/3571169919592725> (pristup 30. 9. 2021.); „Vrgorac nekad“, *Facebook*, 22. prosinca 2019., <https://www.facebook.com/Vrgoracnekad/posts/2710766908966368> (pristup 1. 10. 2021.)

¹⁶⁵ Brković i Petričević, 2013., 8.

¹⁶⁶ *Rješenje o utvrđivanju svojstva kulturnog dobra Građevinskog sklopa Režije duhana u Imotskom* (14. svibnja 2008., KLASA: UP-I° 612-08/08-06/0122; URBROJ: 532-04-01-01/4-08-2), 1.; Velimir Braco Čosić, „Zgrade duhanske stanice date na korištenje gradu Imotskom“, *Radio Imotski*, 28. studenoga, 2018., <https://radioimotski.hr/2018/11/28/zgrade-duhanske-stanice-date-na-koristenje-gradu-imotskom/> (pristup 18. 9. 2021.)

¹⁶⁷ Butorac, 2009., 94.-95.

¹⁶⁸ Ibid., 94.

¹⁶⁹ Despot, 1975., 417.

su se ponegdje smještale u podrumne ili suterene postojećih zgrada duhanskih stanica, poput zgrada menze ili uprave (to je slučaj s kotlovnicom duhanske stanice u Imotskom; sl. 53 i 54), ili su pak građene kao zasebne zgrade manjih dimenzija, kakve su kotlovnice u sklopu tvornica duhana Rovinju¹⁷⁰ i Kanfanaru (sl. 20). U sastavu tvornice duhana u Rovinju jedino je zabilježeno postojanje radničkog doma¹⁷¹ i ambulante¹⁷² kao i tvorničkih jaslica, tzv. *conambola*, gdje su „žene ostavljale djecu od najranije dobi“ koju su tamo „naizmjenično čuvale žene zaposlene u Tvornici“.¹⁷³ Duhanske stanice građene u 19. i ranijem 20. stoljeću još su uvijek u velikoj mjeri bile izvedene tradicionalnim građevinskim materijalima, kao što su kamen, opeka i drvo¹⁷⁴ kojima su se oblagale i prekrivale nove konstrukcije i materijali¹⁷⁵, dok im je „temeljna oblikovna koncepcija“ počivala „na konceptu umjerenog historicističkog oblikovanja“.¹⁷⁶ Nasuprot njima, režije duhana novijeg datuma ili pojedine kasnije izvedene zgrade unutar starijih duhanskih sklopova obilježava veća redukcija fasadnih arhitektonskih i dekorativnih elemenata, kao i korištenje modernijih materijala (armirani beton, staklo i čelik)¹⁷⁷, koji su danas i ekološki prihvatljivih¹⁷⁸ te koji omogućavaju gradnju složenijih konstrukcija.¹⁷⁹ U tome je najveći doseg u Hrvatskoj postignut kod suvremene tvornice duhana u Kanfanaru, izvedene *high tech* tehnologijom (sl. 19).

„Promjene tehnologije i usmjerenja industrijske proizvodnje, ograničenje resursa sirovina, globalizacija“ te „promjene društvenih sustava, gospodarskih okolnosti i političkih okvira“ uzrokovale su „prestanak rada i napuštanje industrijskih postrojenja [te] rušenja i

¹⁷⁰ Maroević, 2002.a, 26.-27.

¹⁷¹ Ibid., 26.

¹⁷² Hrzić, 2002., 38.

¹⁷³ Živković, 2015., 81.

¹⁷⁴ Šepić, 2001.b, 24.-25., 30.; „A Guide To Industrial Architecture“, *Jonite*, <https://insights.jonite.com/a-guide-to-industrial-architecture> (pristup 21. 9. 2021.)

¹⁷⁵ Goršić, 2001., 16.

¹⁷⁶ Maroević, 2002.a, 27.

¹⁷⁷ Šepić, 2001.b, 25.; Usp. Šepić, 2001.b, 27.; „A Guide To Industrial Architecture“, *Jonite*, <https://insights.jonite.com/a-guide-to-industrial-architecture> (pristup 21. 9. 2021.); Iako se armirani beton češće počeo koristiti od 20. stoljeća, ideja o betonu armiranog metalom javila se još krajem 18. stoljeća, odnosno 1792., kada je J. C. Loudon predložio „betonsku konstrukciju ojačanu metalom“. Njegovu je tehniku kasnije (1861.) razvio F. Coignet, dok je J. Monier bio prvi „koji je 1867. prijavio seriju patenata za primjenu metalnih armatura“. „Sistematska upotreba suvremenih tehnika armiranog betona započinje tek s patentom F. Hennebiquea 1892., koji rješava problem monolitnosti upotrebom šipki cilindričnog presjeka koje je savio u krug i međusobno povezo“, a navedeni je sustav primjenio „na tri predionice u okolici Tourcoinga i Lillea.“ (Šepić, 2001.b, 27.)

¹⁷⁸ „A Guide To Industrial Architecture“, *Jonite*, <https://insights.jonite.com/a-guide-to-industrial-architecture> (pristup 21. 9. 2021.)

¹⁷⁹ Šepić, 2001.b, 25.; Usp. Šepić, 2001.b, 27.; „A Guide To Industrial Architecture“, *Jonite*, <https://insights.jonite.com/a-guide-to-industrial-architecture> (pristup 21. 9. 2021.)

prestrukturiranja pogona¹⁸⁰, što se odnosilo i na područje duhanske industrije. U drugoj je polovici 20. stoljeća tako, primjerice, „u Europi zatvoreno više od 20 tvornica cigareta“ slijedom jačanja nekoliko velikih svjetskih duhanskih tvrtki, poput *Imperial Tobacco-a*, *British American Tobacco-a* i *Philipa Morrisa*, koje su počele otkupljivati lokalne duhanske firme, zatvarati njihove stare pogone te otpuštati radnike.¹⁸¹ Problemi su u duhanskoj proizvodnji u primorskom dijelu Hrvatske započeli još u prvoj četvrtini 20. stoljeća. Tako je, izuzev ranije spomenutih mijena u zakonima i odlukama o tome gdje se i kako može saditi duhan, prvu veću nepovoljnu situaciju za proizvođače duhana u Dalmaciji uzrokovala odluka vlasti tadašnje Kraljevine Jugoslavije iz 1931. kojom su „duhani koji su se uzgajali u Dalmaciji i Hercegovini svrstani [...] u 2. kategoriju kvalitete (Iib), čime im je određena i manja otkupna cijena“ iako su bili vrlo kvalitetni i cijenjeni. Ubrzo je uslijedila i Velika ekonomska kriza, zbog koje se velike količine duhana „nisu mogle preraditi i prodati“, što je bio dodatan udarac za „ionako težak život u pasivnim krajevima gdje se duhan uzgajao“¹⁸², koji je kasnije dodatno stagnirao i „bojkot talijanskog okupatora“.¹⁸³ Zbog spomenutih poteškoća u uzgoju duhana, već je 1930-ih došlo do zatvaranja nekih duhanskih režijskih, odnosno onih „u Splitu, Drnišu, Biogradu, Zadvarju i Dubrovniku“.¹⁸⁴ Drugi je svjetski rat donio ponovni porast proizvodnje duhana i duhanskih proizvoda zbog njihove češće konzumacije na bojišnicama¹⁸⁵, no i trajna i velika oštećenja zgrada pojedinih sklopova duhanskih stanica od koji se neke više nikad nisu „oporavile“. U navedenom su ratu tako izgorjele obje skladišne zgrade duhanske stanice u Vrgorcu (sl. 3)¹⁸⁶, no ostala je postojeća upravna zgrada koja trenutno vrši funkciju višestambene građevine¹⁸⁷ (sl. 2). Međutim,

¹⁸⁰ Maroević, 2001.a, 77.

¹⁸¹ Nadilo, 2006., 134.

¹⁸² Živković, 2015., 21.

¹⁸³ V. Lelas, „duhanski proizvodi“, *Hrvatska tehnička enciklopedija - Portal hrvatske tehničke baštine. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 10. siječnja 2020. (ažurirano 17. rujna 2021.), <https://tehnika.lzmk.hr/duhanski-proizvodi/> (pristup 20. 9. 2021.)

¹⁸⁴ Čagalj, Gugić i Strikić, 2017., 4.; Što se tiče duhanske stanice u Drnišu, autori teksta iz kojega je citat (Čagalj, Gugić i Strikić) kasnije u svojem radu navode da je do njezinog zatvaranja, kao duhanske režijske u Sinju, došlo pak malo kasnije, odnosno u razdoblju 1960-ih ili 1970-ih, nakon što je peronospora, koja se pojavila između 1960. i 1962., uništila usjeve duhana u Dalmaciji i Hercegovini (Usp. Čagalj, Gugić i Strikić, 2017., 6.). Isti podatak o kasnijem zatvaranju drniške duhanske stanice navodi i Marija Živković u katalogu izložbe „Dim - priča o duhanu“ (Usp. Živković, 2015., 23.) te Darko Dundović u svojem radu o krijumčarenju duhana (Usp. Dundović, 2019., 520.).

¹⁸⁵ Živković, 2015., 23.

¹⁸⁶ „Vrgorac nekad“, *Facebook*, 23. rujna 2015., <https://www.facebook.com/Vrgoracnekad/photos/959422697434140> (pristup 30. 9. 2021.); „Vrgorac nekad“, *Facebook*, 22. prosinca 2019., <https://www.facebook.com/Vrgoracnekad/posts/2710766908966368> (pristup 1. 10. 2021.)

¹⁸⁷ „Vrgorac nekad“, *Facebook*, 16. studenog 2020.,

vrgoračka je duhanska industrija i nakon Rata nastavila s radom, iako u novoj zgradi izgrađenoj na mjestu požarom devastiranih i kasnije srušenih duhanskih skladišta¹⁸⁸, te unutar poduzeća u sklopu kojega je djelovala i tekstilno-galanterijska industrija.¹⁸⁹ U istom je Ratu bombardiranjem teško devastirana duhanska stanica u Splitu¹⁹⁰ (sl. 8), no ona već tada nije imala primarnu funkciju.¹⁹¹ Godine 1943. od bombaških je napada oštećena i tvornica duhana u Senju¹⁹², iako je ona počela propadati još nakon Prvog svjetskog rata čemu je uzrok bio „nedostatak kapitala i željezničke veze sa zaledem“¹⁹³, a zatim, kao dodatan udarac, i zatvaranje trgovačko-obrtne komore 1924. godine što je dovelo do daljnjeg pada „trgovine, prometa i proizvodnje“.¹⁹⁴ Zgrade tvornica duhana u Puli i Rijeci također su stradale u Drugom svjetskom ratu¹⁹⁵, no nastavile su s radom i nakon njega, iako su ubrzo bile zatvorene.¹⁹⁶ Poput duhanskih stanica u Puli i Rijeci, i zadarska je režija duhana također bila devastirana u istom Ratu, nakon čega je obnovljena i ponovno stavljena u prvotnu funkciju¹⁹⁷, no period je njezinog primarnog funkcioniranja trajao malo duže. Međutim, 1974. preseljena je „u novu zgradu u Gaženici“ dok je 2005. u potpunosti ugašena.¹⁹⁸ Slična situacija dogodila se i s duhanskom stanicom u Metkoviću čija je zgrada skladišta stradala tijekom savezničkih bombardiranja 1943. i 1944. godine¹⁹⁹, no nakon Rata je rekonstruirana te joj je ponovno

-
- <https://www.facebook.com/Vrgoracnekad/photos/3571169919592725> (pristup 30. 9. 2021.); „Vrgorac nekad“, *Facebook*, 22. prosinca 2019.,
<https://www.facebook.com/Vrgoracnekad/posts/2710766908966368> (pristup 1. 10. 2021.)
¹⁸⁸ „Vrgorac nekad“, *Facebook*, 23. rujna 2015.,
<https://www.facebook.com/Vrgoracnekad/photos/959422697434140> (pristup 30. 9. 2021.); „Vrgorac nekad“, *Facebook*, 22. prosinca 2019.,
<https://www.facebook.com/Vrgoracnekad/posts/2710766908966368> (pristup 1. 10. 2021.)
¹⁸⁹ „Vrgorac nekad“, *Facebook*, 22. prosinca 2019.,
<https://www.facebook.com/Vrgoracnekad/posts/2710766908966368> (pristup 1. 10. 2021.)
¹⁹⁰ Svedružić Šeparović, 2013., 300.; „1944. - četvrta ratna godina“, *Antifašistički Split: ratna kronika 1941.-1945.*, <http://www.ratnakronikasplita.com/kronika/1944-1> (pristup 1. 10. 2021.); „Listopad 1944. - svibanj 1945. Od oslobođenja grada do kraja rata. Odricanja i muke okrunjeni pobjedom“, *Antifašistički Split: ratna kronika 1941.-1945.*, <http://www.ratnakronikasplita.com/kronika/1944-2> (pristup 1. 10. 2021.)
¹⁹¹ Čagalj, Gugić i Strikić, 2017., 4.
¹⁹² Despot, 1975., 418.-419.
¹⁹³ Ibid., 417.
¹⁹⁴ Ibid., 418.
¹⁹⁵ Živković, 2015., 29.; Marsetič, 2016., 108., 110., 139.;
¹⁹⁶ Živković, 2015., 29.; Marsetič, 2016., 139.; Nakon što je riječka tvornica duhana prestala s radom, prostor je njezine zgrade jedno vrijeme bio bez namjene, da bi se u njega kasnije smjestila tvornica motora i traktora Rikard Benčić, koja je tamo djelovala do 1998. godine. Danas su pojedine zgrade u kojima je djelovala riječka tvornica duhana prenamijenjene u Muzej grada Rijeke te Muzej moderne i suvremene umjetnosti (Nadilo i Regan, 2015., 400.).
¹⁹⁷ Živković, 2015., 29., 31.; Čagalj, Gugić i Strikić, 2017., 6.
¹⁹⁸ Živković, 2015., 31.
¹⁹⁹ Vukojević, Barišić Marenčić i Bojanić Obad Šćitaroci, 2019., 107.
-

uspostavljena izvorna namjena²⁰⁰ koju je stanica vršila do početka Domovinskog rata (1991-1995.).²⁰¹ Nakon Drugog svjetskog rata proizvodnja je duhana u nekim dijelovima primorske Hrvatske ipak obnovljena, iako je bila neustaljena te manja od proizvodnje iz ranijeg vremena.²⁰² U Dalmaciji je njezin ponovni pad uslijedio između 1960. i 1962. pojavom plamenjače²⁰³, odnosno peronospore²⁰⁴, koja je „*devastirala duhaništa u Dalmaciji i Hercegovini*“. Problem je predstavljalo i uvođenje moderne tehnologije u proces duhanske proizvodnje što je u Dalmaciji bilo onemogućeno zbog vrlo malih i usitnjenih čestica na kakvima se duhan uzgajao, ali i zbog vrste duhana²⁰⁵ poluorijentalnog tipa²⁰⁶ (hercegovačkog ravnjaka)²⁰⁷ koji je zahtijevao tradicionalni način uzgoja.²⁰⁸ Modernizacija se teško uvodila i u proces prerade duhana u mnogim postojećim zgradama duhanskih tvornica u Dalmaciji, u koje je, zbog njihove strukture prilagođene ručnoj preradi duhana i izradi cigareta, bilo vrlo teško ili gotovo nemoguće uvesti moderne strojeve poput onih kakvi su, primjerice, bili potrebni za izradu cigareta s filterom, a za kojima je potražnja od 1960-ih bila sve veća.²⁰⁹ Sve je navedeno izazvalo smanjenje broja proizvođača duhana i zamiranje duhanske proizvodnje u Dalmaciji tijekom 1970-ih²¹⁰, što je uzrokovalo i zatvaranje nekih duhanskih režijskih u tome periodu ili nakon njega, poput onih u Vrgorcu²¹¹ te Sinju²¹² čije su zgrade dobile nove funkcije.²¹³ Interes za uzgojem duhana počeo se smanjivati i u Istri²¹⁴ čemu je pridonijela njezina „*talijanska okupacija*“ koja je „*dovela [...] do gotovo potpunog zamiranja proizvodnje duhana, koju se nije uspjelo revitalizirati ni posebnim potporama u*

²⁰⁰ Ibid., 107.-108.

²⁰¹ Ibid., 109.; Više o sudbini duhanske stanice u Metkoviću bit će u poglavlju 4.

²⁰² Živković, 2015., 23.

²⁰³ Ibid., 23.; Čagalj, Gugić i Strikić, 2017., 6.; Dundović, 2019., 520.; Kojić, Rajić i Ergović Ravančić, 2020., 79.

²⁰⁴ V. Lelas, „duhanski proizvodi“, *Hrvatska tehnička enciklopedija - Portal hrvatske tehničke baštine. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 10. siječnja 2020. (ažurirano 17. rujna 2021.), <https://tehnika.lzmk.hr/duhanski-proizvodi/> (pristup 20. 9. 2021.)

²⁰⁵ Živković, 2015., 23.

²⁰⁶ Banožić, Šubarić i Jokić, 2018., 66.

²⁰⁷ Živković, 2015., 23.; Banožić, Šubarić i Jokić, 2018., 66.

²⁰⁸ Živković, 2015., 23.

²⁰⁹ Ibid., 31.

²¹⁰ Ibid., 23.; Čagalj, Gugić i Strikić, 2017., 6.; Dundović, 2019., 520.; Kojić, Rajić i Ergović Ravančić, 2020., 79.

²¹¹ „Vrgorac nekad“, *Facebook*, 22. prosinca 2019., <https://www.facebook.com/Vrgoracnekad/posts/2710766908966368> (pristup 1. 10. 2021.)

²¹² Živković, 2015., 23.; Čagalj, Gugić i Strikić, 2017., 6.; Dundović, 2019., 520.

²¹³ Iz literature je poznato da je u podrumu upravne zgrade sinjske režije duhana neko vrijeme bilo sjedište Hrvatskog radija Sinj (Perić, 2011., 29.)

²¹⁴ Živković, 2015., 23.

poslijeratnome razdoblju.“²¹⁵ Ipak, nakon Drugog svjetskog rata i dalje je nastavila s radom tvornica duhana u Rovinju²¹⁶, koja je, odupiravši se „*problemima što ih donosi opća globalizacija u proizvodnji cigareta*“, još 2006. bila vodeći proizvođač cigareta u jugoistočnoj Europi.²¹⁷ Nešto ranije, još krajem 1990-ih, prema projektu arhitekta Marijana Hržića, rovinjski je duhanski sklop bio obnovljen te opremljen novim sadržajima potrebnima za nastavak kvalitetnog funkcioniranja tvornice.²¹⁸ U tom su projektu revitalizacije kompleksu dodane i interpolacije, koje su se skladno uklopile u postojeći povijesni ambijent²¹⁹ (poput transportnog tornja²²⁰, proširenja kotlovnice²²¹ te zgrada restorana i galerije Adris²²²), ali i nove funkcije njegovim pojedinim postojećim objektima. Tada je za razna društvena i kulturna događanja (koncerte, predavanja, konferencije i sl.) prenamijenjena unutrašnjost zgrade bivšeg Radničkog doma²²³ te upravna zgrada, u čijem je prizemlju utemeljen tvornički muzej²²⁴ s više od tristo izložaka koji tematiziraju povijest rovinjske tvornice duhana.²²⁵ Spomenuta tvornica posluje i danas, samo trenutno s najsuvremenijom opremom u relativno novoj zgradi u Kanfanaru²²⁶ iz 2007. godine²²⁷, čiju je odluku o izgradnji donijela *Adris grupa*, nakon što je 2003. preuzela rovinjsku tvornicu duhana.²²⁸ *Adris Grupa* naposljetku je spomenutu Tvornicu 2015. godine prodala tvrtci *British American Tobacco*²²⁹ u čijem je i

²¹⁵ V. Lelas, „duhanski proizvodi“, *Hrvatska tehnička enciklopedija - Portal hrvatske tehničke baštine. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 10. siječnja 2020. (ažurirano 17. rujna 2021.), <https://tehnika.lzmk.hr/duhanski-proizvodi/> (pristup 20. 9. 2021.)

²¹⁶ Živković, 2015., 31.

²¹⁷ Nadilo, 2006., 133.

²¹⁸ Maroević, 2002.a, 28.

²¹⁹ Ibid., 29.; Usp. Hrzić, 2002., 39.

²²⁰ Maroević, 2002.a, 28.

²²¹ Ibid. 28.; Hrzić, 2002., 39.

²²² Hrzić, 2002., 38.

²²³ Maroević, 2002.a, 28.; Hrzić, 2002., 37.-38.; Pokrajac, 2010., 90.

²²⁴ Hrzić, 2002., 38.; Pokrajac, 2010., 90.

²²⁵ Pokrajac, 2010., 90.

²²⁶ Usp. Nadilo, 2006.

²²⁷ Živković, 2015., 29.

²²⁸ V. Lelas, „duhanski proizvodi“, *Hrvatska tehnička enciklopedija - Portal hrvatske tehničke baštine. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 10. siječnja 2020. (ažurirano 17. rujna 2021.), <https://tehnika.lzmk.hr/duhanski-proizvodi/> (pristup 20. 9. 2021.)

²²⁹ V. Lelas, „duhanski proizvodi“, *Hrvatska tehnička enciklopedija - Portal hrvatske tehničke baštine. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 10. siječnja 2020. (ažurirano 17. rujna 2021.), <https://tehnika.lzmk.hr/duhanski-proizvodi/> (pristup 20. 9. 2021.); Ivan Luzar, „Završena priča je oko Tvornice duhana Rovinj. BAT ostaje u Hrvatskoj“, *Telegram*, 17. ožujka 2021., <https://www.telegram.hr/biznis-tech/završena-prica-je-oko-tvornice-duhana-rovinj-bat-ostaje-u-hrvatskoj/> (pristup 13. 10. 2021.)

danas vlasništvu, no konstantno ulažući u povećanje efikasnosti njezine proizvodnje.²³⁰ Još je 2001. godine radila i duhanska stanica u Trogiru, odnosno na otoku Čiovu, u čijem su se prizemlju nalazili „*pogoni poduzeća Duhanka za proizvodnju filter štapića za cigarete*“, dok su na katovima bila smještena skladišta²³¹ (sl. 11). Danas njezina zgrada vrši funkciju luksuznog hotela u koji je prenamijenjena 2016. godine nakon obnove²³² (sl. 12).

Između dva svjetska rata, pala je proizvodnja cigara zagrebačke duhanske tvornice, a sukladno tome pao je i broj zaposlenih. Tridesetih godina 20. stoljeća, uslijed tadašnje gospodarske krize, ondašnji je ministar financija skoro bio primoran donijeti odluku o zatvaranju tvornice, no „*to se izbjegnulo zauzimanjem Državne monopolske uprave*.“²³³ Zbog smanjenja potražnje za cigarama, zagrebačka ih je tvornica duhana prestala proizvoditi 1940. godine te se okrenula proizvodnji cigareta i rezanog duhana²³⁴, novih duhanskih proizvoda. To je iziskivalo i nužne adaptacije zgrade koje su u tu svrhu i obavljene²³⁵ jer je ujedno uvedena i moderna proizvodnja cigareta novim strojevima.²³⁶ Godine 1960. započela je i druga modernizacija tvorničke zgrade izvedena prema projektu Franje Bahovca²³⁷, koja je završila 1971., no nije bitno izmijenila prvotnu strukturu zgrade.²³⁸ Tijekom 1960-ih poduzeće zagrebačke tvornice duhana „*širilo [se] pripajanjem manjih pogona i tvornica*“, poput „*Poduzeća za proizvodnju i obradu duhana u Pitomači*“ te Duhana Bjelovar.²³⁹ Godine 1998. njezin „*većinski paket dionica*“ kupila je Tvornica duhana Rovinj²⁴⁰ da bi ju zatim 2003. godine, kao i spomenutu rovinjsku tvornicu, preuzela *Adris Grupa*.²⁴¹ Nakon što se

²³⁰ „BAT u Kanfanar dovodi nove proizvodne linije i pokreće proizvodnju grijanih duhanskih proizvoda“, *novac.hr*, 30. srpnja 2021., <https://novac.jutarnji.hr/novac/aktualno/bat-u-kanfanar-dovodi-nove-proizvodne-linije-i-pokrece-proizvodnju-grijanih-duhanskih-proizvoda-15091796> (pristup 13. 10. 2021.)

²³¹ Bulimbašić, 2001., 158.

²³² „Arhitektura i dizajn“, *Brown Beach House*, <https://brownhotels.com/croatia/hr/arhitekturadizajn> (pristup 1. 10. 2021.); Bilić Petričević, 2020., 8.

²³³ „Tvornica duhana Zagreb (TDZ)“, *Hrvatska tehnička enciklopedija - Portal hrvatske tehničke baštine. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 11. prosinca 2019. (ažurirano 2. studenoga 2020.), <https://tehnika.lzmk.hr/tvornica-duhana-zagreb-zagreb/> (pristup 20. 9. 2021.)

²³⁴ Živković, 2015., 29.

²³⁵ Nadilo, 2012., 750.

²³⁶ „Tvornica duhana Zagreb (TDZ)“, *Hrvatska tehnička enciklopedija - Portal hrvatske tehničke baštine. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 11. prosinca 2019. (ažurirano 2. studenoga 2020.), <https://tehnika.lzmk.hr/tvornica-duhana-zagreb-zagreb/> (pristup 20. 9. 2021.)

²³⁷ Nadilo, 2012., 750.

²³⁸ Ibid., 751.

²³⁹ „Tvornica duhana Zagreb (TDZ)“, *Hrvatska tehnička enciklopedija - Portal hrvatske tehničke baštine. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 11. prosinca 2019. (ažurirano 2. studenoga 2020.), <https://tehnika.lzmk.hr/tvornica-duhana-zagreb-zagreb/> (pristup 20. 9. 2021.)

²⁴⁰ Živković, 2015., 29.

²⁴¹ V. Lelas, „duhanski proizvodi“, *Hrvatska tehnička enciklopedija - Portal hrvatske tehničke baštine. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 10. siječnja 2020. (ažurirano 17. rujna 2021.), <https://tehnika.lzmk.hr/duhanski-proizvodi/> (pristup 20. 9. 2021.)

2007. otvorila suvremena tvornica duhana u Kanfanaru, proizvodnja je cigareta u zgradi zagrebačke tvornice duhana potpuno obustavljena²⁴², a njezina je zgrada kupljena za smještaj Hrvatskog povijesnog muzeja.²⁴³

Na području Slavonije, uzgoj se duhana u većim količinama održao jedino u Virovitici i okolici, zahvaljujući uspješnom uvođenju mehanizacije u tamošnju proizvodnju još početkom 1970-ih.²⁴⁴ Tamo se tako i danas uzgaja duhan tipa *virginije*²⁴⁵, sorte *Golden cure*²⁴⁶, za čiji uzgoj naročito pogoduju tamošnja pjeskovita tla.²⁴⁷ Danas se duhan u tom području Slavonije i Podravine uzgaja „na oko 1000 obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava u suradnji s tvrtkom *Hrvatski duhani d.o.o.*, čija je djelatnost proizvodnja, obrada i prodaja duhana“, a koja je u „sastavu *Adris grupe*“.²⁴⁸

Danas je korištenje duhana smanjeno u odnosu na njegovu uporabu tijekom prethodnih desetljeća i stoljeća. Razlog su tomu relativno recentna znanstvena otkrića o štetnosti duhana na zdravlje, posebice za djecu, koja su pridonijela stvaranju antipušačkog pokreta te izglasavanju zabrana reklamiranja duhana i njegova pušenja na nekim javnim mjestima.²⁴⁹

3. Vrednovanje i zaštita industrijske graditeljske baštine

Industrijsko graditeljsko naslijeđe dio je nepokretne kulturne baštine²⁵⁰, a u nju se kategorizira široki raspon građevina industrijske, gospodarske i transportne funkcije, „od pojedinačnih zgrada iz ranijih razdoblja industrijske revolucije, preko cjelovitih pogona i postrojenja“, pa sve „do prometnih postrojenja i opreme luka, željeznica, energetskih postrojenja i rudnika“²⁵¹, iako zadnje navedeno „dijelom izmiče pojmu industrijske

²⁴² Nadilo, 2012., 751.; „Tvornica duhana Zagreb (TDZ)“, *Hrvatska tehnička enciklopedija - Portal hrvatske tehničke baštine*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 11. prosinca 2019. (ažurirano 2. studenoga 2020.), <https://tehnika.lzmk.hr/tvornica-duhana-zagreb-zagreb/> (pristup 20. 9. 2021.)

²⁴³ Pandžić i Plavec, 2013., 113.

²⁴⁴ Laškarin, 1980., 501.; Feletar, 1982., 152.

²⁴⁵ Feletar, 1982., 150.; Živković, 2015., 23.; V. Lelas, „duhanski proizvodi“, *Hrvatska tehnička enciklopedija - Portal hrvatske tehničke baštine*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 10. siječnja 2020. (ažurirano 17. rujna 2021.), <https://tehnika.lzmk.hr/duhanski-proizvodi/> (pristup 20. 9. 2021.)

²⁴⁶ Feletar, 1982., 150.; V. Lelas, „duhanski proizvodi“, *Hrvatska tehnička enciklopedija - Portal hrvatske tehničke baštine*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 10. siječnja 2020. (ažurirano 17. rujna 2021.), <https://tehnika.lzmk.hr/duhanski-proizvodi/> (pristup 20. 9. 2021.)

²⁴⁷ Feletar, 1982., 150., 155.; Živković, 2015., 23.

²⁴⁸ Živković, 2015., 23.

²⁴⁹ Ibid., 13.

²⁵⁰ Maroević, 2001.a, 77.

²⁵¹ Ibid., 79.

arhitekture²⁵² te je samo s određenog aspekta uz njega vezano.²⁵³

Industrijske su građevine i kompleksi dugo bili nepopularni i podcjenjivani²⁵⁴ te nisu smatrani baštinom koju bi se trebalo zaštititi, već teretom²⁵⁵ bez značaja i vrijednosti, naročito onih estetskih i arhitektonskih²⁵⁶, koji bi se trebalo ukloniti.²⁵⁷ Navedeno se naročito odnosilo na objekte industrijske baštine izgrađene u periodu nakon Drugog svjetskog rata, koji „još nisu imali vremena postati dovoljno stari“ te dobiti status zaštićenog spomenika kulture²⁵⁸, a koji su industrijske građevine s vremenom počele stjecati. Razlog tomu bile su negativne konotacije koje su se uz njih vezale²⁵⁹, te koje se ponekad vežu i danas, što je rezultiralo povećanom agresijom prema toj vrsti naslijeđa.²⁶⁰ Jedan od takvih loših glasova koji je pratio industrijsku arhitekturu bila je njezina štetnost za zdravlje²⁶¹, a osim toga, industrijska je arhitektura shvaćana i kao nešto bučno te ružno²⁶², odnosno što ostavlja neugledan vizualan dojam, naročito ukoliko se radi o modernističkim industrijskim građevinama izvedenim oko sredine 20. stoljeća ili kasnije. Neki su pak industrijske građevine doživljavali kao „uporište bezličnog rada“ i dehumane „izrabljivačke mašine kapitalizma“,²⁶³ koje su potpirivale dosadu, psihozu, stres i konflikte radnika²⁶⁴, te u kojima se plaća teško zarađivala monotonim i napornim radom.²⁶⁵ Nadalje, također je postojala i zabrinutost zbog zagađenja okoliša i ekoloških katastrofa koje su mogli prouzročiti pojedini procesi u industrijskim postrojenjima.²⁶⁶

Industrijska arhitektura ima i pozitivna obilježja te određeni značaj i vrijednosti, koje se u novijem periodu deindustrijalizacije²⁶⁷, u Europi započetog 1960-ih godina²⁶⁸, u kojemu su

²⁵² Ibid., 85.

²⁵³ Ibid., 79.

²⁵⁴ Barišić Marenić, 2015., 376.

²⁵⁵ Premerl, 2001., 67.

²⁵⁶ Rogić, 2009., 3.

²⁵⁷ Maroević, 2001.a, 77.

²⁵⁸ Šimpraga, 2011., 367.

²⁵⁹ Ifko, 1998., 90.

²⁶⁰ Goršić, 2001., 18.

²⁶¹ Usp. Matija Mesić, „Radnička može odahnuti: Katran se do kraja godine seli u Ivanić Grad“, *Jutarnji list (mrežno izdanje)*, 23. veljača 2015., <https://www.jutarnji.hr/naslovnica/radnicka-moze-odahnuti-katran-se-do-kraja-godine-seli-u-ivanic-grad-479548> (pristup 16. 9. 2021.); Usp. „Schicht im Schacht: 30 Jahre Schließung der Zeche Zollverein“, *Deutsche Welle*, <https://www.dw.com/de/schicht-im-schacht-30-jahre-schlie%C3%9Fung-der-zeche-zollverein/a-36859246> (pristup 16. 9. 2021.)

²⁶² Goršić, 2001., 18.

²⁶³ Čulig, 2001., 51.

²⁶⁴ Ibid., 55.

²⁶⁵ Ibid., 51.

²⁶⁶ Ifko, 1998., 90.; Čulig, 2001., 51.; Cantell, 2005., 5.

²⁶⁷ Ifko, 1998., 89., 91.; Goršić, 2001., 18.

²⁶⁸ Ifko, 1998., 91.-92.

objekti industrije postali ugroženi „*prijetnjom fizičkog uništenja*“,²⁶⁹ više otkrivaju i cijene. Zbog toga industrijske građevine sve češće postaju „*temom od interesa za širu stručnu i inu javnost*“²⁷⁰ te ulaze u nacionalne sustave zaštite pojedinih država. Procesi industrijalizacije određivali su „*ritam povijesnog razvoja*“, a njihova je pokretačka snaga, odnosno tehnologija, bila „*nosiocem važnih društvenih, ekonomskih i prostornih promjena*“.²⁷¹ Industrijske su građevine bile i prvi objekti „*na kojima su iskušani i primijenjeni novi materijali, veliki rasponi [te] tanki zidovi*“²⁷², a novim su reduciranim oblikovanjem svoje strukture utjecale na pojavu nove modernističke estetike u arhitekturi²⁷³, odnosno smjerova poput internacionalnog funkcionalizma²⁷⁴ te brutalizma.²⁷⁵ Tako su samog modernističkog arhitekta Waltera Gropiusa, primjerice, „*impresionirali američki veliki žitni silosi*“, koji su utjecali na njegov rad te upotrebu materijala poput gume, linoleuma i betona, koji su dotad bili „*promatrani kao inferiorni surogati drugih materijala*“ bez umjetničkog potencijala.²⁷⁶ Skoro su u istom periodu, odnosno u vrijeme Drugog svjetskog rata, mnoge tvornice „*bile zvane pozadinskim frontovima*“, a njihovi radnici herojima koji su ponekad „*smjenjivali heroje ratišta*“²⁷⁷ kojima je „*rad u tvornici [bila] patriotska dužnost*“.²⁷⁸ Također, industrijske su građevine obično velikih dimenzija ili su dio cijelih većih sklopova, pa stoga, ukoliko su uz to danas i napuštene te se više ne koriste, no cjelovito su sačuvane, predstavljaju već gotove i izgrađene strukture²⁷⁹ s velikim prostornim potencijalom koje mogu udomiti funkcije potrebne nekoj zajednici ili razdoblju²⁸⁰ te tako poboljšati kvalitetu života.²⁸¹ Time dolazi do njihovog „*recikliranja*“²⁸² i ponovnog korištenja s jedne strane, dok se s one druge smanjuje potreba za iskorištavanjem novih resursa i energije u svrhu cjelovite izgradnje novih zgrada, što je i

²⁶⁹ Rogić, 2001., 40.

²⁷⁰ Goršić, 2001., 18.

²⁷¹ Ibid., 13.

²⁷² Ibid., 15.

²⁷³ Ifko, 1998., 90.; Goršić, 2001., 15.; Šimpraga, 2011., 358.; „A Guide To Industrial Architecture“, *Jonite*, <https://insights.jonite.com/a-guide-to-industrial-architecture> (pristup 21. 9. 2021.)

²⁷⁴ Ifko, 1998., 90.; Goršić, 2001., 15.; „A Guide To Industrial Architecture“, *Jonite*, <https://insights.jonite.com/a-guide-to-industrial-architecture> (pristup 21. 9. 2021.)

²⁷⁵ „A Guide To Industrial Architecture“, *Jonite*, <https://insights.jonite.com/a-guide-to-industrial-architecture> (pristup 21. 9. 2021.)

²⁷⁶ Goršić, 2001., 15.; Detaljnije o utjecaju industrijskog graditeljskog naslijeđa na pojavu modernističke arhitekture u: Premerl, 2001.

²⁷⁷ Čulig, 2001., 52.

²⁷⁸ Ibid., 53.

²⁷⁹ Cantell, 2005., 2.; Ifko, 1998., 92.

²⁸⁰ Ifko, 1998., 92.

²⁸¹ Šepić, 2001.a, 277.; Pandža, 2019., 72.

²⁸² Maroević, 2001.a, 86.

ekološki prihvatljivo te održivo.²⁸³ Nadalje, iako su izvorno građeni na rubovima gradova, svojim su širenjem objekti industrijske baštine postali dijelom njihova središta²⁸⁴ zbog čega su stekli i veliku lokacijsku vrijednost.²⁸⁵ Na kraju, industrijske su građevine često i važan element identiteta²⁸⁶, slike i morfologije grada²⁸⁷, uvijek su podsjetnik na „*gospodarsku moć vremena u kojemu su nastajali*“²⁸⁸ te ljude koji su u njima radili, a ponekad su i estetski lijepo oblikovane zbog čega uljepšavaju područje u kojemu se nalaze. Zadnje navedeno naročito se odnosi na industrijske zgrade iz 19. i ranog 20. stoljeća, koje još uvijek sadrže historizirajuće elemente, iako u suzdržanom i krajnje reduciranom obliku.²⁸⁹

Odredene su se pozitivne karakteristike industrijskog naslijeđa počele uviđati još 1950-ih, odnosno početkom postmodernizma, kada su počele nestajati razlike između „visokih“ i „niskih“ umjetnosti.²⁹⁰ Tada se pojam baštine proširio i na one baštinske predmete recentnijeg nastanka i šire uporabe (od strane „nižih“ društvenih slojeva)²⁹¹, kao i s pojedinačnih građevina na cijele graditeljske komplekse i područja.²⁹² U istom je razdoblju (sredinom 1950-ih) u Engleskoj²⁹³ utemeljena industrijska arheologija²⁹⁴, disciplina koja se bavi „*evidencijom, proučavanjem i zaštitom industrijskih građevina, lokaliteta, metoda i strojeva, ali i građevina gospodarske namjene koje pripadaju tzv. proto-industrijskoj arhitekturi*“, s ciljem da se odredi „*značaj tih spomenika u kontekstu društvene i tehnološke povijesti*.“²⁹⁵ Međutim, tadašnji (početni) interes industrijskih arheologa bio je usmjeren samo na dokaze „*rane industrijalizacije 17. i 18. stoljeća*“²⁹⁶, i to na tehnologiju industrijskih procesa i strojeve, dok je iz fonda industrijske graditeljske baštine zanimanje postojalo jedino za mostove. Zahvaljujući Michelu Rixu, M. Fitzgeraldu i drugim pionirima industrijske arheologije u Engleskoj, koji su „*upozoravali [...] na jednak povijesni značaj industrijskih zgrada*“, interes se uskoro proširio i na industrijsko arhitektonsko naslijeđe čije je sustavno

²⁸³ Cantell, 2005., 2.-3.; De Gregorio et al., 2020., 1.

²⁸⁴ Šimpraga, 2011., 358.; Pandža, 2019., 70.

²⁸⁵ Šimpraga, 2011., 358.

²⁸⁶ Pandža, 2019., 68.-69.

²⁸⁷ Šepić, 2001.a, 277.

²⁸⁸ Šimpraga, 2011., 358.

²⁸⁹ Šepić, 2001.b, 25.

²⁹⁰ Čulig, 2001., 59.; Rogić, 2009., 5.

²⁹¹ Rogić, 2009., 4.

²⁹² Ibid., 5.

²⁹³ Ifko, 1998., 91.

²⁹⁴ Ibid., 91.; Rogić, 2001., 39.; Bulimbašić, 2001., 151.

²⁹⁵ Bulimbašić, 2001., 151.

²⁹⁶ Ifko, 1998., 91.

valoriziranje započelo u drugoj polovici osamdesetih godina 20. stoljeća.²⁹⁷ Krajem je prošlog stoljeća tako osnovan *Međunarodni odbor za zaštitu industrijske baštine (TICCIH)* koji je zadužen za promoviranje međunarodne suradnje u zaštiti, istraživanju, dokumentiranju i interpretaciji industrijske baštine, a o istim djelatnostima, kada je u pitanju industrijska baština, savjetuje i *Međunarodno vijeće za spomenike i spomeničke cjeline (ICOMOS)*²⁹⁸, organizacija koja se bavi zaštitom graditeljskog naslijeđa. Pojedini su industrijski lokaliteti upisani i na listu zaštićenih kulturnih dobara *Organizacije Ujedinjenih naroda za obrazovanje, znanost i kulturu (UNESCO)*, iako u manjem broju u odnosu na ostale vrste naslijeđa.²⁹⁹ Na prostoru Hrvatske „svijest [se] o povijesnom (kulturnom) značaju industrijske arhitekture intenzivnije počela razvijati tijekom 1990-ih“, o čemu svjedoči količina objekata industrijske baštine koji su valorizirani i pravno zaštićeni prije i tijekom 1990.³⁰⁰, iako ne po jedinstvenim kriterijima, bez jasnih parametra izbora³⁰¹ te bez dovoljno stručnog i kvalificiranog kadra za tu vrstu naslijeđa.³⁰² Također, taj je početni interes za industrijsko graditeljsko naslijeđe bio ograničen samo na užu krug intelektualne visokoobrazovne elite koja se bavila zaštitom kulturne baštine, dok industrijska baština „gotovo da nije ostavila traga upravo na onima koji su radni dan provodili uz stroj“ te koji uz nju nisu vezali nikakve naročito posebne osjećaje.³⁰³

Danas se povijesni objekti industrijske baštine interdisciplinarno istražuju i valoriziraju, a ukoliko im konzervatori utvrde određene vrijednosti (vrijednost izvornosti, vrijednost cjelovitosti, povijesno-dokumentarna vrijednost, društveno-kulturološki značaj i sl.)³⁰⁴, zaštićuju se posebnim regulativama i odredbama. U Hrvatskoj se predmeti baštine, kojima se utvrdi određeni značaj, određuju kao kulturno dobro te se upisuju u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske. Tim se postupkom na njih počinje primjenjivati Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara, a za pojedina kulturna dobra, ovisno o njihovoj makrolokaciji, postaje nadležan lokalni konzervatorski odjel, odnosno Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode za područje Zagreba. Aktivno se očuvanje svakog predmeta baštine, pa tako i neke povijesne industrijske građevine, postiže primjenom različitih zaštitnih metoda, od kojih

²⁹⁷ Rogić, 2001., 39.

²⁹⁸ „About“, *TICCIH*, <https://ticcih.org/about/> (pristup 12. 1. 2021.)

²⁹⁹ Usp. „World Heritage List“, *UNESCO*, <https://whc.unesco.org/en/list/> (pristup 12. 1. 2021.)

³⁰⁰ Rogić, 2001., 37.

³⁰¹ Maroević, 2001.a, 81.

³⁰² Bauer, 1974., 27.

³⁰³ Čulig, 2001., 57.

³⁰⁴ Karakteristike koje se ocjenjuju kod vrednovanja industrijske arhitekture navedene su i detaljnije obrađene u: Ifko, 1998., 92.-93.

se odabire ona za koju se utvrdi da je najpogodnija za predmet baštine u odnosu na njegove vrijednosti i suvremene potrebe društva ili vremena, kao i na temelju prethodnog iscrpnog i interdisciplinarnog znanstvenog istraživanja.³⁰⁵ U zaštitne metode, koje se mogu primijeniti na zaštićenom graditeljskom objektu, ubrajaju se konzerviranje, restauriranje, rekonstruiranje, dislokacija, anastiloza (rekompozicija), adaptacija (i revitalizacija), interpolacija, kopija i nova izgradnja s povijesnim reminiscencijama.³⁰⁶

3.1. Metoda adaptacije i njezina primjena u graditeljstvu

Adaptacija je zaštitna metoda kojom se novim građevinama ili njihovim dijelovima koji su ostali „bez žive funkcije“ daje namjena³⁰⁷ i „nov život“.³⁰⁸ Funkcija koja se daje nekoj zgradi može biti istovjetna prvotnoj namjeni koju je građevina nekad imala³⁰⁹ ili se može raditi o funkciji različitoj od one izvorne, što je češći i uobičajeniji slučaj kod primjene ove metode.³¹⁰ Ukoliko je kulturno dobro zapušteno i derutno, što je često stanje povijesnih građevina koje dugo nisu korištene, adaptacija se koristi zajedno s nekim drugim zaštitnim metodama, poput konzervacije, restauracije ili anastilozne³¹¹, odnosno nakon njihove prvotne primjene na kulturnom dobru. Adaptacijom se kulturnom dobru osiguravaju uvjeti trajnog očuvanja s obzirom na to da je on ponovno funkcionalan te se upotrebljava zbog čega više nije prepušten propadanju. S druge se strane tim postupkom ostvaruje smještaj neke nove funkcije koja je trenutno potrebna nekom društvu ili vremenu³¹² zbog čega dolazi do poboljšanja kvalitete života.³¹³ Međutim, restaurirano se i adaptirano kulturno dobro može ponovno ili i dalje oštećivati te gubiti vrijednosti ukoliko mu je nova funkcija neadekvatna. Stoga je važno da se na njemu provede najpovoljnija adaptacija, odnosno da nova namjena kulturnog dobra poštuje njegovu primarnu funkciju i da joj bude što sličnija.³¹⁴ Također, kada se adaptacijom mijenja namjena kulturnom dobru, to često iziskuje djelomičnu promjenu njegove strukture. U tom je slučaju ponekad nužno uvođenje novih elemenata na kulturnom

³⁰⁵ Marasović, 1985., 122.

³⁰⁶ Usp. Marasović, 1985., 121.-169.

³⁰⁷ Marasović, 1985., 128.

³⁰⁸ Pandža, 2019., 69.

³⁰⁹ Marasović, 1985., 130.

³¹⁰ Ibid., 132.

³¹¹ Usp. ibid., 131.

³¹² Šepić, 2001.a, 277.; Pandža, 2019., 68.

³¹³ Šepić, 2001.a, 277.; Pandža, 2019., 72.

³¹⁴ Usp. Marasović, 1985., 133.

dobru koji su potrebni za kvalitetno održavanje njegove nove funkcije. Pritom ti dodani dijelovi ne smiju djelovati kao da su izvorni dio starije cjeline, odnosno odavati lažnu autentičnost, ali istovremeno s njom moraju biti usklađeni u dimenzijama, boji, obliku ili materijalu, odnosno dijeliti neke zajedničke karakteristike.³¹⁵ Osim što se novi elementi moraju razaznati, oni ne smiju razarati strukturu kulturnog dobra, moraju biti uklonjivi te ih mora biti u što manjoj količini u odnosu na razinu originalnih dijelova.³¹⁶ U suprotnom bi došlo do gubitka pojedinih vrijednosti kulturnog dobra.

3.1.1. Adaptacija povijesnih građevina za muzejsku namjenu

Muzejska arhitektura u službi je ovojnice i okvira³¹⁷ muzejske institucije unutar kojeg se obavljaju njezine tri temeljne funkcije: zaštita, istraživanje i komunikacija muzejskih predmeta, odnosno predmeta baštine pohranjenih u muzeju.³¹⁸ Muzeji sadrže više prostora različite namjene, od čega obvezno moraju imati prostor za stalni postav, dok bi trebali sadržavati i prostor za povremene izložbe, prostor za pohranu muzejske dokumentacije, prostor za radionice i predavanja, knjižnicu s čitaonicom, prostor za dopremu i otpremu muzejskih predmeta, karantenu, dezinfekcijsku i dezinsekciju komoru, muzejsku čuvaonicu, čuvaonicu muzejskih pomagala, prostor za tehniku i energiju, urede muzejskog osoblja, restauratorsku radionicu, kavanu ili restoran te ulazno predvorje s garderobom, informativnim punktom, suvenirnicom i sanitarnim čvorom.³¹⁹ Svaki je prostor muzeja dostupan različitoj skupini ljudi, ovisno o tome jesu li oni istraživači (studenti, znanstvenici), tehničko osoblje (domari, čistači), administrativno osoblje (računovođe, administratori), muzejsko osoblje (ravnatelj, kustosi, restauratori, muzejski pedagozi) ili posjetitelji koji su, primjerice, došli razgledati izložbu. Svakoj bi skupini ljudi trebao biti osiguran ulazak u određene prostorije muzeja, koje se prema tome mogu grupirati, u skladu s razmišljanjem I. Maroevića, prema pripadnosti različitim režimima kretanja (zatvoreni, poluzatvoreni i otvoreni režim). Dio su zatvorenog režima kretanja prostorije poput prostora za dopremu i otpremu muzejskih predmeta, karantene, dezinfekcijske i dezinsekcije komore, muzejske

³¹⁵ Cantell, 2005., 19.

³¹⁶ Niederhagemann, 2011., 18.

³¹⁷ Iordanidou, 2017., 20.

³¹⁸ Maroević, 2002.b, 67., 70.

³¹⁹ *Pravilnik o stručnim i tehničkim standardima za određivanje vrste muzeja, za njihov rad, te za smještaj muzejske građe i muzejske dokumentacije* (10. ožujka 2006., KLASA: 612-05/06-01/0039; URBROJ: 532-01-02/1-06-01)

čuvaonice i čuvaonice muzejskih pomagala.³²⁰ U te je prostorije dostupan neograničen pristup muzejskog osoblja te kontroliran ulazak tehničkog i administrativnog osoblja dok ulazak posjetiteljima nije dozvoljen.³²¹ Pod poluzatvorenim ili poluotvorenim režimom kretanja uredi su muzejskog osoblja, restauratorske radionice, prostori za pohranu dokumentacije te muzejska knjižnica s čitaonicom.³²² Taj je dio muzeja, dostupan muzejskom osoblju, nedozvoljen posjetiteljima te ograničen istraživačima koji u njega mogu ući samo iznimno te uvijek u pratnji muzejskog osoblja.³²³ Posljednji, otvoreni režim kretanja obuhvaća prostorije u kojima se odvija muzejska komunikacija, a one podrazumijevaju ulazno predvorje s garderobom, informativnim punktom, suvenirnicom i sanitarnim čvorom te kavanu ili restoran, prostor za radionice i predavanje te prostore za stalni postav i povremene izložbe. U te je prostore dozvoljeno neograničeno kretanje muzejskog i tehničkog osoblja te muzejskih posjetitelja kojima je ograničenje postavljeno jedino na ulazu u muzej gdje trebaju kupiti kartu.³²⁴

Institucije muzeja mogu biti smještene u namjenski građenim zgradama, adaptiranim povijesnim zgradama, autentičnim povijesnim prostorima te na otvorenom ili u prirodi.³²⁵ Prve su namjenske muzejske zgrade počele biti građene u vremenu prosvjetiteljstva³²⁶ kada su ujedno predstavljale i novu arhitektonsku vrstu³²⁷ koja je trebala udomiti tada jednako tako novu instituciju javnog muzeja³²⁸, „*koja će sakupljanjem i izlaganjem predmeta pratiti razvitak svih oblika znanosti i tehnologije i njihov globalni analitički pristup*“. Ti su novi muzeji tada bili građeni diljem Europe³²⁹, i to kao reprezentativne građevine³³⁰ koje su se smještale u najatraktivnije dijelove gradova³³¹ uz druge kulturne institucije, poput kazališta, knjižnica i koncertnih dvorana.³³² Kasnije su se muzeji počeli projektirati i izvan gradskih središta³³³, a u prvoj polovici 20. stoljeća građeni su i u obliku skromnijih muzejskih zgrada u kojima je težište stavljeno na funkcionalnost. U postmodernizmu su se pojavila dva trenda u

³²⁰ Maroević, 2002.b, 70.

³²¹ Ibid., 72.

³²² Ibid., 70.-71.

³²³ Ibid., 72.

³²⁴ Ibid., 71.

³²⁵ Maroević, 1993., 79.

³²⁶ Gob i Drouguet, 2007., 245.; Iordanidou, 2017., 14.

³²⁷ Gob i Drouguet, 2007., 245.

³²⁸ Maroević, 2001.c, 43.

³²⁹ Ibid., 44.

³³⁰ Ibid., 47.

³³¹ Ibid., 44.

³³² Ibid., 43.

³³³ Ibid., 44.

novoj muzejskoj arhitekturi, od kojih se jedan i dalje nadovezivao na strogu funkcionalnu koncepciju iz prethodnog razdoblja, u kojoj su unutrašnji prostori muzejskih zgrada bili „neutralni i podređeni temeljnom muzeološkom konceptu“, dok se drugi model manifestirao u obliku slobodnih i razigranih formi, odražavajući kreativnost arhitekta.³³⁴ Danas je važno da nova muzejska arhitektura bude funkcionalna, odnosno oblikovana na način da se u njoj na neometan i uspješan način mogu izvršavati sve tri temeljne muzejske funkcije³³⁵, ali da istovremeno bude i atraktivna te „znak u prostoru“³³⁶, pa da i kao takva, osim sadržajem, privlači posjetitelje.³³⁷ Ukoliko se zgrada muzeja gradi u području zaštićenog prirodnog ili povijesno-kulturnog ambijenta, neophodno je i da se izvede tako da se njemu prilagodi te da mu ne naruši postojeće vrijednosti.

Češći su slučajevi smještaja muzeja u starijim zgradama koje su ranije imale drugu funkciju, a koje su obično i zaštićeni spomenici kulture.³³⁸ U Novom Južnom Walesu, jednoj od saveznih država na jugoistoku Australije, tako je 2004. godine čak 65% muzeja bilo smješteno u povijesnim građevinama koje nisu namjenski bile građene za muzejsku funkciju³³⁹, dok je 2012. taj postotak u Nizozemskoj iznosio čak 90%.³⁴⁰ Slična je situacija i na prostoru Hrvatske, „gdje se nove muzejske zgrade malo grade“³⁴¹, pa tako samo u Zagrebu „zgrade namjenski građene za potrebe muzeja [...] možemo nabrojati na prste jedne ruke“.³⁴² Osim što se adaptacijom povijesne građevine za muzejske potrebe želi osigurati namjena, pa tako i zaštita nefunkcionalnog objekta, time se istovremeno želi osigurati i „dom“ nekoj zbirci ili muzejskoj instituciji, no razlog toj praksi je i ustaljeno mišljenje da je starim predmetima mjesto u starim zgradama, odnosno da su one za njih najprimjerenije.³⁴³ U početku je u praksi muzejske adaptacije povijesnih građevina najvažnije bilo sačuvati zgradu koja se prenamijenjuje za muzej, dok je u drugom planu bila sama muzejska institucija, odnosno kvaliteta njezinog funkcioniranja unutar zadanih gabarita povijesne građevine. Tek razvitkom kulturnog turizma te stavljanja težišta na muzejsku komunikaciju³⁴⁴, a prije toga i pojavom

³³⁴ Ibid., 47.

³³⁵ Maroević, 2002.b, 67., 70.

³³⁶ Maroević, 2001.c, 47.

³³⁷ Bauer, 1953., 140.; Maroević, 2001.c, 47.

³³⁸ Laszlo, 2001., 47.; Maroević, 2002.b, 68.; Vokić, 2007., 41.

³³⁹ *Just because it's old: museums and galleries in heritage buildings*, Museums and Galleries Foundation of NSW Heritage Office, 2004., 5.

³⁴⁰ Neuhaus, 2012., 117.

³⁴¹ Laszlo, 2013., 191.

³⁴² Jurić i Vujić, 2001., 49.

³⁴³ Ikonomidis-Doumbas, 1990., 93.; Maroević, 2002.b, 68.; Mirnik i Rendić-Miočević, 2013., 73.

³⁴⁴ Maroević, 2001.c, 45.

novog modela funkcioniranja muzeja nakon Madridske konferencije 1934., „*kojim se muzejska građa nedvojbeno dijeli na dio koji se izlaže, dio koji se čuva i dio koji se može nesmetano proučavati*“³⁴⁵, zgrade koje su ranije adaptirane za muzeje, počele su „doživljavati“ promjene u strukturi te se podvrgavati raznim proširenjima i nadogradnjama.³⁴⁶ Potreba za istim uzima se i danas u obzir prilikom razmatranja pogodnosti povijesnih objekata za vršenje funkcije muzeja, no ukoliko se radi o zgradama koje su ujedno i zaštićena kulturna dobra, mogućnosti će njihovih preinaka uvijek biti ograničene³⁴⁷ zbog čega one najčešće neće u potpunosti moći „*zadovoljiti nesmetano odvijanje svih triju muzejskih funkcija u skladu sa suvremenim muzejskim standardima*“.³⁴⁸ Slično kao i kod gradnje nove muzejske zgrade, i prilikom adaptacije neke starije građevine za funkciju muzeja potrebno je razumijeti i poznavati potrebe muzejskih predmeta i posjetitelja te muzejskog, tehničkog i administrativnog osoblja, ali u ovom slučaju i karakter, značaj i vrijednosti zgrade koja se prenamijenjuje za muzej³⁴⁹ i koje se trebaju poštovati.³⁵⁰ U taj proces ravnopravno trebaju biti uključeni muzeolozi i arhitekti, a ukoliko je u pitanju objekt koji je zaštićeni spomenik kulture, nužno je i sudjelovanje konzervatora koji propisuju konzervatorske smjernice.³⁵¹ Novi elementi koji se dodaju zgradi koja se adaptira za muzejsku svrhu uključuju objekte, predmete ili uređaje potrebne za zaštitu, istraživanje, komunikaciju i transport muzejskih predmeta unutar zgrade muzeja, ali i opremu koja posjetiteljima omogućava lagani fizički i intelektualni pristup zgradi³⁵², sadržaju i uslugama muzeja, neometano kretanje i orijentaciju, ugodan boravak u muzejskoj zgradi i njezinoj neposrednoj okolini te razumijevanje poruka muzejskih predmeta. Te nove elemente mogu činiti novi zidovi ili cijele prostorije, podne obloge, izolacije, instalacije, uređaji, rampe, dizala, rukohvati, ograde, klupe i stolci, legende uz muzejske predmete, znakovi za orijentaciju u prostoru i sl. Svi bi nadodani dijelovi trebali biti funkcionalni za muzejske predmete i posjetitelje, no jednako tako i tolerantni prema adaptiranoj zgradi muzeja, čije vrijednosti ne smiju narušiti. To znači da bi trebali biti izvedeni tako da su što manje uočljivi i reverzibilni te napravljeni od što kvalitetnijeg

³⁴⁵ Ibid., 46.

³⁴⁶ Ibid., 45.

³⁴⁷ Maroević, 2002.b, 67.; *Just because it's old: museums and galleries in heritage buildings*, Museums and Galleries Foundation of NSW Heritage Office, 2004., 8.

³⁴⁸ Jurić i Vujić, 2001., 49.

³⁴⁹ *Managing Change in the Historic Environment: Accessibility*, Historic Scotland, 2010. (ažurirano 2020.), 4.-5.

³⁵⁰ *Easy Access to Historic Buildings*, Historic England, 2015., 24.

³⁵¹ Rogić, 2009., 3.

³⁵² *Managing Change in the Historic Environment: Accessibility*, Historic Scotland, 2010. (ažurirano 2020.), 3.

materijala³⁵³, kao i u potpunom skladu s karakterom starije strukture po obliku, boji, materijalu i dimenzijama, kojoj trebaju vizualno odgovarati te biti podređeni, te čiji izvorni doživljaj i vrijednosti ne smiju umanjiti. Kako također ne bi došlo do oštećivanja povijesne strukture muzejske građevine, novi se elementi ne bi smjeli trajno pričvršćivati na strukturu adaptirane muzejske zgrade ili bi do toga, ukoliko je to nužno, trebalo dolaziti samo u iznimnim i rijetkim situacijama kada ne postoji bolja i primjerenija alternativa. Za pojedine se starije dijelove zgrade može pak odrediti promjena karaktera ili potpuno uklanjanje, ukoliko se procjeni da nisu (više) sigurni za ljude i muzejske predmete ili važan dio karaktera građevine te da bi se njihovim uklanjanjem povećala vrijednost objekta. Isto se čini i ako za to postoje financijska sredstva³⁵⁴ te zasigurno i ukoliko se ne utvrdi njihova nužnost za funkcioniranje muzeja. Navedeni proces uklanjanja ili mijenjanja (prilagođavanja) pojedinih dijelova prilikom adaptacije povijesne zgrade za potrebe muzeja mora biti dokumentiran, kako bi odstranjeni elementi bili sačuvani u dokumentaciji te iz nje poznati.³⁵⁵ Kod adaptacije neke povijesne građevine za muzejsku namjenu, također je potrebno da se i sama zgrada muzealizira i interpretira³⁵⁶, odnosno postane muzejskim izložkom o kojemu je ispričana vlastita priča te koji prenosi poruke o svojoj prošlosti.³⁵⁷

Građevine koje se najčešće prenamijenjuju za muzeje uključuju povijesne zgrade stambene namjene, poput dvoraca, palača, vila i ljetnikovaca, ali i objekte sakralnog karaktera kao što su samostani.³⁵⁸ U svjetlu sve većeg vrednovanja industrijske arhitekture u relativno se recentno vrijeme i objekti nekadašnje industrijske funkcije sve češće prenamijenjuju za razne svrhe³⁵⁹, pa tako i za potrebe muzeja³⁶⁰ za koje se drže osobito pogodnima.³⁶¹ Od svih vrsta muzeja, industrijski se objekti najčešće prenamijenjuju za muzeje suvremene umjetnosti, za koje ih naročito prikladnima čine njihove jednostavne strukture lišene ukrasa³⁶² te veći fleksibilni prostori³⁶³ u koje se moguće smjestiti velika djela suvremene umjetnosti.³⁶⁴ Čest je

³⁵³ Ibid., 6.

³⁵⁴ Ibid., 5.

³⁵⁵ Ibid., 10.

³⁵⁶ Maroević, 2001.a, 83., 85.; Maroević, 2002.b, 68.

³⁵⁷ Maroević, 2001.a, 78., 82.; Gob i Drouguet, 2007., 253.

³⁵⁸ Marasović, 1985., 132.

³⁵⁹ Bulimbašić, 2001., 151.; Šepić, 2001.a, 277.; Rogić, 2009., 20.; Barišić Marenčić, 2015., 376.

³⁶⁰ Bulimbašić, 2001., 151.; Gob i Drouguet, 2007., 260.; Rogić, 2009., 20.; Nadilo, 2012., 753.; Barišić Marenčić, 2015., 376.

³⁶¹ *Just because it's old: museums and galleries in heritage buildings*, Museums and Galleries Foundation of NSW Heritage Office, 2004., 7.; Nadilo, 2012., 753.

³⁶² Gob i Drouguet, 2007., 250.

³⁶³ Ibid., 250., 260.

slučaj prenamjene industrijskih zgrada i u muzeje industrije, odnosno njihovog inventara i proizvodnih procesa koji su se u njima događali, za što ih je čak jednostavnije adaptirati.³⁶⁵ Predmeti industrijske pokretne baštine, koji su prezentirani u zgradama u kojima su se prije i koristili, izravno su vezani uz muzejsku arhitekturu u kojoj se nalaze te sudjeluju u njezinoj interpretaciji. Tada istovremeno i zgrada muzeja, odnosno nekadašnje industrijsko postrojenje, čini isto s druge strane, odnosno interpretira predmete industrijske pokretne baštine koji su u njoj izloženi, tvoreći za njih idealan izložbeni kontekst koji pridonosi njihovom boljem i jasnijem razumijevanju.³⁶⁶

U svijetu i na području Hrvatske niz je primjera potpune ili djelomične prenamjene industrijskih sklopova za muzejsku namjenu, od kojih ću spomenuti samo neke. Prostor industrijskog kompleksa rudnika ugljena Zollverein u Essenu, dio danas veće postindustrijske regije Emscher te lokalitet upisan na UNESCO-vu listu zaštićene kulturne baštine, danas je minimalnim intervencijama³⁶⁷ pretvoren u veliki urbani park s industrijskim objektima, šetnicama, velikim slikama rudara i informativnim pločama³⁶⁸ koji predstavlja kulturno i umjetničko središte kraja.³⁶⁹ Unutar njega, u pojedinim bivšim industrijskim zgradama, smještena su čak dva muzeja (Muzej Rajnske oblasti i Muzej dizajna)³⁷⁰, a u njegovom se sklopu održava niz društvenih i kulturnih događaja poput festivala, koncerata, predstava i izložbi, ali i drugih aktivnosti rekreacijskog karaktera³⁷¹ (sl. 22). Također u Njemačkoj, za slične je kulturne događaje, pa tako i za izložbe, prenamijenjen i prostor bivše toplane Mitte u Berlinu, građene početkom 1960-ih u svrhu razvoja istočnih njemačkih pokrajina, tada pod vlašću Sovjetskog Saveza³⁷² (sl. 23). Minimalnim interveniranjem u postojeću strukturu u prostoru je skladišne zgrade na Albert Docku u Liverpoolu još 1988. godine uređena Tate

³⁶⁴ *Just because it's old: museums and galleries in heritage buildings*, Museums and Galleries Foundation of NSW Heritage Office, 2004., 15.

³⁶⁵ Niederhagemann, 2011., 18.

³⁶⁶ *Just because it's old: museums and galleries in heritage buildings*, Museums and Galleries Foundation of NSW Heritage Office, 2004., 6.-7.

³⁶⁷ Barišić Marenčić, 2015., 379.

³⁶⁸ „Schicht im Schacht: 30 Jahre Schließung der Zeche Zollverein“, *Deutsche Welle*, <https://www.dw.com/de/schicht-im-schacht-30-jahre-schlie%C3%9Fung-der-zeche-zollverein/a-36859246> (pristup 16. 9. 2021.)

³⁶⁹ Christiane Bürklein, „Zollverein Park, a unique example of the restructuring of brownfield land“, *Floornature.com*, 24. prosinca 2018., <https://www.floornature.com/blog/il-parco-zollverein-una-ristrutturazione-unica-un39area-indu-14318/> (pristup 16. 9. 2021.)

³⁷⁰ Barišić Marenčić, 2015., 379.

³⁷¹ „Zollverein Coal Mine Industrial Complex, Germany“, *World Heritage Journeys*, <https://visitworldheritage.com/en/eu/zollverein-coal-mine-industrial-complex-germany/b0b631c5-ea55-4717-9141-dcf745ee052d> (pristup 16. 9. 2021.)

³⁷² *Kraftwerk Berlin*, <https://kraftwerkberlin.de/en/> (pristup 5. 10. 2021.)

Liverpool Gallery (sl. 24), a zatim je uslijedio i osnutak njezine sestrinske institucije, Tate Modern Gallery u Londonu, također u industrijskom objektu nekadašnjeg sklopa termoelektrane *Bankside* uz rijeku Temzu nakon što je on izgubio prvotnu funkciju „1970-ih zbog poskupljenja goriva nakon naftne krize“ te počeo propadati³⁷³ (sl. 25). Komplex klaonice u Parizu (Parc de la Villette) prenamijenjen je za društvena i kulturna događanja³⁷⁴, a jedan je objekt sklopa adaptiran u Muzej glazbe, u sklopu kojega je izloženo oko tisuću instrumenata i drugih artefakata slavni svjetskih glazbenika, poput Djanga Reinhardta, Frédéricica Chopina i Franka Zappe³⁷⁵ (sl. 26). Drugi pariški primjer prenamijene industrijske arhitekture jest Muzej Orsay, koji je „*interpoliran u zgradu željezničkog kolodvora*“³⁷⁶ inženjera Victora Lalouxa, nakon što je ona izašla iz izvorne funkcije zaglavne stanice u koju „*su dolazili vlakovi s jugozapada Francuske*“³⁷⁷ (sl. 27). Ta prenamjena nije izvedena s poštovanjem prema zatečenom objektu, već je nova arhitektura agresivno ušla u stariji objekt te ga tako obezvrijedila³⁷⁸, što bi se trebalo izbjegavati kod prenamijene povijesne arhitekture za muzejsku funkciju. Poput Orsayja, za potrebe muzeja, ali onog suvremene umjetnosti, prenamijenjena je i stara željeznička postaja u Berlinu³⁷⁹ (sl. 28), a čestu praksu prenamijene industrijske graditeljske baštine upravo za potrebe zaštite, istraživanja i komunikacije djela suvremene umjetnosti potvrđuje i Muzej suvremene umjetnosti u Bordeauxu, Le Magasin³⁸⁰, čija je zgrada od 1824. godine, kada je izgrađena vršila funkciju skladišta „egzotičnih“ proizvoda poput kave, kakaa, šećera, pamuka i začina, koji su se dopremali iz francuskih kolonija³⁸¹ (sl. 29).

U Hrvatskoj također ima zanimljivih primjera prenamijene industrijske graditeljske baštine za muzejsku svrhu. Za muzejsku je funkciju tako prenamijenjen dio kompleksa zagrebačke Kožare, odnosno „*izdužena ulična glavna tvornička zgrada*“³⁸² s pratećim

³⁷³ Barišić Marenić, 2015., 378.

³⁷⁴ Ibid., 379.-380.; Zrinka Barišić Marenić, „Napuštena gradska klaonica kao kulturno žarište grada“, *Pogledaj.to*, 4. svibnja 2016., <http://pogledaj.to/arhitektura/napustena-gradska-klaonica-kao-kulturno-zariste-grada/> (pristup 15. 9. 2021.)

³⁷⁵ „Cité de la musique“, *Seine-Saint-Denis Tourisme*, <https://uk.tourisme93.com/document.php?pagendx=10016> (pristup 15. 9. 2021.)

³⁷⁶ Maroević, 2001.a, 83.

³⁷⁷ Šepić, 2001.a, 278.

³⁷⁸ Ibid., 280.

³⁷⁹ Gob i Drouguet, 2007., 259.

³⁸⁰ Ibid., 250.

³⁸¹ „The Entrepot Lainé“, *CAPC musée d'art contemporain de Bordeaux*, <http://www.capc-bordeaux.fr/en/entrepot-laine> (4. 1. 2022.)

³⁸² Paladino, 2009., 153.

objektima u Medvedgradskoj ulici³⁸³, koja je izgrađena 1900. prema projektu Janka Holjca³⁸⁴ (sl. 30). Tvornica je funkcionirala do 1926., kada je izbio požar, nakon čega su njezine građevine prestale vršiti izvornu namjenu.³⁸⁵ Ubrzo se nakon toga, inicijativom povjesničara umjetnosti i arheologa Antuna Bauera³⁸⁶, javila tada „*avangardna ideja o smještaju muzeja*“ u prostorima tada već bivše tvornice³⁸⁷, koja je i ostvarena 1940-ih, kada se u nju uselila Gliptoteka.³⁸⁸ Adaptacije koje su izvedene na tvorničkim zgradama kompleksa „*provedene su postupno tijekom niza godina*“³⁸⁹ što je bivšu Kožaru učinilo jednim od prvih europskih primjera očuvanja industrijskog objekta njegovom prenamjenom za muzejske potrebe.³⁹⁰ Iako se adaptacija zgrada Kožare među nekim stručnjacima smatrala vrlo uspješnim primjerom očuvanja i prenamjene industrijskog objekta za funkciju muzeja³⁹¹, njome je kompleks ostao bez bitnih izvornih graditeljskih značajki koje su svjedočile o njegovoj prvotnoj industrijskoj namjeni.³⁹² Godine 1991., za potrebe Hrvatskog željezničkog muzeja, prenamijenjene su prostorije južnog dijela Tvornice željezničkih vozila Gredelj d.o.o.³⁹³ u Zagrebu nakon što su ranije „*naznačene kao idealan prostor za prihvata HŽM-ovih zbirka [...] zbog povijesne obilježnosti jednoga od najstarijih željezničkih industrijskih kompleksa u Hrvatskoj, arhitektonske vrijednosti njegovih objekata, očuvanosti izvorne opreme i strojeva s početka 20. stoljeća te semantičke povezanosti ambijenta i građe koja se čuva u HŽM-u*“³⁹⁴ (sl. 31). Galerijsku funkciju od 2011. vrši i zgrada Laube, koja je izgrađena 1910. za potrebe „*jahaonice bivše Konjaničke vojarne u Gradišćanskoj 26*“³⁹⁵ na zagrebačkom Čnomercu.³⁹⁶ Prije nego što je prenamijenjena u galerijski prostor, zgrada je jahaonice neko vrijeme vršila i namjenu tekstilnog skladišta³⁹⁷ za koje je adaptirana 1923. godine, nakon što je osnovana Tvornica za pamučnu industriju d.d. „*kao podružnica bečke tvrtke Hermann Pollack i sinovi*“³⁹⁸, no pritom nije izgubila „*izvorna i prepoznatljiva graditeljska i oblikovna*

³⁸³ Šimpraga, 2011., 359.

³⁸⁴ Šepić, 2001.b, 31.; Paladino, 2009., 153.

³⁸⁵ Paladino, 2009., 153.; Šimpraga, 2011., 359.; Pandža, 2019., 70.

³⁸⁶ Vujić, 2021., 125.

³⁸⁷ Paladino, 2009., 153.

³⁸⁸ Paladino, 2009., 153.; Šimpraga, 2011., 359.

³⁸⁹ Paladino, 2009., 153.

³⁹⁰ Šimpraga, 2011., 359.; Vujić, 2021., 125.

³⁹¹ Usp. Šepić, 2001.b, 31.

³⁹² Vujić, 2021., 128.

³⁹³ „Opći podaci“, *Hrvatski željeznički muzej*, https://muzej.hzinfra.hr/?page_id=77 (pristup 15. 2. 2022.)

³⁹⁴ „Povijest muzeja“, *Hrvatski željeznički muzej*, https://muzej.hzinfra.hr/?page_id=79 (pristup 3. 1. 2022.)

³⁹⁵ Paladino, 2009., 157.

³⁹⁶ Barišić Marenić, 2015., 377.

³⁹⁷ Paladino, 2009., 157.; Barišić Marenić, 2015., 377.

³⁹⁸ Pandža, 2019., 69.

obilježja³⁹⁹ koja su vidljiva i danas (sl. 32). U Koprivnici, „u adaptiranim zgradama nekadašnje Gradske klaonice, vrijednome i najstarijem primjeru industrijske arhitekture [...], izgrađenome 1892.“, smješten je još od 1982. godine Muzej prehrane „Podravka“, „kako bi [se] na primjeru svoje povijesti za buduće naraštaje sačuvala svjedočanstva o razvoju industrijske prerade hrane, kako u smislu tehničke opremljenosti i tehnoloških dostignuća, tako i u proizvodnji sirovina za potrebe prehrambene industrije”.⁴⁰⁰ U zgradi bivše tvornice papira⁴⁰¹, odnosno tvorničkog pogona „za proizvodnju poluceluloze, papira i ambalaže od valovitog kartona”⁴⁰², danas je smješten Muzej grada Belišća⁴⁰³, a u njemu je između ostalog obrađena i povijest razvoja gradske industrije.⁴⁰⁴ U Sisku je za potrebe interpretacije sisačke industrijske baštine prenamijenjena zgrada tzv. Holandske kuće, koja je izgrađena u drugoj polovici 19. stoljeća kao skladište žita. Danas je u njoj smješten „infocentar s multimedijalnim izložbenim prostorom za prezentaciju industrijske baštine“ Siska, kao i „izložbeni prostori Galerije Striegl“ te „zbirke fonografa, gramofona, radioaparata i ploča sisačkog kolekcionara Velimira Krakera”⁴⁰⁵ (sl. 33).

Unutar fonda industrijske arhitekture adaptirane za muzej ili neku od njegovih funkcija postoje i primjeri nekadašnjih duhanskih tvornica ili stanica koje su u potpunosti ili djelomično, te manje ili više uspješno, prenamijenjene za muzejske potrebe i to najčešće u svrhu zaštite, istraživanja i prezentacije lokalne duhanske baštine ili djela suvremene umjetnosti. Praksa „prenamjene napuštenih građevina duhanske industrije” naročito je prisutna u „mediteranskim zemljama gdje se značajno uzgajao duhan, a posebice u Grčkoj“. U toj je zemlji, u gradu Volosu, za potrebe gradskog muzeja prenamijenjeno duhansko skladište *Papandos*, izgrađeno 1920-ih godina, što je predstavljalo prvi muzej te vrste u Grčkoj.⁴⁰⁶ Nakon njezinog zatvaranja 2004. godine, u međunarodni je centar suvremene kulture adaptirana zgrada duhanske tvornice u San Sebastiánu u Španjolskoj izgrađena 1913. godine, u sklopu koje se danas između ostalog nalaze i izložbene dvorane u kojima se izlažu

³⁹⁹ Paladino, 2009., 157.

⁴⁰⁰ „Muzej prehrane »Podravka«, Muzejski dokumentacijski centar (MDC), <https://hvm.mdc.hr/muzej-prehrane-podravka,850:KPR/hr/info/> (pristup 3. 1. 2022.)

⁴⁰¹ Nadilo, 2012., 753.

⁴⁰² „Muzej »Belišće«, Muzejski dokumentacijski centar (MDC), <https://hvm.mdc.hr/muzej-belisce,510:BL%C5%A0/hr/info/> (pristup 3. 1. 2022.)

⁴⁰³ Nadilo, 2012., 753.; „Muzej »Belišće«, Muzejski dokumentacijski centar (MDC), <https://hvm.mdc.hr/muzej-belisce,510:BL%C5%A0/hr/info/> (pristup 3. 1. 2022.)

⁴⁰⁴ „Muzej »Belišće«, Muzejski dokumentacijski centar (MDC), <https://hvm.mdc.hr/muzej-belisce,510:BL%C5%A0/hr/info/> (pristup 3. 1. 2022.)

⁴⁰⁵ Pandža, 2019., 70.

⁴⁰⁶ Vukojević, Barišić Marenčić i Bojanić Obad Šćitaroci, 2019., 114.

djela suvremene umjetnosti⁴⁰⁷ (sl. 34). Za potrebe muzeja duhana (Museu Fàbrica Reig) prenamijenjena je zgrada bivše duhanske tvornice obitelji Reig iz 1909., u mjestu Sant Julià de Lòria u Andorri, koja je funkcionirala do 1957. godine. U njoj su danas izloženi alati i strojevi korišteni u uzgoju, berbi i primarnoj obradi duhana, koji posjetitelje upoznaju s procesom proizvodnje cigareta i cigara nerijetko kroz izvorno sačuvane prostorije u kojima se proizvodnja događala te iz kojih se njome upravljalo⁴⁰⁸ (sl. 35). Na jugu Francuske, u Marseilleu, u kulturni je i sportski centar prenamijenjen sklop bivše duhanske tvornice Seita, unutar kojega se danas organiziraju razni festivali, radionice, koncerti, filmske projekcije i sportska događanja te izložbe⁴⁰⁹ (sl. 36 i 37). Na primjere muzeja smještenih u zgradama nekadašnjih duhanskih tvornica također se nailazi i na području srednje Europe. U Ljubljani je za potrebe muzeja duhana i kulturnog centra Tobačna 001 tako adaptirana pomoćna zgrada sklopa ljubljanske tvornice duhana, izgrađena 1885. godine, koja je najprije služila kao kupaonica za radnike, opremljena tuševima i kadama, da bi kasnije, tijekom 1970-ih, bila preuređena za potrebe radničke menze, a zatim i tvorničkog arhiva. Osim muzeja u kojemu su izložene vitrine s fotografijama, duhanskim proizvodima te pušačkim priborom, a na ulazu u Muzej i stroj za izradu cigareta, dio zgrade čini i galerija Tobačna u kojoj se organiziraju povremene izložbe radova suvremenih slovenskih i međunarodnih umjetnika⁴¹⁰ (sl. 38). Nekadašnja tvornica duhana u Košicama u Slovačkoj danas je prenamijenjena za razna društvena i kulturna događanja⁴¹¹ (sl. 39), a slično središte umjetnosti, kulture i kreativnosti predstavlja i kompleks bivše duhanske tvornice u Linzu, funkcionalističko ostvarenje poznatih arhitekata Petra Behrensa i Alexandera Poppa iz 1935., koji je danas i centar medijske industrije⁴¹² (sl. 40). U zapadnoj Europi, u gradu Dunkerque na sjeveru Francuske, staro je lučko skladište duhana iz 1869. prenamijenjeno u dio Lučkog muzeja Dunkerque, u kojemu se posjetitelji mogu upoznati s ribarskom prošalošću kraja, pomorskim bitkama koje su se vodile u razdoblju europske ekspanzije te poviješću lokalne brodogradnje. Dio Muzeja čine i tri broda usidrena u obližnjoj luci, kao i zgrada svjetionika u kojemu se nalazi izložba o

⁴⁰⁷ „Tabakalera“, *Tobacco city*, <http://tobacco-city.plovdiv2019.eu/en/a/99-tabakalera/c24-similar-projects> (pristup 5. 10. 2021.); Usp. *TABAKALERA - International Centre for Contemporary Culture*, <https://www.tabakalera.eus/en> (pristup 5. 10. 2021.)

⁴⁰⁸ „THE REIG FACTORY MUSEUM - TOBACCO MUSEUM“, *European route of industrial heritage (ERIH)*, <https://www.erih.net/i-want-to-go-there/site/the-reig-factory-museum-tobacco-museum> (pristup 4. 10. 2021.)

⁴⁰⁹ *La Friche la Belle de Mai*, <https://www.lafriche.org/> (pristup 5. 10. 2021.)

⁴¹⁰ „CULTURAL CENTRE TOBAČNA 001“, *TOBAČNA 001*, <https://mgml.si/en/center-tobacco/about/> (pristup 4. 1. 2022.)

⁴¹¹ *Tabačka Kulturfabrik*, <https://www.tabacka.sk/> (pristup 5. 10. 2021.)

⁴¹² *Tabakfabrik Linz*, <https://tabakfabrik-linz.at/en/> (pristup 5. 10. 2021.)

pomorskoj navigaciji⁴¹³ (sl. 41). U Nizozemskoj, u gradu Kampen, za potrebe je duhanskog muzeja prenamijenjen dio tvornice cigareta „Samuels & de Leeuw”⁴¹⁴, odnosno „De Olifant”, koja je izgrađena 1832. godine.⁴¹⁵ U njemu se čuvaju te su izloženi alati korišteni u obradi duhana i proizvodnji cigareta, kao i cigareta duga čak 2.75 m.⁴¹⁶ Drugi dio tvornice i danas služi izvornoj namjeni, odnosno proizvodnji cigareta na tradicionalan način⁴¹⁷ (sl. 42). Naposljetku, u Bristolu u Engleskoj, bivša je tvornica duhana prenamijenjena u višefunkcionalnu zgradu koja je danas središte kulturnih i društvenih aktivnosti, pa se tako u njoj, između ostalog, organiziraju i izložbe, performansi te umjetničke radionice⁴¹⁸ (sl. 43).

Primjera prenamijene duhanskih tvornica ili stanica za funkciju muzeja ima i na prostoru Hrvatske. U Rijeci, u zgradi bivše šećerane, odnosno tzv. H-objekta⁴¹⁹, u kojoj je od 1851. djelovala tvornica duhana⁴²⁰, uređen je Muzej moderne i suvremene umjetnosti, a projekt prenamijene izveo je splitski arhitekt Dinko Peračić⁴²¹ (sl. 44). Muzej duhana, prvi takav u Hrvatskoj⁴²², uređen je u prizemlju upravne zgrade duhanske tvornice u Rovinju⁴²³ „prema projektu prof. dr. sc. Marijana Hrzića [od] 1995.-1999. godine“.⁴²⁴ On sadrži više od tristo izložaka koji tematiziraju povijest rovinjske tvornice duhana⁴²⁵, odnosno u njemu se „minimalističkim dizajnom i decentnim izražajnim jezikom u dijelu zgrade s kraja 19. stoljeća prezentira izložbeni prostor matične djelatnosti Tvornice duhana Rovinj”⁴²⁶ (sl. 45). U Imotskom je za potrebe smještaja, zaštite i prezentacije arheološke, etnografske, kulturno-povijesne, numizmatičke i fotografske baštine imotske krajine⁴²⁷, odnosno Zavičajnog muzeja, prenamijenjena zgrada menze imotske duhanske režije (sl. 46, 48-54), nakon što ju je

⁴¹³ „HARBOUR MUSEUM OF DUNKIRK”, *European route of industrial heritage (ERIH)*, <https://www.erih.net/i-want-to-go-there/site/harbour-museum-of-dunkirk> (pristup 4. 10. 2021.)

⁴¹⁴ „GOTHIC HOUSE TOWN MUSEUM”, *European route of industrial heritage (ERIH)*, <https://www.erih.net/i-want-to-go-there/site/gothic-house-town-museum> (pristup 4. 10. 2021.)

⁴¹⁵ „Cigarsfactory »De Olifant«”, *NAUPAR - nautische partners*, <https://www.naupar.com/sights/cigarsfactory-de-olifant-kampen/> (pristup 4. 1. 2022.)

⁴¹⁶ „GOTHIC HOUSE TOWN MUSEUM”, *European route of industrial heritage (ERIH)*, <https://www.erih.net/i-want-to-go-there/site/gothic-house-town-museum> (pristup 4. 10. 2021.)

⁴¹⁷ „Cigarsfactory »De Olifant«”, *NAUPAR - nautische partners*, <https://www.naupar.com/sights/cigarsfactory-de-olifant-kampen/> (pristup 4. 1. 2022.)

⁴¹⁸ *Tobacco Factory*, <https://tobaccofactory.com/> (pristup 5. 10. 2021.)

⁴¹⁹ Vukojević, Barišić Marenčić i Bojanić Obad Šćitaroci, 2019., 113.

⁴²⁰ Nadilo i Regan, 2015., 399.

⁴²¹ Vukojević, Barišić Marenčić i Bojanić Obad Šćitaroci, 2019., 113.

⁴²² Pokrajac, 2010., 90.

⁴²³ Maroević, 2001.a, 83.; Hrzić, 2002., 38.; Pokrajac, 2010., 90.

⁴²⁴ Vukojević, Barišić Marenčić i Bojanić Obad Šćitaroci, 2019., 113.

⁴²⁵ Pokrajac, 2010., 90.

⁴²⁶ Vukojević, Barišić Marenčić i Bojanić Obad Šćitaroci, 2019., 113.

⁴²⁷ „Zavičajni Muzej“, *Grad Imotski*, <https://imotski.hr/muzej/> (pristup 9. 1. 2022.); „Zavičajni muzej Imotski“, *Muzejski dokumentacijski centar (MDC)*, <https://hvm.mdc.hr/zavicajni-muzej-imotski,763:IMS/hr/info/> (pristup 10. 1. 2022.)

Grad Imotski otkupio od tvrtke Vinarije, u čijem je bila vlasništvu. Prije preseljenja u novu zgradu menze, muzejska je zbirka, od svog osnutka 1988., djelovala u prostorima nekadašnjeg Narodnog sveučilišta u Imotskom, odnosno današnjeg Pučkog otvorenog učilišta⁴²⁸ u čijem administrativnom okviru djeluje i danas.⁴²⁹ Cijeli je sklop, od 1890. godine kada je izgrađena prva skladišna zgrada⁴³⁰, građen u više faza tijekom tridesetak godina⁴³¹ prema projektu Augusta Thare, pruskog inženjera iz Königsberga.⁴³² Idejni projekt adaptacije zgrade za muzejsku funkciju, ranije u derutnom stanju, napravio je još 1997. godine zagrebački arhitekt Branko Silađin, u suradnji s arhitektom Tomislavom Odakom⁴³³ te u skladu s muzeološkom koncepcijom Snježane Tonković, nekadašnje ravnateljice imotskog Zavičajnog muzeja⁴³⁴, čijim je zalaganjem i trudom i pronađen novi i adekvatniji prostor za smještaj muzejske zbirke.⁴³⁵ Izrada je izvedbenog projekta godinu kasnije (1998.) ipak bila povjerena splitskom arhitektu Nevenu Kunjašiću, no njegov se projekt u mnogočemu referirao na idejno Silađinovo rješenje te mu je sličio (usp. sl. 49 i 50, 51 i 52 te 53 i 54). Nakon odabira zgrade za muzejsku prenamjenu, zgrada je nekadašnje menze i današnjeg Zavičajnog muzeja zaštićena kao kulturno dobro⁴³⁶, pa su se u proces njezine adaptacije uključili i konzervatori iz Konzervatorskog odjela u Splitu, „*koji su sve akcije vezane uz ovu zgradu od samog početka podupirali, pratili, nadgledali i nastojali da se sve obavi u skladu sa zahtjevima struke*”.⁴³⁷ U sklopu projekta prenamjene zgradi su uklonjeni unutarnji pregradni zidovi u prizemlju (sl. usp. sl. 48 i 50) u kojemu je danas smješten stalni postav, čuvaonica dijela muzejske građe te ulazno predvorje (sl. 50), a podignut joj je i kat, na kojemu su locirani uredi i toalet voditelja i kustosa, knjižnica, prostorija za povremene izložbe i predavanja te spremište i prostor za

⁴²⁸ Tonković, 2009., 2.

⁴²⁹ „Zavičajni muzej Imotski“, *Muzejski dokumentacijski centar (MDC)*, <https://hvm.mdc.hr/zavicajni-muzej-imotski,763:IMS/hr/info/> (pristup 10. 1. 2022.)

⁴³⁰ Bilić Petričević, 2020., 3.; U *Rješenju o utvrđivanju svojstva kulturnog dobra Građevinskog sklopa Režije duhana u Imotskom* navodi se da je prvo skladište završeno 1888. godine (*Rješenje o utvrđivanju svojstva kulturnog dobra Građevinskog sklopa Režije duhana u Imotskom* (14. svibnja 2008., KLASA: UP-I° 612-08/08-06/0122; URBROJ: 532-04-01-01/4-08-2), 1.)

⁴³¹ *Rješenje o utvrđivanju svojstva kulturnog dobra Građevinskog sklopa Režije duhana u Imotskom* (14. svibnja 2008., KLASA: UP-I° 612-08/08-06/0122; URBROJ: 532-04-01-01/4-08-2), 1.

⁴³² Ibid., 1.; *Rješenje o utvrđivanju svojstva kulturnog dobra Zgrade Zavičajnog muzeja u Imotskom* (31. ožujka 2015., KLASA: UP/I-612-08/15-06/0069; URBROJ: 532-04-01-03-02/3-15-1), 2.

⁴³³ Usp. Silađin i Odak, 1997.

⁴³⁴ Usp. Tonković, 2009.

⁴³⁵ Tonković, 2009., 2.

⁴³⁶ Ibid., 2.

⁴³⁷ Ibid., 3.; Iako područje Imotskog danas pokriva Konzervatorski odjel u Imotskom, u razdoblju kada se bivša zgrada menze prenamijenjivala za potrebe Zavičajnog muzeja, za njegov je prostor bio nadležan Konzervatorski odjel u Splitu. Konzervatorski odjel u Imotskom tada još nije postojao (prema pisanom navodu Ivana Alduka, 28. 8. 2021.)

tehniku i energiju (sl. 52). Za muzejsku je svrhu prenamijenjen i prostor suterena, nekadašnje kotlovnice, u kojemu su se, prema izvornom projektu, trebali nalaziti kavana i toalet za posjetitelje (sl. 53), no danas je tamo umjesto kavane smještena muzejska čuvaonica za dio muzejske građe, prvenstveno one arheološke koja se donosi s terena⁴³⁸ (sl. 54). U Hrvatski je povijesni muzej trebala biti prenamijenjena dvokrilna zgrada L-tlocrta zagrebačke tvornice duhana, smještena u Klaićevoj i Hochmanovoj ulici⁴³⁹ u Zagrebu, koja je izgrađena 1882. prema projektu ing. Ruperta Melkusa⁴⁴⁰, no „uz tehničku suradnju Milana Lenucija i Aleksandera Seća“⁴⁴¹ (sl. 55). Nakon što je zgrada zagrebačke duhanske tvornice izašla iz prvotne funkcije preseljenjem duhanskog proizvodnog procesa u Kanfanar⁴⁴², nju je još iste te godine u srpnju⁴⁴³ zalaganjem tadašnjeg ministra kulture Bože Biškupića⁴⁴⁴ kupila Vlada Republike Hrvatske kako bi u nju smjestila Hrvatski povijesni muzej.⁴⁴⁵ Njegove su prostorije tada bile, a još uvijek su i danas, smještene u pretijesnoj i neadekvatnoj zgradi barokne palače Vojković-Oršić-Kulmer-Rauch na Gornjem gradu⁴⁴⁶ u Matoševoj ulici br. 9, koja je trebala služiti samo kao privremeno rješenje za smještaj spomenutog Muzeja.⁴⁴⁷ Navedena nedostatna površina spomenute palače s jedne strane, te istovremeno velik, a slobodan i neiskorišten prostor vrlo dobro i cjelovito sačuvane zgrade tvornice duhana s druge, neke su od karakteristika koje su navele na odluku o premještanju Hrvatskog povijesnog muzeja upravo u tu industrijsku zgradu na novoj lokaciji. Na istu je odredbu nagnala i mogućnost korištenja podzemnih prostora kao muzejske čuvaonice i garaže te prostora za pohranu servisnih i energetske postrojenja.⁴⁴⁸ Muzeološku koncepciju stalnog postava izradile su Ela Jurdana, Jelena Borošak Marijanović i Nataša Mataušić, tadašnje muzejske savjetnice Hrvatskog

⁴³⁸ Tonković, 2009., 5.

⁴³⁹ Sjeverno krilo zgrade proteže se uz Ulicu Vjekoslava Klaića, dok joj je istočno krilo smješteno duž Hochmanove ulice, koja povezuje Klaićevu ulicu na sjeveru te Jagićevu ulicu na jugu.

⁴⁴⁰ Pandžić i Plavec, 2013., 113.; „Zgrada Tvornice duhana u Zagrebu“, *Registar kulturnih dobara RH*, <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-2646> (pristup 1. 10. 2021.)

⁴⁴¹ Nadilo, 2012., 750.; „Zgrada Tvornice duhana u Zagrebu“, *Registar kulturnih dobara RH*, <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-2646> (pristup 1. 10. 2021.); „Tvornica duhana Zagreb (TDZ)“, *Hrvatska tehnička enciklopedija - Portal hrvatske tehničke baštine. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 11. prosinca 2019. (ažurirano 2. studenoga 2020.), <https://tehnika.lzmk.hr/tvornica-duhana-zagreb-zagreb/> (pristup 20. 9. 2021.)

⁴⁴² Nadilo, 2012., 751.; „Tvornica duhana Zagreb (TDZ)“, *Hrvatska tehnička enciklopedija - Portal hrvatske tehničke baštine. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 11. prosinca 2019. (ažurirano 2. studenoga 2020.), <https://tehnika.lzmk.hr/tvornica-duhana-zagreb-zagreb/> (pristup 20. 9. 2021.)

⁴⁴³ Pandžić i Plavec, 2013., 113.

⁴⁴⁴ Pandžić, 2008., 9.

⁴⁴⁵ Pandžić i Plavec, 2013., 113.

⁴⁴⁶ Nadilo, 2012., 752.

⁴⁴⁷ Pandžić, 2008., 7.; Nadilo, 2012., 752.

⁴⁴⁸ Pandžić i Plavec, 2013., 114.

povijesnog muzeja⁴⁴⁹, a kao uzor za navedeno najviše im je poslužio Muzej suvremene povijesti u Bonnu.⁴⁵⁰ Prema spomenutoj muzeološkoj koncepciji, projekt prenamjene zgrade zagrebačke tvornice duhana napravio je projektantski tim sastavljen od arhitekata Ivice Plavca, Žanete Zdenković Gold i Ivana Zdenkovića.⁴⁵¹ U njemu su autori glavni ulaz predvidjeli u središtu prizemlja sjevernog krila zgrade kroz koji bi posjetitelji mogli ući u zapadni dio krila gdje bi se nalazili suvenirnica, kavana i sanitarni čvor, te u onaj istočni, koji je predviđen kao prostor za prijem posjetitelja (sl. 56). Nadalje bi mogli nastaviti u izložbeni prostor za sistematizirane cjeline koji bi se nalazio u prizemnom dijelu jugoistočnog krila zgrade (sl. 56) te na prvom katu sjevernog krila, gdje bi se još nalazio i stalni postav, prostor za povremene izložbe, spomen-soba zagrebačke tvornice duhana, polivalentna dvorana te prostor za pedagoške radionice (sl. 59). Dio bi se stalnog postava nalazio i na većem dijelu drugog kata, koji bi u zapadnom dijelu sjevernog krila bio namijenjen smještaju muzejske čuvaonice (sl. 61). Cijeli prostor potkrovlja bio bi namijenjen samo muzejskom, administrativnom i tehničkom osoblju, odnosno tamo bi se nalazile restauratorske radionice, uredi osoblja Muzeja, arhiv muzejske dokumentacije te knjižnica (sl. 62). Dio prostora pod zatvorenim ili poluzatvorenim režimom kretanja nalazio bi se i u prizemlju zgrade, a podrazumijevao bi karantenu za novopristiglu muzejsku građu te skladište suvenira i kataloga u zapadnom dijelu sjevernog krila, kao i prostor za pripremu i prihvat gostujućih izložbi te drugu muzejsku čuvaonicu u jugoistočnom krilu (sl. 56). Opisani je projekt prenamjene tima Plavec-Zdenković Gold-Zdenković pobijedio u drugom krugu Natječaja⁴⁵² „za izradu idejnog arhitektonsko-urbanističkog rješenja na lokaciji Klaićeva, Hochmannova, Jagićeva, koji je organiziralo i provelo Društvo arhitekata Zagreba“.⁴⁵³ Natječaj je bio raspisan u razdoblju od 20. siječnja do 20. travnja 2007., a u njegovom je prvom krugu pristiglo trideset šest radova, od kojih niti jednom nije dodijeljena prva nagrada, zbog čega je morao biti proveden drugi natječajni krug.⁴⁵⁴ Kod izradbe projekta obnove i adaptacije arhitekti su se trebali držati i postavljenih konzervatorskih uvjeta, „koji su nalagali čuvanje izvornih konstruktivnih elemenata“, ali i propisa zaštite na radu, protupožarne zaštite i evakuacije, koje svaki javni prostor mora ispuniti.⁴⁵⁵ Godine 2008. nadopunjen je program natječaja koji je „usklađen s

⁴⁴⁹ Nadilo, 2012., 752.-753.; Usp. Borošak Marijanović, Jurdana i Mataušić, 2012.

⁴⁵⁰ Nadilo, 2012., 753.

⁴⁵¹ Ibid., 754.

⁴⁵² Ibid., 754.

⁴⁵³ Pandžić i Plavec, 2013., 114.

⁴⁵⁴ Nadilo, 2012., 754.

⁴⁵⁵ Pandžić i Plavec, 2013., 115.

promijenjenom zakonskom regulativom“ te je izdana lokacijska dozvola.⁴⁵⁶ U kolovozu 2011., tadašnji je Gradski ured za prostorno uređenje, izgradnju grada, graditeljstvo, komunalne poslove i promet Grada Zagreba potvrdio glavni projekt tima Plavec-Zdenković Gold-Zdenković, što je značilo da je Vlada Republike Hrvatske, kao investitor projekta, mogla započeti s obnovom. Radovi su trebali početi u jesen 2013. godine, dok se njihov završetak predviđao za kraj 2015. godine, kada se trebalo dogoditi i preseljenje Hrvatskog povijesnog muzeja na novu lokaciju.⁴⁵⁷ Zbog ekonomske krize, projekt je ostao nedovršen, odnosno izvedena je samo upravna zgrada *Adrisa*, dok grada zagrebačke tvornice duhana nije prenamijenjena za muzej te je danas prepuštena propadanju. Plavec je napravio novi projekt 2015. godine, no od tada „s vremenom sve više jenjava razumijevanje između investitora i arhitekta s potpuno neizvjesnim ishodom realizacije“.⁴⁵⁸ Naposljetku, relativno je recentno odlučeno da će se u zgradu zagrebačke tvornice duhana premjestiti „*svi zagrebački odjeli Hrvatskog restauratorskog zavoda*“, čime će se omogućiti kvalitetnije obavljanje konzervatorsko-restauratorske djelatnosti, dok će se Hrvatski povijesni muzej djelomično preseliti u staru gornjogradsku zgradu Državnog hidrometeorološkog zavoda.⁴⁵⁹

Neki su prostori bivših industrijskih postrojenja, pa tako i onih duhanskih, i danas prazni ili nemaju adekvatnu funkciju, no bili su ili još uvijek jesu u središtu promišljanja o njihovoj potencijalnoj prenamjeni za potrebe muzeja ili galerijskog prostora. Saša Šimpraga je, primjerice, u članku knjige „Zagreb, javni prostor“ predložio stalni „*smještaj Fundacije Dušana Džamonje i zbirke Ede Murtića*“ u prostorima bivše zagrebačke Gradske klaonice u Heinzelovoj ulici⁴⁶⁰ (sl. 63), koja bi se prema karakteru i značenju⁴⁶¹ idealno uklopila među tvorničke „*zidove* [u koje je] *upisan masovni pokolj životinja*“⁴⁶², no dio bi se njezinih djela mogao, prema njemu, izložiti i u vanjskom prostoru, odnosno parku. Navedena bi tvornica, kako dalje smatra, i dimenzijama odgovarala spomenutim umjetničkim kolekcijama, s obzirom na njihove veličine za koje neki manji prostor ne bi bio dostatan. Osim što bi se spomenutim postupanjem osigurali smještaj i zaštita zbirkama koje trenutno „*još uvijek nisu*

⁴⁵⁶ Nadilo, 2012., 754.

⁴⁵⁷ Pandžić i Plavec, 2013., 118.

⁴⁵⁸ Vukojević, Barišić Marenčić i Bojanić Obad Šćitaroci, 2019., 113.

⁴⁵⁹ Denis Derk, „Svi pod istim krovom: Nakon godina propalih planova, odlučeno je. U Tvornicu duhana smjestit će se restauratori“, *Večernji list (mrežno izdanje)*, 16. veljače 2021., <https://www.vecernji.hr/kultura/nakon-godina-propalih-planova-odluceno-je-u-tvornicu-duhana-smjestit-ce-se-restauratori-1469357> (pristup 16. 9. 2021.)

⁴⁶⁰ Šimpraga, 2011., 363.

⁴⁶¹ Ibid., 364.

⁴⁶² Ibid., 363.

dostupne najširoj javnosti“, time bi se revitalizirala i stara klaonica, a Zagreb bi dobio novo kulturno središte.⁴⁶³ Nadalje, o mogućnostima uređenja i muzejske prenamjene starih i zatrpanih rudnika na području Hrvatske, u vidu muzeja na otvorenom te po uzoru na postojeće rudarske muzeje u Slovačkoj, Sloveniji, Austriji i Njemačkoj, pisao je Berislav Šebečić još početkom stoljeća.⁴⁶⁴ Što se tiče objekata tvornica duhana, recentno promišljanje o muzejskoj prenamjeni nekadašnje upravne zgrade duhanske stanice u Vrgorcu donio je Branko Radonić, predsjednik *Društva prijatelja vrgorske starine*, u kontekstu iznošenja zamjerke ideji vrgoračkog gradonačelnika o „useljenju“ dječjeg vrtića u bivšu upravnu zgradu spomenute režije. On, naime, tvrdi da je prostor navedene upravne zgrade idealan za kulturnu ili galerijsku funkciju zbog reprezentativnog karaktera građevine, smatrajući da „Vrgorac trenutno nema prikladnijeg prostora za gradsku galeriju od prizemlja zgrade Režije“, koja bi mogla služiti za „umjetničke i stručne izložbe, predstavljanja knjiga, performanse, možda i koncerte klasične glazbe [te] dječje radionice“, kao i da smještaj gradske galerije u klasičnu dalmatinsku stambenu kuću, kako to planira grad Vrgorac, ne bi bilo bolje rješenje.⁴⁶⁵ Moguće prenamjene pojedinih napuštenih i često derutnih industrijskih zgrada bile su i predmetom analize i više studentskih diplomskih radova. S pogleda struke povijesti umjetnosti, Iva Neljak tako je 2020. godine, u svome diplomskom radu, pisala o mogućnostima adaptacije zagrebačke tvornice ulja za potrebe Muzeja tolerancije, što bi nosilo i snažnu simboliku, ukoliko bi se uzelo u obzir da je njezin vlasnik židov Samuel David Aleksander, koji je kasnije, zajedno s obitelji, progonjen i ubijen.⁴⁶⁶ Po pitanju duhanskih industrijskih postrojenja, s aspekta arhitektonske struke, prenamjenu duhanske stanice u Čapljini u Bosni i Hercegovini u kulturni, poslovni i sportski centar, s dvoranama, prostorima za stalni postav i povremene izložbe, knjižnicom, kavanom, teretanom, uredima i drugim prostorima, predložio je Tihomir Nuić 2015. godine.⁴⁶⁷ S istog je pogleda te za slične sadržaje, također u Bosni i Hercegovini, arhitektica Kata Gašpar predložila i preuređenje duhanske stanice u Ljubuškom⁴⁶⁸, a Pero Ćeškić u Širokom Brijegu.⁴⁶⁹ O mogućnostima

⁴⁶³ Ibid., 364.

⁴⁶⁴ Usp. Šebečić, 2001.

⁴⁶⁵ Branko Radonić, „Mišljenje o projektu useljenja dječjeg vrtića u zgradu Režije“, *Društvo prijatelja vrgorske starine*, 12. listopada 2020., <https://vrgorskestarine.hr/2020/10/12/misljenje-o-projektu-useljenja-djecjeg-vrtica-u-zgradu-rezije/> (pristup 1. 10. 2021.)

⁴⁶⁶ Usp. Neljak, 2020., 56.-60.

⁴⁶⁷ Usp. Nuić, 2015.

⁴⁶⁸ Usp. „Arhitektica Kata Gašpar osmislila novi izgled Duhanske stanice“, *Večernji list (mrežno izdanje)*, 30. travnja 2012., <https://www.vecernji.ba/arhitektica-kata-gaspar-osmislila-novi-izgled-duhanske-stanice-404150> (pristup 4. 10. 2021.)

prenamjene skladišnih i proizvodnih zgrada imotske duhanske stanice za razne kulturne i sportske aktivnosti, od koje je samo objekt bivše menze danas adaptiran za potrebe Zavičajnog muzeja, pisao je Branimir Čular 2013. godine.⁴⁷⁰

4. Studija slučaja - kompleks nekadašnje duhanske stanice u Metkoviću

Ovo poglavlje donosi analizu studije slučaja, odnosno Prirodoslovnog muzeja u Metkoviću, za čiju je svrhu adaptirana upravno-stambena zgrada tamošnje duhanske stanice. Zgrada Prirodoslovnog muzeja u Metkoviću analizirat će se kroz tri perspektive koje služe kao metodološko uporište za analizu muzejskih zgrada. Te perspektive predstavljaju sliku i položaj muzeja u širem krajoliku, nadalje čvrsta struktura njegove zgrade koja ga čini „spremnikom“, te naposljetku i sadržaj pohranjen u „spremniku“, koji se odnosi na muzejske predmete i pomagala te svu drugu opremu potrebnu za ugodan boravak posjetitelja u muzeju.⁴⁷¹ Svaka je muzejska zgrada smještena u određeni širi kulturološki i prirodni okoliš kojemu je više ili manje prilagođena. On bi trebao sadržavati određene elemente kako bi što uspješnije privlačio muzejske posjetitelje te im omogućavao što lakši i brži dolazak do muzeja. Element „spremnika“ iduća je perspektiva koja je vezana za zgradu muzeja. Pojam se odnosi na unutrašnju organizaciju prostora zgrade muzeja, kao i na arhitektonsku ovojnicu zgrade do koje se dolazi nakon uspješnog snalaženja u širem okolišu muzeja. Taj je arhitektonski okvir ujedno i prvi sloj zaštite muzejskih predmeta koji se nalaze u muzejskoj zgradi, ali i kontekst te pozadina onim muzejskim predmetima koji se u njoj izlažu. Treća perspektiva uzima u obzir kvalitetu prostora u odnosu na muzejsku građu, odnosno odnosi se na same muzejske predmete koji se izlažu i čuvaju u prostorima muzeja, ali i na druge dijelove koje muzeji sadrže, poput muzejskih pomagala te opreme i sadržaja pojedinih muzejskih prostora. Navedene tri perspektive (okoliš, spremnik i sadržaj) definirao je Ian Ritchie, nagrađivani britanski arhitekt iz tvrtke *Ian Ritchie Architects*, poznat po svojim promišljanjima o psihologiji i značenju arhitekture, odnosno o njezinom kulturnom značaju i utjecaju na čovjeka.⁴⁷² Definiirajući te tri perspektive, Ritchie se obazirao samo na muzejske

⁴⁶⁹ Usp. Nermina Voloder, „Prenamjena objekta u Širokom Brijegu: Moderna arhitektura na ruinama Duhanske stanice“, *Akta.ba*, 26. studenog 2010., <https://www.akta.ba/investicije/prenamjena-objekta-u-sirokom-brijegu-moderna-arhitektura-na-ruinama-duhanske-stanice/17286> (pristup 4. 10. 2021.)

⁴⁷⁰ Usp. Čular, 2013.

⁴⁷¹ Ritchie, 1994., 12.

⁴⁷² „Artist profile“, *Ian Ritchie RA*, <https://shop.royalacademy.org.uk/ian-ritchie-ra> (pristup 2.12.2021.)

zgrade koje su namjenski građene za potrebe muzeja, no njima bi se moglo analizirati i građevine koje su naknadno prenamijenjene za muzejsku funkciju, gdje spada i Prirodoslovni muzej u Metkoviću.

Sklop nekadašnje duhanske stanice u Metkoviću danas se nalazi u samom središtu grada (sl. 65) u koje je integriran njegovim širenjem tijekom 20. stoljeća⁴⁷³, no izvorno se nalazio na njegovoj periferiji⁴⁷⁴, „*podno brda Predolac*“ (sl. 64). Njegova se istočna strana nalazi uz Ulicu kralja Zvonimira, na sjevernoj je strani Ulica Ante Starčevića, južno je zgrada osnovne škole Stjepana Radića, dok je na zapadu smješteno nogometno igralište Nogometnog kluba Neretva, izgrađeno početkom 1950-ih⁴⁷⁵ (sl. 65).

Gradnja sklopa metkovske duhanske reži je započela je početkom 20. stoljeća, nakon što je 6. ožujka 1901. donesena rezolucija o njezinom osnivanju. Kompleks je građen u više faza tijekom dužeg vremenskog razdoblja⁴⁷⁶ (sl. 66 i 67), pa je tako prvotno (1901-1903.) u samom središtu zemljišta sklopa izgrađena jedna trokatna skladišna zgrada većih dimenzija te tlocrta oblika izduženog pravokutnika⁴⁷⁷ (sl. 66-69). Visina katnih etaža niža je od prizemlja, što se jasno može očitati s eksterijera građevine, odnosno prema visini prozora⁴⁷⁸ (sl. 68 i 69). Skladište je većinski građeno kamenim blokovima, slaganim u nizove i bez vanjske žbuke, te s plitkim dvostrešnim krovom. Opekama su naglašeni lučni nadvoji četvrtastih prozora, zaštićeni dvokraknim drvenim rebrenicama (griljama), koji se u pravilnom ritmu nižu duž vanjskih zidova skladišta⁴⁷⁹ (sl. 69). Međukatna je konstrukcija bila drvena, a stupovi koji su unutrašnje katne skladišne prostore dijelili na tri broda, kao i otkupnu dvoranu u prizemlju, bili su izvedeni od lijevanog željeza (sl. 68). Osim otkupne dvorane, koja je zauzimala najveći dio prizemlja unutrašnjosti skladišne zgrade, u njezinom se lijevom dijelu nalazilo stubište koje je vodilo do katova, dok su u prizemlju bile smještene i manje prostorije koje su vršile funkciju ureda⁴⁸⁰ (sl. 68), prije nego li je u tu svrhu izgrađena upravno-stambena zgrada⁴⁸¹ (sl. 70-73). Unutar kompleksa na njegovoj sjevernoj i južnoj strani⁴⁸² bile su uređene zelene

⁴⁷³ Vukojević, Barišić Marenčić i Bojanić Obad Šćitaroci, 2019., 103.

⁴⁷⁴ Ibid., 103., 106.

⁴⁷⁵ Ibid., 103.

⁴⁷⁶ Ibid., 103.

⁴⁷⁷ Ibid., 104.

⁴⁷⁸ Ibid., 104.-105.

⁴⁷⁹ Ibid., 104.

⁴⁸⁰ Ibid., 105.

⁴⁸¹ Ibid., 105.-106.

⁴⁸² Ibid., 110.

površine, odnosno „*park i manja duhanska pokazna plantaža*“, što je bila „*refleksija ljetnikovaca dubrovačkog područja, gospodarsko-ladanjskih sklopova s pomno uređenim vrtovima unutar ograđenog sklopa*“⁴⁸³ (sl. 69). U periodu između 1904. i 1908., zapadno su od skladišne zgrade, uz sami rub zemljiša, izgrađena dva manja objekta sa funkcijom skladišta stolarije i opreme za gašenje požara te drva, ugljena i alata, a između njih je izvedena i jama za pepeo i otpad (sl. 66). Tada je također i cijeli sklop ograđen zidom.⁴⁸⁴ U istom je razdoblju izgrađena i konjušnica, cisterna za pitku vodu, bunar s instalacijama za komunalnu vodu, kanalizacija te septička jama, a istočno od kamenog skladišta i dvokatna upravno-stambena zgrada (sl. 66), s portom, čekaonicom, otkupnim uredom, računovodstvom, uredom vatrogasca, čajnom kuhinjom i sanitarijama u prizemlju, te stanovima i uredima upravitelja i kontrolora te sobama otkupne službe na katovima.⁴⁸⁵

Godine 1939. započeo je Drugi svjetski rat, tijekom kojega je 1943. i 1944. stradala i duhanska stanica u Metkoviću, odnosno zgrada njezinog skladišta, čija je međukatna i krovna konstrukcija uništena u požaru.⁴⁸⁶ Skladište je nakon Rata rekonstruirano, no u malo izmijenjenom obliku. Navedene su se promjene očitovale u novim oblicima prozora i vrata koji nisu izvedeni s lučnim, već ravnim nadvojima bez opeke, kao i u izostanku prozorskih rebrenica (sl. 133) te novim unutrašnjim konstrukcijama od armiranog betona.⁴⁸⁷

Nakon Drugog svjetskog rata proizvodnja je duhana ponovno obnovljena, a nova se firma, koja je preuzela sklop metkovske duhanske stanice te koja se sada bavila i voćarstvom te otkupom pamuka, zvala Poduh.⁴⁸⁸ Tako je 1964. uslijedila i nova faza gradnje sklopa koja je trajala do kraja 1970-ih. U tom je vremenskom razdoblju došlo do niza adaptacija postojećih građevina te gradnje pojedinih novih zgrada (sl. 66). Godine 1964. tako je adaptirano spremište „*uza zapadni ogradni zid za umjetne sušnice duhana*“.⁴⁸⁹ Istih su godina (1964./1965.) svi prostori upravno-stambene zgrade pretvoreni u urede pri čemu su stanari, koji su živjeli na katovima, iseljeni.⁴⁹⁰ Malo kasnije, 1968., u obliku polumontažne čelične konstrukcije, „*izvedeno je pomoćno prizemno skladište (nadstrešnica) u stražnjemu, zapadnom dijelu sklopa, iza izvornoga kamenog skladišta*“, s kojim se novo skladište

⁴⁸³ Ibid., 104.

⁴⁸⁴ Ibid., 105.

⁴⁸⁵ Ibid., 106.; Više o strukturi upravno-stambene zgrade metkovske duhanske stanice, danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice u Metkoviću, bit će u poglavlju 4.1.2.

⁴⁸⁶ Vukojević, Barišić Marenčić i Bojanić Obad Šćitaroci, 2019., 107.

⁴⁸⁷ Ibid., 108.

⁴⁸⁸ Prema usmenom navodu Ivane Baće (3. 9. 2021.)

⁴⁸⁹ Vukojević, Barišić Marenčić i Bojanić Obad Šćitaroci, 2019., 108.

⁴⁹⁰ Prema usmenom navodu Ivane Baće (3. 9. 2021.)

povezalo suhom vezom. Navedeno je skladište omogućilo mehanizaciju proizvodnje, odnosno „osuvremenjavanje proizvodnog procesa“. Nekoliko godina kasnije (1973.), „zbog nedostatka prostora za skladištenje duhana“, pristupilo se gradnji još jednog manjeg montažnog čeličnog skladišta između starijeg kamenog skladišta te dotad najnovijeg čeličnog skladišta iz 1968. godine.⁴⁹¹ Iduće godine (1969.), prema projektu D. Nadojskog „iz makedonske tvrtke Graditelj iz Prilepa“, izvedena je i zgrada ferm-zavoda koja se smjestila između čeličnog skladišta iz 1968. te zapadnog ogradnog zida⁴⁹², no u svrhu čije gradnje su srušena postojeća starija spremišta, sušnica i dio konjušnice.⁴⁹³ Na kraju ove faze (1976.), između starog kamenog skladišta i onog čeličnog iz 1968.⁴⁹⁴, te na mjestu manjeg montažnog čeličnog skladišta iz 1973.⁴⁹⁵, izgrađeno je novo trokatno skladište za fermentirani duhan s armiranobetonskom skeletnom konstrukcijom.⁴⁹⁶ U periodu između 1970. i 1972., na sjeverozapadnoj je strani sklopa izvedena garaža, dok su malo kasnije, od 1974. do 1978., na jugozapadnoj i južnoj strani kompleksa izgrađene dvije manje zgrade spremišta i skladišta.⁴⁹⁷ Izgradnjom svih spomenutih objekata od 1960-ih nadalje, parcela duhanskog sklopa postala je gotovo potpuno popunjena i iskorištena, no i degradirana u vrijednostima.⁴⁹⁸

Godine 1991. započeo je Domovinski rat tijekom kojega je dio sklopa koristila vojska, dok je suteran same nekadašnje upravno-stambene zgrade, danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice, vršio funkciju zatvora.⁴⁹⁹ Nakon rata, odnosno „1996. godine, Duhanska stanica zbog stečaja prestaje s radom“, odnosno gubi prvotnu namjenu što dovodi do daljnjih degradacija sklopa.⁵⁰⁰ Sporiji proces degradacije zapao je upravno-stambenu zgradu sklopa, čiju su se dijelovi tijekom i nakon 1990-ih znali koristiti za pojedine administrativne poslove, zbog čega zgrada nikad nije zadobila veća oštećenja.⁵⁰¹

Najnovije stoljeće donosi nove devastacije metkovskog duhanskog sklopa. Godine 2006. duhanska je stanica stavljena pod trogodišnju preventivnu zaštitu, ali je, unatoč tome, 2007. godine došlo do uklanjanja parkova sklopa smještenih s bočnih strana upravno-stambene zgrade kako bi se na njihovim lokacijama mogle izgraditi stambeno-poslovne

⁴⁹¹ Vukojević, Barišić Marenčić i Bojanić Obad Šćitaroci, 2019., 108.

⁴⁹² Ibid., 109.

⁴⁹³ Ibid., 108.

⁴⁹⁴ Ibid., 109.

⁴⁹⁵ Ibid., 104., 108.

⁴⁹⁶ Ibid., 109.

⁴⁹⁷ Ibid., 104.

⁴⁹⁸ Ibid., 109.

⁴⁹⁹ Prema usmenom navodu Gorana Rake (studeni, 2021.)

⁵⁰⁰ Vukojević, Barišić Marenčić i Bojanić Obad Šćitaroci, 2019., 109.

⁵⁰¹ Prema usmenom navodu Ivane Baće (3. 9. 2021.)

više katnice (sl. 67). Devastiran je i napušten veći dio najstarijeg kamenog skladišta iz austro-ugarskog doba, od kojega se danas koriste samo prizemni prostori za ugostiteljsku funkciju (sl. 133). Nasuprot tome, kapaciteti dvaju novijih čeličnih skladišta (iz 1968. i 1976.) danas su u potpunosti iskorišteni za poslovnu namjenu. Zgrada ferm-zavoda iz 1969. ne koristi se, kao niti objekti smješteni u jugozapadnom i južnom dijelu sklopa⁵⁰² (dio nekadašnje konjušnice iz početka 20. stoljeća te bivše spremište i skladište izgrađeno u razdoblju od 1974. do 1978.).⁵⁰³ U zgradama na sjeveru i sjeverozapadu kompleksa, koje su prije vršile funkciju skladišta stolarije i opreme za gašenje požara te garaže, trenutno je smješten pogon za proizvodnju plastične ambalaže (sl. 67). U istom se dijelu sklopa danas nalazi i objekt u kojemu je smješten obrt za servis automobila te prodaju autodijelova, a nova je zgrada recentno izvedena i s južne strane novijih čeličnih skladišta u kojoj je smještena veletrgovina pićem⁵⁰⁴ (sl. 67). Relativno nedavno i pojedini su dijelovi upravne i stambene zgrade metkovske duhanske stanice prenamijenjeni za druge namjene, pa su tako za potrebe Prirodoslovnog muzeja prenamijenjeni prizemlje i suteran, dok su katovi uređeni za smještaj Gradske knjižnice. U potkrovlju se trebala nalaziti uprava Gradske knjižnice, Prirodoslovnog muzeja te Parka prirode Delta Neretve⁵⁰⁵, no trenutno su tu locirani uredi Upravnog odjela za prostorno uređenje i gradnju za područje Metkovića i okolice koji rješava pitanja legalizacije nekretnina na metkovskom području. Uz Ulicu kralja Zvonimira izveden je manji mediteranski vrt s florom karakterističnom za širi sredozemni zavičaj, odnosno palmama, kaduljom, mirtom, timijanom, karanfilom, nevenom, vrijeskom i drugim mediteranskim biljem⁵⁰⁶ (sl. 80 i 83).

Sklop duhanske stanice u Metkoviću degradiran je naknadnim gradnjama izvedenim u razdoblju od 1960-ih nadalje⁵⁰⁷ (sl. 66 i 67), koje su pojedinačno velikog stupnja očuvanosti, no nemaju ambijentalnu vrijednost, zbog čega nagrđuju sklop. Ipak, neke zgrade sklopa nose veliku vrijednost cjelovitosti. Navedeno se odnosi na gradnje s početka 20. stoljeća, odnosno upravno-stambenu zgradu, kameno skladište te skladište stolarije i opreme za gašenje požara.⁵⁰⁸ Danas je kompleks metkovske duhanske stanice evidentiran kao kulturno dobro

⁵⁰² Vukojević, Barišić Marenčić i Bojanić Obad Šćitaroci, 2019., 110.

⁵⁰³ Ibid., 104.

⁵⁰⁴ Ibid., 110.

⁵⁰⁵ Ibid., 111.

⁵⁰⁶ Prema usmenom navodu Ivane Baće (3. 9. 2021.)

⁵⁰⁷ Vukojević, Barišić Marenčić i Bojanić Obad Šćitaroci, 2019., 109.

⁵⁰⁸ Ibid., 112.

lokalnog značaja na području Grada Metkovića⁵⁰⁹, a neko je vrijeme bio upisan i u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, iako mu je ta zaštita kasnije uklonjena.⁵¹⁰

4.1. Muzejska prenamijena upravno-stambene zgrade kompleksa

Projekt obnove i prenamijene zgrade uprave i stanovanja metkovske duhanske režije za potrebe Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice započeo je 2008. godine, nakon što ju je grad Metković otkupio od niza vlasnika u čijem su posjedu bili njezini pojedini dijelovi. Proces obnove i adaptacije trajao je do 2015. kada je Muzej službeno otvoren za posjetitelje.⁵¹¹ Prvotno je bilo planirano da cijela zgrada nekadašnje uprave i stanovanja duhanske stanice bude prenamijenjena u Prirodoslovni muzej, no kasnije je ipak odlučeno da se u tu svrhu adaptira samo njezin suteran te prizemlje. Muzej je osnovan kao specijalizirani i lokalni muzej⁵¹², a njegov je osnivač Grad Metković.⁵¹³ Obnovu i opremanje zgrade financiralo je Ministarstvo kulture bespovratnim sredstvima iz fondova Europske unije.⁵¹⁴ Odluci o otkupu i prenamijeni upravno-stambene zgrade prethodilo je nepostojanje odgovarajućeg prostora za smještaj Gradske knjižnice i Prirodoslovnog muzeja⁵¹⁵, odnosno tada još Ornitološke zbirke Lovačkog društva Metković, koja je onodobno, još od 1966., bila smještena u manje adekvatnim prostorima kazališne zgrade u Metkoviću⁵¹⁶, odnosno prizemlju zgrade Gradske uprave, u Ulici Stjepana Radića br. 1.⁵¹⁷ Osim toga, na navedenu je odluku utjecao i sami karakter upravne zgrade nekadašnje stanice, odnosno njezin pogodni smještaj „u središnjoj zoni suvremenog Metkovića“⁵¹⁸ (sl. 65), ali zasigurno i dobro stanje zgrade koja nije imala većih oštećenja, s obzirom na povremeno korištenje njezinih pojedinih prostora u druge svrhe tijekom i nakon 1990-ih.⁵¹⁹ Muzeološki program napravio je dr. sc. Nikola Tvrtković⁵²⁰, iako još u vremenu kada se cijela zgrada planirala za smještaj

⁵⁰⁹ *II. Izmjene i dopune Prostornog plana uređenja Grada Metkovića* (28. veljače 2020., KLASA: 350-01/17-01/02; URBROJ:2148/01-03-20-84), 75.

⁵¹⁰ Prema usmenom navodu Gorana Rake (studeni, 2021.)

⁵¹¹ Vukojević, Barišić Marenčić i Bojanić Obad Šćitaroci, 2019., 111.

⁵¹² Prema usmenom navodu Ivane Baće (3. 9. 2021.)

⁵¹³ Ibid. (26. 1. 2022.)

⁵¹⁴ Ibid. (3. 9. 2021.)

⁵¹⁵ Vukojević, Barišić Marenčić i Bojanić Obad Šćitaroci, 2019., 111.

⁵¹⁶ Tvrtković, 2007., 1.-2.; Vukojević, Barišić Marenčić i Bojanić Obad Šćitaroci, 2019., 110.

⁵¹⁷ Prema usmenom navodu Ivane Baće (26. 1. 2022.)

⁵¹⁸ Vukojević, Barišić Marenčić i Bojanić Obad Šćitaroci, 2019., 111.

⁵¹⁹ Prema usmenom navodu Ivane Baće (3. 9. 2021.)

⁵²⁰ Usp. Tvrtković, 2007.; Vukojević, Barišić Marenčić i Bojanić Obad Šćitaroci, 2019., 111.

Prirodoslovnog muzeja. S obzirom na to da je bivša upravno-stambena zgrada bilo zaštićeno kulturno dobro upisano u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, u proces prenamjene bili su uključeni i konzervatori Konzervatorskog odjela u Dubrovniku⁵²¹ koji su uvjetovali skoro potpuno očuvanje postojeće vanjštine zgrade, dok su veće promjene dozvolili jedino u njezinom interijeru.⁵²² Prema muzeološkoj koncepciji Nikole Tvrtkovića⁵²³ te konzervatorskim smjernicama dubrovačkih konzervatora, ali i sukladno dostupnim financijama, iako prije osnivanja same institucije Prirodoslovnog muzeja⁵²⁴, arhitekt Goran Rako, zajedno sa svojim suradnicima iz tvrtke *Radionica arhitekture*, napravio je projekt rekonstrukcije te adaptacije zgrade uprave i stanovanja za potrebe Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice (sl. 85). Kako je naknadno ipak odlučeno da se Muzej smjesti samo u suteran i prizemlje zgrade uprave i stanovanja, a Gradska knjižnica na katove, Rako je napravio projekt njezine obnove i adaptacije uzevši u obzir i tu odluku, pa se tako i muzeološka koncepcija Nikole Tvrtkovića trebala prilagoditi prostoru koji je manji od onoga predviđenoga, odnosno za koji je izvorno bila napravljena. Rako je bio i jedan od autora likovnog postava zajedno s diplomiranom dizajnericom Nikolinom Jelavić Mitrović, dok je za koordinaciju provedbe postava bila zadužena dr. sc. Iva Mihoci.⁵²⁵

4.1.1. Okolni prostor zgrade muzeja

Prirodoslovni muzej smješten je u Metkoviću, gradu kontinentalnog dijela južne Dalmacije. Dio je njegovog prirodnog krajolika rijeka Neretva, u čijoj se dolini, na lijevoj obali, nalazi Muzej (sl. 65) zbog čega je njegova zgrada tijekom cijele godine izložena visokoj vlazi iz zraka⁵²⁶, dok joj je suteran podložan opasnosti od visokih zemnih voda te poplava u vrijeme visokih vodostaja Neretve⁵²⁷ (sl. 134). Neretva je i prirodna atrakcija područja Metkovića, koja je dio i dva zaštićena ornitološka rezervata („Pod Gredom“ i

⁵²¹ Iako područje Metkovića danas pokriva Konzervatorski odjel u Imotskom, u razdoblju kada se bivša upravna zgrada prenamijenjivala za potrebe Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice, za njegov je prostor bio nadležan Konzervatorski odjel u Dubrovniku. Tada Konzervatorski odjel u Imotskom još nije bio osnovan (prema pisanom navodu Ivana Alduka, 28. 8. 2021.)

⁵²² Prema usmenom navodu Ivane Baće (3. 9. 2021.)

⁵²³ Usp. Tvrtković, 2007.

⁵²⁴ Prema usmenom navodu Ivane Baće (3. 9. 2021.)

⁵²⁵ Vukojević, Barišić Marenčić i Bojanić Obad Šćitaroci, 2019., 111.

⁵²⁶ Prema usmenom navodu Ivane Baće (26. 1. 2022.)

⁵²⁷ *II. Izmjene i dopune Prostornog plana uređenja Grada Metkovića* (28. veljače 2020., KLASA: 350-01/17-01/02; URBROJ:2148/01-03-20-84), 22.

„Prud“)⁵²⁸, a dio je prirodne baštine područja i zaštićeni krojobraz Predolac-Šibenica, smješten istočno od Metkovića.⁵²⁹ Klima je sredozemna, sa suhim i vrućim ljetima te blagim kišnim zimama. Vjetrovi nisu jaki, iako su oni istočni intenzivniji od zapadnih, a velike je jačine i bura koja puše sa sjevera, sjeveroistoka i istoka. Godišnja je insolacija velika te iznosi 2700 sati⁵³⁰, zbog čega je muzejske zbirke naročito potrebno zaštititi od prevelikog UV zračenja te visoke temperature. Rizik od pojave snažnijeg potresa također je velik, kao i na cijelom području srednje i južne Dalmacije⁵³¹, pa je zgradu Muzeja potrebno zaštititi i od te prirodne nepogode.

Po pitanju urbanističkog položaja, u odnosu na druge građevine i sadržaje, zgrada je uprave metkovske duhanske stanice, kao i cijeli sklop, nekada bila smještena na periferiji grada⁵³² (sl. 64). Njegovim je širenjem, međutim, postala dijelom gradskog središta⁵³³, najfrekventnijeg dijela Metkovića, zbog čega se locirala unutar „živog prometa“, odnosno „u neposrednom kontaktu sa životom i publikom“⁵³⁴ (sl. 65). Dućan namirnicama i drugom robom smješten je nasuprot samog Muzeja, blizu je i banka koja se locirala u prostoru samog sklopa duhanske stanice, dok se u susjednim ulicama sjevernije nalaze mjenjačnica (Ulica Matice Hrvatske) i Turistička zajednica grada Metkovića (Ulica Ante Starčevića). Osim što je smještena u gradskom središtu, zgrada je Prirodoslovnog muzeja locirana i u poslovnoj zoni, u koju je pretvoren dio preostalog dijela sklopa duhanske stanice.⁵³⁵ S njezine se zapadne strane nalaze dvije kavane i jedan restoran, smješteni u prizemlju starog austro-ugarskog skladišta, koji čine točke sastajanja i okupljanja većeg broja ljudi (sl. 133). Zapadnije je smješteno i nogometno igralište Nogometnog kluba Neretva, izgrađeno početkom 1950-ih.⁵³⁶ Muzej se nalazi i na putu čak triju škola, jedne osnovne škole te gimnazije i srednje obrtničke škole, što ga čini pristupačnim i većem broju djece osnovnoškolskog te srednjoškolskog uzrasta koja čine jednu od češćih skupina posjetilaca Muzeja. Zbog svega je navedenog zgrada Muzeja smještena u frekventnijem dijelu Metkovića, prometnom ljudima, pa je s tog aspekta vidljiva i dostupna.

⁵²⁸ Ibid., 66.

⁵²⁹ Ibid., 66.-67.

⁵³⁰ „Klima“, *Turistička zajednica grada Metkovića*, 13. studenog 2012. (ažurirano 5. ožujka 2015.), <https://www.tzmetkovic.hr/hr/metkovic/item/121-klima.html> (pristup 17. 11. 2021.)

⁵³¹ Atalić, Šavor Novak i Uroš, 2019., 938.

⁵³² Vukojević, Barišić Marenić i Bojanić Obad Šćitaroci, 2019., 103., 106.

⁵³³ Ibid., 103.

⁵³⁴ Bauer, 1953., 165.

⁵³⁵ Vukojević, Barišić Marenić i Bojanić Obad Šćitaroci, 2019., 110.

⁵³⁶ Ibid., 103.

Po pitanju prometne dostupnosti i položaja Muzeja, jedna se od većih i prometnijih metkovskih ulica, Ulica kralja Zvonimira, pruža s istočne strane zgrade Muzeja (sl. 65). Ona povezuje metkovsku lijevu obalu Neretve s Ulicom Petra Krešimira IV. kojom se dolazi do Opuzena, te Dubrovačkom ulicom koja predstavlja najkraći put od Metkovića do Neuma, kao i južnijeg dijela Hrvatske. Te se ceste dalje spajaju s većm prometnicama, poput autoceste A1 te državnih cesta D8 i D9.⁵³⁷ Osim kolnika, kojim se vozilima može doći do Muzeja, Ulica kralja Zvonimira s obje strane sadrži i nogostupe za pješake. Oni su dovoljno široki te su na rubovima prekida i početka kolnika sniženi te označeni drugačijom (crvenom) bojom i teksturom (sl. 74), što olakšava prelazak ceste osobama u kolicima, dok onim slijepim i slabovidnim signalizira završetak nogostupa i početak kolnika. Također, nogostupi duž cijelog ruba sadrže i zidane kružne parkirne barijere koje onemogućavaju parkiranje automobila (sl. 75) što bi umanjilo njihovu površinu i povećalo prohodnost. Te barijere, doduše, mogu biti prepreka i element spoticanja slijepim i slabovidnim osobama, naročito zbog toga što se bojom ne razlikuju od pozadine, pa ih slabovidni slabije mogu uočiti.⁵³⁸ Pješačke staze ne sadrže i posebne podne trake koje bi slijepim i slabovidnim osobama omogućavale lakše kretanje cijelom dužinom nogostupa pa i usmjeravanje u pravcu Muzeja (sl. 76). Ispred samog Muzeja nema pješačkog prijelaza, no dva su takva izvedena nešto sjevernije i južnije u Ulici kralja Zvonimira. Na istom dijelu Ulice postoji uspornik postavljen zbog blizine triju škola. Do Muzeja nije izvedena biciklistička staza, no postoji usluga najma bicikla na području Metkovća na nekoliko lokacija. Na području Metkovića nema usluge javnog gradskog prijevoza jer za njom, zbog veličine grada, nema potrebe, pa tako ona nije dostupna niti do Muzeja. Prometna je i površina oko same zgrade Muzeja, odnosno njezin najbliži okoliš unutar sklopa duhanske stanice čiji je južni i zapadni dio namijenjen ravnopravnom kretanju automobila i pješaka, što izaziva međusobnu smetnju te smanjenu sigurnost pješaka koji se moraju sklanjati automobilima (sl. 78). Razdvajanje pješaka i automobilskog prometa izvedeno je jedino sjeverno od zgrade Muzeja, gdje je izgrađen jedan nogostup za pješake uz linearna parkirna mjesta te kolnik (sl. 77). Taj je nogostup, međutim, preuzak, pa je stoga njime otežano kretanje i dolazak veće količine ljudi, a naročito onih u invalidskim kolicima. On je također izveden uz susjednu stambenu, a ne muzejsku zgradu, dok su uz njega locirana i linearna parkirna mjesta za automobile koji predstavljaju prepreku

⁵³⁷ „Dobrodošli u Metković“, *Turistička zajednica grada Metkovića*, 17. travnja 2014., <https://www.tzmetkovic.hr/hr/> (pristup 17. 11. 2021.)

⁵³⁸ Usp. *Streets for all: Advice for Highway and Public Realm Works in Historic Places*, Historic England, 2018., 30.

pješacima u slučajevima njihova kretanja od nogostupa do zgrade Muzeja. Zbog toga se pješaci i muzejski posjetitelji, unatoč postojanju nogostupa, odlučuju kretati kolnikom. Dijelovi tog najužeg predjela oko muzejske zgrade služe i kao parking posjetiteljima muzeja koji dolaze osobnim automobilom. Isto parkiralište, doduše, moraju dijeliti i sa zaposlenicima i gostima obližnjih kavana, stanarima okolnih zgrada, korisnicima i zaposlenicima Gradske knjižnice, zaposlenicima i strankama Upravnog odjela za prostorno uređenje i gradnju za područje Metkovića i okolice te zaposlenicima tvrtki i društava u drugim građevinama unutar sklopa.⁵³⁹ Isti također nerijetko koriste i djelatnici, polaznici ili korisnici institucija u daljem okolišu Muzeja, poput okolnih škola, vrtića i doma zdravlja (sl. 65). Zbog, dakle, velike posjećenosti tog dijela grada, dostupnost je parkirališnih mjesta često mala te onemogućena za one koji su došli posjetiti Muzej.⁵⁴⁰ Cijelo je parkiralište vrlo blizu muzejske zgrade, a naročito tri posebna parkirna mjesta namijenjena nepokretnim ili slabije pokretnim osobama, smještena neposredno uz glavni ulaz Muzeja te osigurana malom rampom⁵⁴¹, pa je dužina kretanja nepokretnih i slabije pokretnih osoba, od vozila do glavnog muzejskog ulaza, minimalna te ju je lako savladati. Ista su parkirališna mjesta prema potrebi dostupna i dostavnim vozilima kojima se dovoze ili odvoze muzejski predmeti ili pomagala. Lijevo i desno od glavnog ulaza nalaze se i ostavnice za bicikle, potrebne i korištene naročito ljeti, kada biciklom do Muzeja znaju svratiti turisti, ujedno ljubitelji prirode i fizičke aktivnosti, često nakon što biciklima najprije obiđu deltu Neretve. Autobusi s posjetiteljima, koji u Metković dolaze u sklopu jednodnevnih izleta, nemaju pristup parkiranju u neposrednoj okolini zgrade Muzeja i Gradske knjižnice, no mogu se parkirati na obližnjem Autobusnom kolodvoru, kao i drugim nedalekim parkirnim mjestima namijenjenima autobusima u bližem okolišu.⁵⁴² Predio ispred samog ulaznog stepeništa zgrade Muzeja, onemogućen parkiranju automobila, u funkciji je vanjskog predulaznog prostora u kojemu se posjetitelji mogu pripremiti za izložbu, a nakon nje i izmijeniti utiske te odmoriti (sl. 79). Taj prostor nadoknađuje nedostatak većeg ulaznog dijela u unutrašnjosti zgrade, gdje je prostor skučen (sl. 116), tako da u njemu nema mogućnosti okupljanja i zadržavanja većeg broja ljudi. U istom se predprostoru nalazi i drvena klupa (sl. 79), ispravno locirana paralelno uz rub

⁵³⁹ Prema usmenom navodu Ivane Baće (3. 9. 2021.)

⁵⁴⁰ Ibid. (26. 1. 2022.)

⁵⁴¹ Ibid. (26. 1. 2022.)

⁵⁴² Ibid. (26. 1. 2022.)

njegovog sjevernog dijela gdje ne predstavlja prepreku osobama u invalidskim kolicima.⁵⁴³ Ona se također i dizajnom dobro uklapa u ambijent, a istovremeno je i funkcionalna te udobna zbog naslona i drvene građe.⁵⁴⁴ U funkciji je prostora za odmor te okupljanja školskih grupa i obližnji mali ograđeni mediteranski park⁵⁴⁵ (sl. 80 i 83), smješten s istočne strane zgrade kod evakuacijskog i nekad glavnog ulaza zgrade u kojemu su na sličan način postavljene četiri drvene klupe (sl. 81), također funkcionalne i udobne te dizajnirane u skladu s ambijentom, čiju estetsku vrijednost ne narušavaju.⁵⁴⁶ Noćno je osvjetljenje okoliša Muzeja dobro⁵⁴⁷, zbog čega je osigurano sigurno kretanje muzejskih posjetitelja noću, odnosno u zimskom razdoblju kraćeg trajanja dana ili u vrijeme održavanja manifestacije Noći muzeja.⁵⁴⁸

Na uspješnu vidljivost Muzeja u krajoliku utječe i kvalitetno dizajnirana te postavljena signalizacija, odnosno razne reklame, informativne ploče, putokazi i natpisi koji promoviraju muzej ili usmjeravaju posjetitelje prema njemu. Takav jedan pokazni znak Prirodoslovnog muzeja, u obliku velikog informativnog plakata, postavljen je na pročelju ruševne zgrade u Ulici Stjepana Radića, najvećoj i najprometnijoj metkovskoj ulici, nasuprot lučkog mosta (sl. 82). Taj je dio Metkovića vrlo prometan, pa je i vidljivost reklame s tog aspekta odlična. Reklama je velika te, osim Prirodoslovnog muzeja, promovira i ukazuje na Arheološki muzej Narona u mjestu Vid nedaleko Metkovića. Na njoj su u sredini manjim slovima navedeni logo, adresa i *web* stranica Prirodoslovnog muzeja, a većim i njegov naziv na trima jezicima (hrvatskom, engleskom i njemačkom). Prisutnost manjeg broja podataka, odnosno izuzetost veće količine teksta i detaljnih informacija, koje se mogu saznati na navedenoj *web* stranici Muzeja, reklamu čine kratkom i jasnom. Unosom navedene adrese Muzeja na *web* stranicu *Google Maps*, posjetitelji mogu pregledati eksterijer i interijer zgrade Muzeja putem aplikacije *Street View*, pa tako i vidjeti u kolikoj je mjeri on dostupan i prilagođen različitim skupinama posjetitelja, naročito onima s invaliditetom. Zbog toga na plakatu nije bilo potrebe navoditi informacije o parkiralištu, rutama kojima se može doći do Muzeja, uslugama i

⁵⁴³ Usp. *Streets for all: Advice for Highway and Public Realm Works in Historic Places*, Historic England, 2018., 31.

⁵⁴⁴ Usp. *Access: Improving the accessibility of historic buildings and places*, National Disability Authority, 2011., 77.; Usp. *Streets for all: Advice for Highway and Public Realm Works in Historic Places*, Historic England, 2018., 31.

⁵⁴⁵ Prema usmenom navodu Ivane Baće (26. 1. 2022.)

⁵⁴⁶ Usp. *Access: Improving the accessibility of historic buildings and places*, National Disability Authority, 2011., 77.; Usp. *Streets for all: Advice for Highway and Public Realm Works in Historic Places*, Historic England, 2018., 31.

⁵⁴⁷ Prema usmenom navodu Ivane Baće (26. 1. 2022.)

⁵⁴⁸ Usp. *Managing Change in the Historic Environment: Accessibility*, Historic Scotland, 2010. (ažurirano 2020.), 9.; *Easy Access to Historic Buildings*, Historic England, 2015., 38.

pristupu za nepokretne osobe. Iste bi podatke, u suprotnom, bilo potrebno navesti na *web* stranici ili panou te u brošuri Muzeja, kako bi određene skupine posjetitelja i prije posjeta Muzeju mogle procijeniti u kolikoj im je mjeri on prilagođen, pa tako i odlučiti hoće li ga posjetiti ili neće.⁵⁴⁹ Riječi su na plakatu ispisane malim tiskanim slovima, dovoljne veličine te jasnog fonta što ih čini čitkima. U gornjim se i donjim dijelovima reklame nalaze fotografije s prikazima pojedinih životinja doline Neretve s time da je fotografija vodomara, koja je i dio muzejskog loga, najveća, što sugerira ornitološku zbirku na temelju koje se razvio cijeli Muzej, no šalje poruku i o očuvanoj prirodi delte Neretve kakvu vodomari nastanjuju.⁵⁵⁰ Nazivi Muzeja ispisani su slovima zelene boje što ukazuje na njegovu usmjerenost prirodoj tematici te na istu asocira i same potencijalne posjetitelje. Ime Muzeja na njemačkom jeziku jedini je ispisan presvijetlim zelenim tonom, koji je u premalom kontrastu s bijelom pozadinom, zbog čega nije dobro vidljiv, naročito osobama slabijeg vida. Tomu, a i vidljivosti ostalih dijelova plakata, noću doprinosi i nedostatak rasvjete koja bi izravno osvjetljavala plakat, čineći ga vidljivim i u zimskim vremenima kraćeg trajanja dana te na dane Noći muzeja. Na plakatu nema podataka o Muzeju ispisanih Brailleovim pismom, koje bi on, s obzirom na veličinu, mogao sadržavati u svojem donjem dijelu, koji je u razini pješaka, pa je stoga i njima doseživ. Manji znak Prirodoslovnog muzeja nalazi se ispred same zgrade Muzeja, na zidanom stupcu ograde u Ulici kralja Zvonimira (sl. 83). S obzirom na njegov smještaj u neposrednoj blizini zgrade Muzeja, taj znak sadrži manje podataka od plakata iz Radićeve ulice, odnosno samo logo Muzeja i oznaku smjera njegovog stalnog postava. Znak je pričvršćen na postojeću povijesnu strukturu, koju je pritom zasigurno ošteti⁵⁵¹, no tako barem ne predstavlja prepreku pješacima, a niti ne zaklanja vizure, što bi činio da je postavljen kao novi, slobodnostojeći element u prostoru, u obliku, primjerice, samostojećeg panoa.⁵⁵² Na samom se vanjskom zidu zgrade Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice, odmah uz njezin glavni ulaz, nalazi i treći znak, koji sadrži najmanje podataka o Muzeju, odnosno samo njegov logo i naziv na hrvatskom jeziku (sl. 84). Ta je oznaka Muzeja vijcima pričvršćena za jedan kameni klesanac vanjskog zida zgrade Muzeja i Gradske knjižnice čime

⁵⁴⁹ *Access: Improving the accessibility of historic buildings and places*, National Disability Authority, 2011., 119.-120.; *Easy Access to Historic Buildings*, Historic England, 2015., 43.

⁵⁵⁰ Prema usmenom navodu Ivane Baće (26. 1. 2022.)

⁵⁵¹ *Usp. Managing Change in the Historic Environment: Accessibility*, Historic Scotland, 2010. (ažurirano 2020.), 10.; *Usp. Access: Improving the accessibility of historic buildings and places*, National Disability Authority, 2011., 56., 58.

⁵⁵² *Streets for all: Advice for Highway and Public Realm Works in Historic Places*, Historic England, 2018., 24., 39.

je došlo do oštećivanja njegove strukture.⁵⁵³ Iznad oznake postavljena je umjetna rasvjeta, što oznaku čini vidljivom po noći, iako je i njezinom ugradnjom, kao i u slučaju samog znaka, došlo do razaranja kamenog dijela strukture vanjskog zida zgrade.

Lokacija je Muzeja također poznata većem broju Metkovačana⁵⁵⁴, napose starijim stanovnicima koji su nerijetko bili i sami zaposlenici duhanske stanice, pa stoga do njega znaju doći, a zasigurno i usmjeriti turiste do iste lokacije.

4.1.2. Zgrada muzeja kao spremnik

Zgrada uprave i stanovanja metkovske duhanske stanice, danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice, dvokatna je građevina pravokutnog tlocrta, s rizalitim istacima u središnjim dijelovima dužih pročelja (sl. 70). Dva su joj duža pročelja, s prozorskim otvorima i rizalitim, okrenuta prema zapadu i istoku, dok su joj kraća bočna, bez prozorskih otvora u prizemlju, usmjerena na sjever i jug.

4.1.2.1. Eksterijer - vanjska omotnica zgrade

Vanjske su strane **vanjskog zidnog plašta** zgrade građene od pravilnih i neožbukanih kamenih klesanaca nizanih u linearne redove (sl. 71 i 73), dok im je unutrašnji dio, prema interijeru, izveden od ožbukanog nepravilnog kamena različitih dimenzija te cigli (sl. 86). Kamenje i cigle vezani su vapnenim mortom koji je erodirao u pojedinim fugama, zbog čega su one, prilikom obnove i adaptacije zgrade tijekom 2008.-2015., nadopunjene novim mortom prema „receptu“ konzervatora Konzervatorskog odjela u Dubrovniku. Vanjski zidovi imaju veliku debljinu, pa tako i dobre termoizolacijske karakteristike, no u obnovi ih se ipak dodatno termoizoliralo mineralnom vunom (sl. 87). Termoizolacija je stavljena i ispod krova, s obzirom na izravnu izloženost tog dijela građevine sunčevoj toplini ljeti, a hladnoći zimi. Kao završni sloj, na unutarnjim je stranama vanjskih zidova svih etaža vjerojatno stavljena toplinska žbuka koja ima dobra termoizolacijska svojstva.⁵⁵⁵

⁵⁵³ Usp. *Managing Change in the Historic Environment: Accessibility*, Historic Scotland, 2010. (ažurirano 2020.), 10.; Usp. *Access: Improving the accessibility of historic buildings and places*, National Disability Authority, 2011., 56., 58.

⁵⁵⁴ Prema usmenom navodu Ivane Baće (3. 9. 2021.)

⁵⁵⁵ Prema usmenom navodu Gorana Rake (studeni, 2021.)

Na vanjskoj se fasadi, zrcalno u odnosu na središnju centralnu os dužeg pročelja, nižu pravilni nizovi visokih i dvostrukih pravokutnih **prozora**, drvenih okvira te lučnih nadvoja, koji su na katovima naglašeni opekrom (sl. 71 i 73). Prilikom obnove zgrade, stari su prozori, oštećenog ili nedostajućeg okvira ili stakla (sl. 99), zamijenjeni novima, identičnima ranijima po obliku i materijalu (sl. 88). Drvo koje je odabrano i za okvir novih prozora prirodan je, estetski lijep⁵⁵⁶, higroskopian⁵⁵⁷ i ekološki prihvatljiv materijal⁵⁵⁸, što je prihvatljivo s aspekta zaštite okoliša i muzejske građe, ali i estetske vrijednost povijesne građevine koja se, ugradnjom drvenih prozora, nije umanjila. Drvo je i prirodan izolator⁵⁵⁹, što je naročito važno u muzejima gdje je potrebno održavati stalnu temperaturu zraka, no nije otporno na vatru, pa se drveni prozori lako mogu oštetiti u slučaju požara. Osim što niti jedan prozor nije izveden u promijenjenoj formi, drugačijoj od izvorne, nisu probijani niti novi prozorski otvori. S tog je aspekta sačuvan vanjski izvorni izgled građevine, a nije povećana niti termalna propusnost zgrade, uzimajući u obzir da su prozori elementi građevine s najlošijim termalnim karakteristikama⁵⁶⁰, naročito ukoliko su jednostruko ostakljeni.⁵⁶¹ Prozori pokazuju i obrtničke vještine vremena, tehnologiju gradnje i svojedobne stavove o sigurnosti, pa je izvedbom prozora identičnih onima izvornima zadržana i mogućnost istraživanja istog.⁵⁶² Svim su prozorima, prilikom obnove zgrade, jedino dodane rebrenice (grilje) bijele boje (sl. 107 i 108), koje oni nisu imali u izvornom obliku, no trebali su ih sadržavati, sudeći prema sačuvanim uređajima (šarkama) namijenjenima istima.⁵⁶³ Manji se prozori oblika kraćeg polegnutog pravokutnika nalaze u suterenskom i potkrovnom dijelu vanjskog zida (sl. 89), dok se na bočnim fasadama nalaze i slijepi zazidani prozori koji se mogu otvoriti u slučaju potrebe (sl. 90). Prilikom obnove zgrade na njezinom su krovu izvedeni novi, krovni prozori (sl. 91, 104, i 106), kojima je omogućen ulazak veće količine prirodne svjetlosti u tavanski prostor, ali i olakšano buduće popravljjanje krovnog pokrova te čišćenje žlijebova.⁵⁶⁴ To će

⁵⁵⁶ „Timber or uPVC Windows - Which Are Best?“, *Premier Windows*, 11. ožujka 2019., <https://www.premierwindows.ltd.uk/timber-or-upvc-windows-which-are-best/> (pristup 22. 9. 2021.)

⁵⁵⁷ Vokić, 2007., 54.

⁵⁵⁸ „Timber windows“, *The Society for the Protection of Ancient Buildings (SPAB)*, <https://www.spab.org.uk/advice/timber-windows> (pristup 20. 9. 2021.)

⁵⁵⁹ „Timber or uPVC Windows - Which Are Best?“, *Premier Windows*, 11. ožujka 2019., <https://www.premierwindows.ltd.uk/timber-or-upvc-windows-which-are-best/> (pristup 22. 9. 2021.)

⁵⁶⁰ *SPAB briefing: Windows & doors*, The Society for the Protection of Ancient Buildings (SPAB), 2016., 22.

⁵⁶¹ „Upgrading timber windows“, *The Society for the Protection of Ancient Buildings (SPAB)*, <https://www.spab.org.uk/advice/upgrading-timber-windows> (pristup 20. 9. 2021.)

⁵⁶² *SPAB briefing: Windows & doors*, The Society for the Protection of Ancient Buildings (SPAB), 2016., 6.

⁵⁶³ Prema usmenom navodu Gorana Rake (studeni, 2021.)

⁵⁶⁴ Usp. *SPAB briefing: Windows & doors*, The Society for the Protection of Ancient Buildings (SPAB), 2016., 20.

zasiguno dovesti do kvalitetnijeg izvođenja radova preventivne zaštite gornjih dijelova građevine od vlage iz kišnice te ostalih oborina, kojima su oni naročito podložni⁵⁶⁵, pogotovo ukoliko se dobro ne održavaju.⁵⁶⁶ Bijela boja rebrenica bio je uvjet dubrovačkih konzervatora, iako je Goran Rako, arhitekt projekta obnove i prenamjene zgrade Muzeja i Gradske knjižnice bio za izvođenje rebrenica u zelenoj boji⁵⁶⁷, što bi više odgovaralo arhitektonskoj tradiciji dalmatinskog područja te omogućilo veće stapanje zgrade s okolnim izgrađenim okolišem grada, naročito njegovim povijesnim dijelom. Rebrenice štite interijer građevine od ulaska topline ljeti⁵⁶⁸ te pomažu u održavanju njegove stalne temperature. To se naročito odnosi na bijele rebrenice, kakve su izvedene na zgradi Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice (sl. 107 i 108), s obzirom da se slabije zagrijevaju na suncu od rebrenica tamnije boje. Svjetlo se obojane rebrenice također sporije oštećuju prilikom temperaturnih promjena, jer tada ne dolazi do njihovog većeg termalnog kretanja⁵⁶⁹, pa tako niti do stvaranja mikropukotina⁵⁷⁰ kroz koje bi u unutarnji prostor muzeja mogli ući nametnici, vanjski onečišćeni zrak i oborine, koji štetno djeluju na muzejske predmete. Rebrenice su također korisne jer, osim topline⁵⁷¹, u interijer ne propuštaju niti sunčeve UV zrake⁵⁷², također štetne za muzejske predmete, te i zato što povećavaju sigurnost prostora djelujući kao dodatna prepreka potencijalnim provalnicima.⁵⁷³ Djelovanje slično rebrenicama imaju i dvostruki prozori zgrade Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice (sl. 88), odnosno dvostruki sloj stakla koji, smanjujući toplinsko kretanje između eksterijera i interijera građevine, ima dobro termoizolacijsko djelovanje⁵⁷⁴, a čini i interijer sigurnijim od provalnika.⁵⁷⁵ Zbog

⁵⁶⁵ *Inform Guide: Damp: Causes and Solutions*, Historic Environment Scotland, 2007., 3.

⁵⁶⁶ Laszlo, Perčinić Kavur i Stublić, 2011., 3.

⁵⁶⁷ Prema usmenom navodu Gorana Rake (studeni, 2021.)

⁵⁶⁸ *Just because it's old: museums and galleries in heritage buildings*, Museums and Galleries Foundation of NSW Heritage Office, 2004., 12.; *SPAB briefing: Windows & doors*, The Society for the Protection of Ancient Buildings (SPAB), 2016., 7., 12., 22.

⁵⁶⁹ *SPAB briefing: Windows & doors*, The Society for the Protection of Ancient Buildings (SPAB), 2016., 10.

⁵⁷⁰ *Ibid.*, 28.

⁵⁷¹ *Just because it's old: museums and galleries in heritage buildings*, Museums and Galleries Foundation of NSW Heritage Office, 2004., 12.; *SPAB briefing: Windows & doors*, The Society for the Protection of Ancient Buildings (SPAB), 2016., 7., 12., 22.

⁵⁷² *Just because it's old: museums and galleries in heritage buildings*, Museums and Galleries Foundation of NSW Heritage Office, 2004., 12.

⁵⁷³ *SPAB briefing: Windows & doors*, The Society for the Protection of Ancient Buildings (SPAB), 2016., 7., 17., 22.; *Security in museums and galleries: advice for architects and planners*, Collections Trust, 5.

⁵⁷⁴ Usp. Bordass i Cassar, 1996., 14.-15.; Usp. *SPAB briefing: Windows & doors*, The Society for the Protection of Ancient Buildings (SPAB), 2016., 7., 25.; Usp. „Upgrading timber windows“, *The Society for the Protection of Ancient Buildings (SPAB)*, <https://www.spab.org.uk/advice/upgrading-timber-windows> (pristup 20. 9. 2021.)

⁵⁷⁵ *SPAB briefing: Windows & doors*, The Society for the Protection of Ancient Buildings (SPAB), 2016., 25.; *Security in museums and galleries: advice for architects and planners*, Collections Trust, 5.

klimatiziranog prostora, odnosno zaštite muzejskih predmeta od ulaska neadekvatne temperature i vlage, vanjskog onečišćenog zraka, nametnika i štetnih sunčevih UV zraka, prozori se u Muzeju ne otvaraju, no to se može učiniti s nekima, koje ne prekrivaju diorame, u slučajevima elementarnih nepogoda.⁵⁷⁶

Zgrada današnjeg Muzeja izvorno je imala pet ulaza, no danas ima samo dva koja se koriste. Oba su ulaza široka, s dvokrilnim staklenim vratima drvenih okvira, koja su u gornjem dijelu, s vanjske strane, ukrašena dekorativnim metalnim rešetkama. Nekadašnji glavni ulaz zgrade, danas evakuacijski izlaz u slučaju nužde, lociran je u prizemlju, u centralnoj osi istočnog pročelja (sl. 96 i 97), dok je nekad sporedni, a danas glavni ulaz, smješten na zapadnom pročelju zgrade (sl. 92 i 94). **Glavni je ulaz** Muzeja danas ujedno i glavni ulaz za cijelu zgradu, pa ga stoga, osim posjetitelja Muzeja, koriste i korisnici te zaposlenici Gradske knjižnice te zaposlenici i stranke Upravnog odjela za prostorno uređenje i gradnju za područje Metkovića i okolice. U nedostatku zasebnog ulaza za muzejske predmete i pomagala, jer dubrovački konzervatori nisu dozvolili otvaranje novog ulaza u zgradu, taj ulaz vrši i funkciju tehničkog ili gospodarskog ulaza kroz koji se doprema nova ili posuđena muzejska građa, a isti ulaz koristi i tehničko te muzejsko osoblje, iako bi ono „*trebalo imati vlastiti ulaz u muzej*“.⁵⁷⁷ Do pretpostavljene kolizije muzejskih posjetitelja i muzejskih predmeta koji se unose u prostor Muzeja, odnosno iz njega iznose, ipak ne dolazi, jer se dostava i prijenos muzejskih eksponata organizira tek nakon radnog vremena Muzeja, kada nema muzejskih posjetitelja.⁵⁷⁸ Vrata su glavnog ulaza barem, zbog dvokrilnog karaktera, dovoljno široka, pa kroz njih lako mogu proći osobe u invalidskim kolicima, kao i veća muzejska pomagala (sl. 92 i 94). Za vrijeme toplog i lijepog vremena, kada vanjske temperature nisu previsoke, a niti preniske, vrata se drže otvorenima⁵⁷⁹, što nepokretnim i slabije pokretnim osobama još više olakšava ulazak u Muzej, a dvokrilne vratnice istovremeno štiti od bržeg oštećivanja uzrokovanog njihovim čestim otvaranjem. Bijela boja vratnica ipak, zbog malog kontrasta s pozadinom od bijelog kamena, ne ide u korist osobama slabijeg vida, koje ih zbog toga lošije uočavaju, pa im mogu predstavljati prepreku.⁵⁸⁰ S obzirom na smještaj glavnog ulaza u visokom prizemlju, njemu se s vanjske strane pristupa

⁵⁷⁶ Prema usmenom navodu Ivane Baće (26. 1. 2022.)

⁵⁷⁷ Maroević, 2002.b, 72.

⁵⁷⁸ Prema usmenom navodu Ivane Baće (26. 1. 2022.)

⁵⁷⁹ Ibid. (26. 1. 2022.)

⁵⁸⁰ Usp. *Access: Improving the accessibility of historic buildings and places*, National Disability Authority, 2011., 97.

stalnim ravnim jednokrakim zidanim stepeništem od sedam stuba (sl. 92). Površina stepenica identična je po materijalu, boji i teksturi poda površine s koje se pristupa stubištu s njegova podnožja ili vrha, što stepenice čini manje uočljivima osobama slabijeg vida, pa stoga i elementom spoticanja⁵⁸¹ (sl. 92). Kameno popločenje stepeništa i okolnog poda novo je, a izvedeno je u obnovi zgrade tijekom 2008-2015., u kojoj je zamijenilo raniju kamenu podlogu s utorima, nastalima od hodanja i opterećenja tijekom više godina.⁵⁸² Također, prilikom iste obnove, sa zapadne je i južne strane stepeništa izvedena ograda s rukohvatom (sl. 92) koja ranije, dok je duhanska stanica vršila prvotnu funkciju, nije postojala⁵⁸³ (sl. 93). Time je poboljšana sigurnost stepeništa⁵⁸⁴, odnosno smanjena mogućnost pada s njega, dok je slabije pokretnima omogućen lakši uspon ili silazak niz stepenice. Ograda je izvedena u modernom stilu, od čeličnih⁵⁸⁵ vertikalnih i horizontalnih metalnih šipki te je obojana u bijelu boju. Bojom se stapa s okvirima i rebrenicama prozora te vratnicama glavnog ulaza, no u manjem je kontrastu sa svijetlom kamenom podlogom poda i stubišta što ju čini manje uočljivom slabovidnim osobama. S istočne strane stepeništa, uz vanjski zid zgrade Muzeja i Gradske knjižnice, postavljena je kosa stubišna platforma za osobe u invalidskim kolicima (sl. 92). Iako je platforma funkcionalna za nepokretne posjetitelje Muzeja kojima omogućava pristup, njezinom je ugradnjom u vanjski zid zgrade oštećen dio njezine izvorne povijesne strukture.⁵⁸⁶ Također, platforme, pa tako i ova, ponekad sporo rade zbog čega nisu prikladne u slučajevima posjeta veće skupine posjetitelja u invalidskim kolicima⁵⁸⁷, iako su grupni dolasci te vrste posjetitelja vrlo rijetki te se do sada, prema kazivanju ravnateljice Muzeja, nisu niti dogodili.⁵⁸⁸ Platforma ugrađena u zgradu Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice barem je bojom usklađena s tonom okvira prozora i ulaznih vrata te ograde s rukohvatom, a smještena je i na bočnoj strani rizalitnog istaka središnjeg dijela pročelja, izvan smjera kretanja ljudi pri njihovom ulasku ili izlasku iz zgrade. Zato nema veliki vizualni utjecaj, ne zauzima puno prostora i ne predstavlja prepreku prolaznicima, što inače karakterizira platforme.⁵⁸⁹ U ravnini

⁵⁸¹ Usp. *Streets for all: Advice for Highway and Public Realm Works in Historic Places*, Historic England, 2018., 20.

⁵⁸² Prema usmenom navodu Ivane Baće (26. 1. 2022.)

⁵⁸³ Prema usmenom navodu Gorana Rake (studeni, 2021.)

⁵⁸⁴ *Access: Improving the accessibility of historic buildings and places*, National Disability Authority, 2011., 74.

⁵⁸⁵ Prema usmenom navodu Ivane Baće (3. 9. 2021.)

⁵⁸⁶ *Access: Improving the accessibility of historic buildings and places*, National Disability Authority, 2011., 107.

⁵⁸⁷ *Ibid.*, 106.

⁵⁸⁸ Prema usmenom navodu Ivane Baće (26. 1. 2022.)

⁵⁸⁹ *Access: Improving the accessibility of historic buildings and places*, National Disability Authority, 2011.,

samih ulaznih vrata povišen je prag, no njegova je visina dovoljno niska da ne predstavlja prepreku osobama u invalidskim kolicima koji s njima lako mogu proći preko njega (sl. 95). Zbog toga nije bilo potrebe zakositi njegove rubove ili postaviti rampu⁵⁹⁰, što bi se moralo učiniti kada bi prag prelazio visinu od 15⁵⁹¹ ili 25⁵⁹² mm. Glavni je ulaz s unutarnje strane označen jasnim zelenim oznakama u obliku teksta i simbola koje se nalaze s njegove obje strane (sl. 116).

Izlaz u slučaju nužde nalazi se na istočnom pročelju zgrade, u tlocrtu zrcalno u odnosu na glavni ulaz na suprotnom pročelju (sl. 96) zbog čega mu je položaj pogodan.⁵⁹³ Prije obnove zgrade iz 2008-2015., u vrijeme dok je zgradom upravljala tvrtka Poduh, bio je zazidan, no u recentnoj je rekonstrukciji opet otvoren i stavljen u funkciju.⁵⁹⁴ Za razliku od glavnog ulaza, dostupniji je muzejskim posjetiteljima, s obzirom na to da se kroz njega može izaći samo iz prostora izložbenog prostora Muzeja (sl. 97) koji Muzej ne dijeli s ostatkom zgrade, kao što je to slučaj s ulaznim predvorjem. Iako bi bilo poželjno da evakuacijski ulaz nema stepenice⁵⁹⁵, kao niti druge vrste prepreka koje mogu usporiti evakuaciju ljudi, izlaz u slučaju nužde Prirodoslovnog muzeja u Metkoviću ipak, poput glavnog ulaza, sadrži kraće stalno jednokrako zidano stubište flankirano nižim zidanim ogradama kojim mu se pristupa s vanjske strane (sl. 96). Međutim, za razliku od stepeništa na glavnom ulazu, ono nema rampu ili platformu, pa niti višu ogradu s rukohvatom zbog čega nije prilagođeno slabije pokretnim osobama te osobama u invalidskim kolicima. Navedeno bi zasigurno predstavljalo problem u slučaju nužne brze evakuacije većeg broja slabije pokretnih ili nepokretnih ljudi iz prostora Muzeja tijekom izvanrednih okolnosti, koji zbog navedenog ne bi bili u mogućnosti dovoljno brzo napustiti zgradu. S unutrašnje se strane evakuacijskom ulazu pristupa kraćim hodnikom, formiranog između diorama s muzejskim izlošcima (sl. 97). Njegov je položaj ispravno označen odgovarajućom oznakom, kao i posebnim evakuacijskom lampom, koja se nalazi iznad njega (sl. 97).

95., 107.-109.; *Easy Access to Historic Buildings*, Historic England, 2015., 35.

⁵⁹⁰ *Managing Change in the Historic Environment: Accessibility*, Historic Scotland, 2010. (ažurirano 2020.), 8.

⁵⁹¹ *Easy Access to Historic Buildings*, Historic England, 2015., 27.

⁵⁹² *Managing Change in the Historic Environment: Accessibility*, Historic Scotland, 2010. (ažurirano 2020.), 8.

⁵⁹³ Usp. *Just because it's old: museums and galleries in heritage buildings*, Museums and Galleries Foundation of NSW Heritage Office, 2004., 18.

⁵⁹⁴ Prema usmenom navodu Ivane Baće (26. 1. 2022.)

⁵⁹⁵ *Access: Improving the accessibility of historic buildings and places*, National Disability Authority, 2011., 117.

Ostali ulazi u zgradu Muzeja i Gradske knjižnice nalaze se na njezinim bočnim pročeljima, no trenutno se ne otvaraju i nemaju namjenu čemu dodatno pridonose diorame stalnog postava koje se na njih oslanjaju s unutrašnje strane (sl. 98). Ti ulazi mogu, doduše, ponovno postati funkcionalni u budućnosti, ukoliko dođe do promjene razmještaja diorama stalnog postava ili funkcije prostorije.⁵⁹⁶ U centralnoj su osi istočnog pročelja, u zoni prvog i drugog kata, sadržana dva balkona koja imaju dekorativne ograde od kovanog željeza (sl. 71, 73 i 99). Prilikom obnove zgrade stavljene su nove vratnice balkonskih ulaza, a novim su čeličnim ogradama (sl. 100), istima po obliku, zamijenjene stare ograde od kovanog željeza, komtaminirane hrđom (sl. 99). U istoj su obnovi također izvedeni i novi podovi balkona (sl. 101) te konzole koje ih podržavaju (sl. 102).

Krov zgrade bivše uprave metkovske duhanske stanice sastojao se od drvene krovne konstrukcije (sl. 103) te krovnog pokrova od crijepova. Prilikom obnove zgrade drvena je krovna konstrukcija uklonjena te je izveden novi krov od armiranog betona (sl. 104). Time se povećao tavanski prostor⁵⁹⁷, odnosno njegova funkcionalnost, koji je namijenjen budućem smještaju uprave Gradske knjižnice, Prirodoslovnog muzeja i Parka prirode Delta Neretve⁵⁹⁸, ali prema ravnateljici Ivani Baće i prostora za povremene izložbe, edukativne radionice i muzejske knjižnice. Međutim, tim je postupkom zgrada izgubila dio povijesne strukture te vrijednost starosti i cjelovitosti, s obzirom da su uklonjene grede na kojima su zasigurno bili vidljivi tragovi alata i tesanja, što je svjedočilo lokalnim obrtničkim vještinama i tehnologiji gradnje s početka 20. stoljeća. Na novu je krovnu konstrukciju s vanjske strane postavljena sekundarna konstrukcija, pa zatim i novi crijep koji imitira kupe kanalice⁵⁹⁹ (sl. 105 i 106). Izvedeno je i više krovnih prozora (sl. 91, 104, i 106) koje stariji krov nije imao, čime je povećan dotok prirodne svjetlosti u tavanski ranije vrlo mračan prostor (sl. 103). Kroz krovne će se prozore u budućnosti također moći lakše pristupiti popravcima krovnog pokrova te čišćenju žlijebova⁶⁰⁰, što će povećati kvalitetu izvođenja preventivnih radova zaštite te smanjiti učestalost oštećivanja gornjih dijelova građevine od vlage iz oborina, naročito kišnice. Tim se postupcima obnove zadržala skoro ista vanjska slika krova, dok je istovremeno poboljšana funkcionalnost tavanskog prostora.

⁵⁹⁶ Prema usmenom navodu Ivane Baće (26. 1. 2022.)

⁵⁹⁷ Prema usmenom navodu Gorana Rake (studeni, 2021.)

⁵⁹⁸ Vukojević, Barišić Marenčić i Bojanić Obad Šćitaroci, 2019., 111.

⁵⁹⁹ Prema usmenom navodu Gorana Rake (studeni, 2021.)

⁶⁰⁰ Usp. *SPAB briefing: Windows & doors*, The Society for the Protection of Ancient Buildings (SPAB), 2016., 20.

4.1.2.2. Interijer zgrade - unutarnja prostorna organizacija

Unutrašnjost je zgrade Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice podijeljena na pet etaža od kojih jedna (prva) čini suteran, druga visoko prizemlje, treća i četvrta prvi i drugi kat, a peta potkrovlje, odnosno tavan (sl. 71-73, 85). U središtu je zgrade višekrako stubište (sl. 70 i 72), koje je prilikom obnove i adaptacije zgrade nanovo rekonstruirano u armiranom betonu (sl. 109), dok je u njegovom centralnom dijelu, između stubišnih krakova, izveden lift (sl. 110 i 111). Prirodoslovni je muzej djelomično smješten u prostorima suterena zgrade, gdje je prije vršena procjena duhana te bila ostava.⁶⁰¹ Taj je prostor ranije bio manjih dimenzija te se nalazio samo na zapadnoj strani zgrade (sl. 72), no tijekom suvremene obnove je povećan⁶⁰² (sl. 85 i 112) čime je dobiveno više prostora za potrebe Muzeja. Neke se muzejske prostorije nalaze i u visokom prizemlju, gdje su se ranije nalazili „*portirnica, čekaonica, otkupni ured, računovodstvo, ured vatrogasca i servisne funkcije, kao što su čajna kuhinja i sanitarije*“. Jedan dio Gradske knjižnice smješten je na prvom katu, gdje se prije nalazio „*stan upravitelja, uredi upravitelja i kontrolora*“, dok je drugi dio lociran na drugom katu, gdje je ranije bio „*stan kontrolora i sobe otkupne službe*“.⁶⁰³ Sve su te prostorije bile odvojene većim brojem poprečnih pregradnih zidova s ulaznim otvorima, koji su tijekom rekonstrukcije zgrade iz 2008-2015. porušeni. Manju količinu ukupnog broja zidova činili su nosivi zidovi, koji su prilikom spomenute obnove rekonstruirani u armiranom betonu (sl. 113). Na nekima su od njih izvedeni središnji otvori, širi nego što su ih imali raniji zidovi (sl. 113), no zazidani su im i neki stariji, iako reverzibilno, tako da se ponovno mogu otvoriti u slučaju buduće potrebe (sl. 114). Na svakom se katu, sada za korisnike i djelatnike Gradske knjižnice, nalaze i toaleti, obnovljeni prilikom obnove i adaptacije zgrade, kojima se prilazi iz prostora stubišta. U potkrovlju, gdje su se ranije nalazile ostave i arhivi, te gdje se prije Drugog svjetskog rata uzgajao i dudov svilac⁶⁰⁴, trebali su se nalaziti uredi uprave Prirodoslovnog muzeja, Gradske knjižnice i Parka prirode Delta Neretve⁶⁰⁵, no trenutno je tu smješten Upravni odjel za prostorno uređenje i gradnju za područje Metkovića i okolice, u kojemu se rješavaju pitanja

⁶⁰¹ Prema usmenom navodu Ivane Baće (3. 9. 2021.); Naknadno je jedna suterenska prostorija na zapadnoj strani zgrade, koja je prvotno, nakon obnove, služila za muzejske radionice, prenamijenjena u zatvoreno spremište starih knjiga Gradske knjižnice, tako da se Muzej danas ne nalazi u cijelom suterenskom prostoru kao što je to bilo ranije.

⁶⁰² Prema usmenom navodu Gorana Rake (studeni, 2021.)

⁶⁰³ Vukojević, Barišić Marenčić i Bojanić Obad Šćitaroci, 2019., 106.

⁶⁰⁴ Prema usmenom navodu Ivane Baće (26. 1. 2022.)

⁶⁰⁵ Vukojević, Barišić Marenčić i Bojanić Obad Šćitaroci, 2019., 111.

legalizacije nekretnina na području Metkovića. Prema muzejskoj ravnateljici Ivani Baće, nakon „iseljenja“ spomenutog Odjela, koje bi se trebalo dogoditi ove, 2022. godine⁶⁰⁶, te prema već gotovom i spremnom arhitektonskom projektu⁶⁰⁷ u tavanskom bi se prostoru, osim ureda, uredio i prostor za muzejske radionice i povremene izložbe te muzejska knjižnica čiji se fond sada nalazi dijelu zgrade koji vrši funkciju restauratorske radionice, čuvaonica muzejskih pomagala i arhiva muzejske dokumentacije.⁶⁰⁸ Tijekom obnove iz 2008-2015., na svim su katovima izvedene i nove armiranobetonske međukatne te podne konstrukcije koje su ranije bile drvene⁶⁰⁹, dok su unutrašnji zidovi izolirani gips-kartonskim pločama, postavljenima na prethodno montirane aluminijske potkonstrukcije (sl. 115).

Prirodoslovni muzej u Metkoviću trenutno sadrži skoro sve prostorije potrebne za obavljanje određenih muzejskih aktivnosti, odnosno propisane *Pravilnikom o stručnim i tehničkim standardima za određivanje vrste muzeja, za njihov rad, te za smještaj muzejske građe i muzejske dokumentacije*⁶¹⁰, iako neke od njih organizira u zajedničkim prostorima, dok su mu druge izmještene izvan zgrade Muzeja. Najveći dio prizemlja zgrade Muzeja, ukupne brutto površine 395 m², zauzima izložbeni prostor (328,2 m²), odnosno prostor stalnog postava, unutar kojeg je i dio koji se koristi za povremene izložbe. Manje je brutto površine ulazno predvorje kojemu dio s garderobom, informativnim pultom i suvenirnicom iznosi 19,2 m², dok toalet ima brutto površinu od 8,4 m². Suteran je manje veličine od prizemlja te iznosi 365 m². Od toga najveći dio zauzima muzejska čuvaonica (243,5 m²), malo manje prostor u kojemu je smještena restauratorska radionica, muzejska dokumentacija, knjižnica i čuvaonica muzejskih pomagala (75,2 m²), a najmanje prostor toaleta za muzejsko i tehničko osoblje koje zauzima samo 12,2 m² brutto površine. Suterenske komunikacije, odnosno hodnici i stepenište, pokrivaju brutto površinu od 34,4 m².⁶¹¹

⁶⁰⁶ Prema usmenom navodu Ivane Baće (3. 9. 2021.)

⁶⁰⁷ Ibid. (26. 1. 2022.)

⁶⁰⁸ Ibid. (3. 9. 2021.)

⁶⁰⁹ Prema usmenom navodu Gorana Rake (studeni, 2021.)

⁶¹⁰ *Pravilnik o stručnim i tehničkim standardima za određivanje vrste muzeja, za njihov rad, te za smještaj muzejske građe i muzejske dokumentacije* (10. ožujka 2006., KLASA: 612-05/06-01/0039; URBROJ: 532-01-02/1-06-01)

⁶¹¹ RADIONICA ARHITEKTURE D.O.O., „Iskaz površina“. U: *Dokumentacija glavnog arhitektonskog projekta rekonstrukcije i prenamjene upravno-stambene zgrade metkovske duhanske stanice za potrebe Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice*

Ulazno predvorje muzejska je prostorija s kojom se posjetitelji najprije „susreću“ pri dolasku u Muzej (sl. 116). Nalazi se u središnjem dijelu prizemlja, u njegovom zapadnom dijelu, ispred centralnog stubišta zgrade. S obzirom na to da je glavni ulaz Muzeja danas ujedno i glavni ulaz cijele zgrade, zbog čega ga podjednako koriste svi njezini korisnici, tako je i ulazno predvorje zajednički prostor u kojemu se kreću i susreću svi korisnici zgrade te u kojemu često dolazi do njihovog prožimanja i kolizije. U južnom se rizalitnom dijelu predvorja, odmah uz glavni ulaz, nalazi mali ograđeni prostor u kojemu je smješten **informativni pult** na kojemu posjetitelji mogu kupiti kartu, ali i suvenire, s obzirom na to da isti prostor vrši i funkciju **suvenirnice** (sl. 117). Stol pulta je nizak što ga čini prilagođenim nižim osobama te osobama u invalidskim kolicima.⁶¹² Informativni bi se pultovi trebali smještati u tišim dijelovima prostora bez buke⁶¹³, kako bi se komunikacija na njima, između osoblja i posjetitelja, mogla odvijati neometano i bez nerazumijevanja. To nije, međutim, slučaj s informativnim pultom Prirodoslovnog muzeja u Metkoviću koji se nalazi neposredno uz glavni ulaz, a koji je, zbog višefunkcionalnosti zgrade prometan ljudima, zbog čega je kod njega prisutna veća razina buke, pa tako i mogućnosti nesporazuma u komunikaciji. Sjevernije u istom dijelu, također unutar rizalitno istaknutog dijela zgrade, nalazi se manja prostorija, identična onoj u kojoj je smještena suvenirnica, koja danas služi kao **garderoba** u kojemu posjetitelji Muzeja mogu ostaviti stvari koje ne unose u prostor stalnog postava (sl. 116). Na južnoj strani predvorja, u manjem hodniku koji vodi do stepeništa prema suterenu, no također blizu glavnog ulaza te nasuprot lifta, kako bi i trebalo biti⁶¹⁴, prilikom obnove i adaptacije zgrade izvedena je nova manja prostorija u kojoj je smješten **sanitarni čvor za muzejske posjetitelje**. U nedostatku prostora za dva zasebna toaleta, od kojih bi jedan bio prilagođen osobama u invalidskim kolicima, izveden je jedan toalet koji mogu koristiti svi posjetitelji Muzeja, pa i oni s invaliditetom.⁶¹⁵ Sukladno tome, ulaz je u toalet izveden dovoljno široko, tako da kroz njega mogu proći invalidska kolica, dok su kod samog sanitarnog čvora postavljeni držači i nosači.⁶¹⁶ Prostor je toaleta također prostran i velik što olakšava kretanje kolica, a niže od standarda postavljen je i umivaonik, kako bi ga osobe u

⁶¹² Usp. *Access: Improving the accessibility of historic buildings and places*, National Disability Authority, 2011., 111.-112.

⁶¹³ *Access: Improving the accessibility of historic buildings and places*, National Disability Authority, 2011., 111., 115.

⁶¹⁴ Ibid., 99.

⁶¹⁵ Usp. *ibid.*, 113.

⁶¹⁶ Prema usmenom navodu Ivane Baće (3. 9. 2021.)

kolicima mogle lako dosegnuti.⁶¹⁷ Toalet je označen i oznakom, pa ga stoga posjetitelji mogu lako identificirati.⁶¹⁸ U predvorju, između krakova centralnog stubišta, nalazi se **veliki lift** kojim se dolazi do svih etaža zgrade (sl. 111). On je ugrađen tek prilikom obnove i adaptacije zgrade, kada se ustanovilo da je prostor između stubišnih krakova dovoljno širok za smještaj istog.⁶¹⁹ Zbog navedenog nije trebalo doći do promjene oblika i položaja stubišta, do čega često dolazi prilikom ugradnje liftova u stare zgrade.⁶²⁰ Liftom se trenutno ne koriste posjetitelji muzeja, već samo korisnici i zaposlenici Gradske knjižnice te zaposlenici i stranke Upravnog odjela za prostorno uređenje i gradnju za područje Metkovića i okolice jer Muzej trenutno nema sadržaja na katovima, a za posjetitelje niti i suterenu. U skoroj budućnosti, kada se na tavanu više neće nalaziti uredi Upravnog odjela za prostorno uređenje i gradnju za područje Metkovića i okolice već, između ostalog, prostori za radionice, muzejska knjižnica i prostor za povremene izložbe⁶²¹, i muzejski će posjetitelji koristiti lift. On će naročito pogodovati slabo pokretnim ili nepokretnim osobama u invalidskim kolicima, a njime će se, prema potrebi, moći prevoziti i veći muzejski predmeti za povremene izložbe. Za potrebu prijevoza manjih muzejskih predmeta, te knjiga Gradske knjižnice, u obnovi su zgrade tijekom 2008.-2015. izvedena i **dva manja tehnička (teretna) lifta** (sl. 118), od kojih će onaj za muzejske potrebe postati funkcionalan i potreban tek uređenjem prostora za povremene izložbe u dijelu potkrovlja zgrade.⁶²²

Prostorija za nadzor prostora Muzeja smještena je u prizemlju zgrade, sjeverno od njezinog centralnog stubišta te južno od prostorije u kojoj je stalni postav (sl. 119). Izvedena je kao nova, ranije nepostojeća prostorija, kada se zgrada obnavljala i adaptirala. Soba je opremljena monitorom, povezanim s nadzornim kamerama, preko kojega zaštitarka nadzire prostor Muzeja i njegove vanjske bliže okolice. Zaštitarka koja je zadužena za nadzor ujedno je zadužena i za prodaju karata i suvenira, pa stoga, prema potrebi, mijenja pozicije⁶²³, zbog čega i prostor Muzeja ponekad ostavlja nenadziranim. U nedostatku zasebnog prostora, unutar

⁶¹⁷ Ibid. (26. 1. 2022.)

⁶¹⁸ Usp. *Access: Improving the accessibility of historic buildings and places*, National Disability Authority, 2011., 99.

⁶¹⁹ Prema usmenom navodu Ivane Baće (3. 9. 2021.)

⁶²⁰ *Easy Access to Historic Buildings*, Historic England, 2015., 35.

⁶²¹ Prema usmenom navodu Ivane Baće (3. 9. 2021.)

⁶²² Ibid. (26. 1. 2022.)

⁶²³ Ibid. (3. 9. 2021.)

kojeg bi mogli biti smješteni, istoj se prostoriji nalaze i multimedijalni stupovi zaduženi za funkcioniranje multimedijalnog sadržaja u prostoru stalnog postava.⁶²⁴

Prostor stalnog postava smješten je u prizemlju zgrade, a oprostoren je u tri prostorije, od kojih se najveća, u obliku hodnika, nalazi duž cijele istočne strane prizemlja. Izložbeni prostor obuhvaća najveći dio prizemlja, a čini i najveću površinu čitavog Muzeja. Prostorni odnosi zatečene arhitekture odredili su kružno kretanje posjetitelja izložbenim prostorom, u smjeru kazaljke na satu, odnosno prema arterijalnom obliku kretanja⁶²⁵ (sl. 120). Taj oblik navodi posjetitelje na jedan smjer kretanja, po definiranoj putanji, bez mogućnosti odabira drugih pravaca kojima se žele kretati, odnosno muzejskih predmeta koje žele obići.⁶²⁶ Kako bi se omogućilo kružno kretanje prema opisanom arterijalnom obrascu, unutar prostora stalnog postava uklonjeni su svi unutarnji poprečni pregradni zidovi, dok je u južnom dijelu, na središnjem uzdužnom nosivom zidu, probijen i novi ulaz.⁶²⁷ Ostali su njegovi ulazni otvori zazidani, no reverzibilno, tako da se ponovno mogu otvoriti ukoliko za tim bude buduće potrebe (sl. 114). Ulaz i izlaz iz izložbenog prostora nalaze se u istom dijelu zgrade⁶²⁸, odnosno na suprotnim stranama ulaznog predvorja iz kojeg se pristupa u izložbeni prostor na njegovoj južnoj strani, odnosno iz njega izlazi na sjevernom dijelu predvorja. Jednokrilna vrata koja dijele izložbeni prostor i ulazno predvorje, izvedena su tijekom obnove i adaptacije zgrade iz 2008-2015. godine (sl. 121), kada su uklonjena drvena dvokrilna vrata, kakva su se nalazila i na drugim ulazima u unutrašnjosti zgrade (sl. 122). Nova su vrata napravljena tako da se otvaraju prema vanjskoj strani, odnosno da se iz izložbenog prostora brže može izaći, nego što se u njega može ući, što je pogodno rješenje u slučaju neke elementarne nepogode kada muzejski posjetitelji moraju brzo napustiti izložbeni prostor.⁶²⁹ Ona su također izvedena i dovoljno široko te tako da ih s unutrašnje strane lako mogu otvoriti osobe u invalidskim kolicima, što ih čini njima prilagođenima (sl. 121). Podna je obloga u izložbenom prostoru ispravno izvedena od porculana⁶³⁰, materijala koji nije klizav⁶³¹, niti takvim ne postaje kada je

⁶²⁴ Ibid. (26. 1. 2022.)

⁶²⁵ Vinko, 2017., 9.-10.

⁶²⁶ Klarić, Laszlo i Nevidal, 2011., 22.; Vinko, 2017., 9.-10.

⁶²⁷ Prema usmenom navodu Gorana Rake (studeni, 2021.)

⁶²⁸ Klarić, Laszlo i Nevidal, 2011., 22.

⁶²⁹ Laszlo, Perčinić Kavur i Stublić, 2012., 16.

⁶³⁰ Prema usmenom navodu Ivane Baće (26. 1. 2022.)

⁶³¹ Usp. *Managing Change in the Historic Environment: Accessibility*, Historic Scotland, 2010. (ažurirano 2020.), 7.

mokar⁶³², što muzejskim posjetiteljima i osoblju pruža sigurnost od pada.⁶³³ Pod je također i bijele boje (sl. 123-126), pa je u kontrastu s tamno obojenim zidovima i dioramama prve i druge prostorije izložbenog prostora, od kojih se razlikuje bojom (sl. 123-125), što ih ne čini slabo vidljivima, pa tako i preprekom slijepim i slabovidnim osobama.⁶³⁴ Napravljen je u vrijeme obnove zgrade od 2008. do 2015. kada je zamijenio izvorni pod od drvenih dasaka.⁶³⁵ Stari je daščani pod očito procijenjen nedovoljno vrijednim očuvanja no, da je određeno suprotno, trebalo bi ga se zaštititi određenim reverzibilnim metodama poput prekrivanjem tepihom⁶³⁶ koji bi morao biti kontinuiran i protuklizan kako ne bi predstavljao prepreku i element spoticanja.⁶³⁷ Cijeli je pod također i ispravno izveden kao jedinstvena, ravna cjelina, bez elemenata preko kojih se slabovidni i slijepi posjetitelji Muzeja mogu spotaknuti ili preko kojih bi teško prolazila invalidska kolica⁶³⁸ (sl. 123-126).

Prirodoslovni muzej u Metkoviću nema zasebnu **prostoriju za povremene izložbe**, već se one održavaju u drugoj izložbenoj prostoriji, između diorama stalnog postava⁶³⁹ (sl. 125). Skućenost toga prostora, koja osobito dolazi do izražaja kada se po njegovom središtu postave vitrine, ne dozvoljava zadržavanje većeg broja posjetitelja te uzrokuje njihovo međusobno ometanje prilikom razgledavanja povremenog postava, što ometa i njihovu percepciju samih izloženih muzejskih predmeta, kao i komunikaciju s istima. Premali prostor zahtijeva i dobro promišljane povremene izložbe te ne dozvoljava izlaganje velikih tema i ideja⁶⁴⁰, što ograničava mogućnost veće komunikacije s muzejskim posjetiteljima, kao i njihovu edukaciju. U skoroj budućnosti, kada će se izmjestiti Upravni odjel za prostorno uređenje i gradnju za područje Metkovića, prostor za povremene izložbe uredit će se u dijelu tavanskog prostora.⁶⁴¹

Prirodoslovnom muzeju u Metkoviću trenutno nedostaje **prostor za održavanje edukativnih radionica**. On se do prije skoro dvije godine nalazio u južnom dijelu suterena u

⁶³² Usp. *Easy Access to Historic Buildings*, Historic England, 2015., 25.

⁶³³ Prema usmenom navodu Ivane Baće (3. 9. 2021.)

⁶³⁴ *Access: Improving the accessibility of historic buildings and places*, National Disability Authority, 2011., 101.; *Easy Access to Historic Buildings*, Historic England, 2015., 27.

⁶³⁵ Prema usmenom navodu Gorana Rake (studeni, 2021.)

⁶³⁶ *Managing Change in the Historic Environment: Accessibility*, Historic Scotland, 2010. (ažurirano 2020.), 8.

⁶³⁷ *Easy Access to Historic Buildings*, Historic England, 2015., 25.

⁶³⁸ Usp. *Easy Access to Historic Buildings*, Historic England, 2015., 25.

⁶³⁹ Prema usmenom navodu Ivane Baće (3. 9. 2021.)

⁶⁴⁰ Ibid. (3. 9. 2021.)

⁶⁴¹ Ibid. (3. 9. 2021.)

prostoriji u kojoj se danas nalazi spremište starih knjiga Gradske knjižnice.⁶⁴² Pristup suterenu bio je omogućen stepeništem ili liftom no, prije samog ulaza u prostor za radionice, nalazilo se malo stepenište od tri stube, što je onemogućavalo pristup osobama u invalidskim kolicima te otežavalo kretanje i slabije pokretnim osobama, s obzirom i na nedostatak rukohvata (sl. 128). Svojim je položajem u suterenu prostor za muzejske radionice bio vrlo blizu čuvaonice muzejskih predmeta (sl. 129), kao i prostoru u kojemu se obavlja restauracija muzejskih predmeta i čuva muzejska dokumentacija te koja vrši i funkciju knjižnice i čuvaonice muzejskih pomagala (sl. 130). Zbog toga su posjetitelji imali izravni uvid u druge suterenske prostore, koji su pod zatvorenim ili poluzatvorenim režimom kretanja, te u aktivnosti koje su se u njima događale, a koje su inače nedostupne javnosti. Navedeno je bilo moguće te adekvatno i sa sigurnosnog stajališta zbog jednokrilih vratnica kroz koje se ulazi u te prostore, a koje imaju prozorčice, kroz koje su posjetitelji mogli vidjeti njihovu unutrašnjost i kada su vrata bila zaključana (sl. 128). Uskoro bi se prostor za radionice trebao smjestiti u dijelu tavanskog prostora, gdje se trenutno nalaze uredi Upravnog odjela za prostorno uređenje i gradnju za područje Metkovića i okolice⁶⁴³, čime bi se nadomjestio izgubljeni, a važan segment Muzeja i njegove komunikacije.

Muzejska čuvaonica Prirodoslovnog muzeja u Metkoviću smještena je u sjeveroistočnom dijelu suterena zgrade (sl. 129), odnosno u prostoru gdje muzeji najčešće i pohranjuju svoje neizložene muzejske predmete, iako oni ne predstavljaju dobru okolinu za njihovu adekvatnu zaštitu⁶⁴⁴, naročito predmeta koji su osjetljivi na vlagu.⁶⁴⁵ Zidovi i pod suterena Prirodoslovnog muzeja dobro su, doduše, hidroizolirani⁶⁴⁶ (sl. 135), a zaštita od zemne vlage postignuta je i sustavom pumpi, preklopnica i bazena ispod temelja zgrade, tako da cijeli suterenski prostor nema problema s vlagom.⁶⁴⁷ Iako bi bilo idealno da ne sadrži prozore⁶⁴⁸, u muzejskoj se čuvaonici Muzeja oni ipak nalaze u gornjem dijelu prostorije. Prozorska su im stakla, doduše, zaštićena platnenom sivom membranom koja odbija sunčevu svjetlost i toplinu.⁶⁴⁹, tako da su muzejski predmeti zaštićeni od štetnih UV i IR sunčevih

⁶⁴² Ibid. (3. 9. 2021.)

⁶⁴³ Ibid. (3. 9. 2021.)

⁶⁴⁴ Laszlo, 2013., 192.

⁶⁴⁵ Vokić, 2007., 51.-52., 58.

⁶⁴⁶ Prema usmenom navodu Gorana Rake (studeni, 2021.)

⁶⁴⁷ Prema usmenom navodu Ivane Baće (3. 9. 2021.)

⁶⁴⁸ *Just because it's old: museums and galleries in heritage buildings*, Museums and Galleries Foundation of NSW Heritage Office, 2004., 11.

⁶⁴⁹ Prema usmenom navodu Ivane Baće (3. 9. 2021.)

zraka. Njihova je zaštita od topline i svjetlosti Sunca postignuta, međutim, u manjoj mjeri nego kod muzejskih predmeta u izložbenom prostoru, s obzirom da suterenski prozori ne sadrže rebrenice⁶⁵⁰, a zbog nedostatka istih, kao i smještaja suterena u razini ulice, postoji i veća mogućnost provale u njegov prostor.⁶⁵¹

Suterenska prostorija koja je smještena u sjeverozapadnom dijelu zgrade, u nedostatku prostora, vrši više funkcija, pa je tako u njoj smještena **restauratorska radionica, knjižnica, čuvaonica muzejskih pomagala i spremište muzejske dokumentacije** (sl. 130). U njemu se, dakle, objedinjuju prostorije koje su inače pod zatvorenim i poluzatvorenim režimom kretanja, zbog čega, slično kao i u slučaju prostora za održavanje edukativnih radionica, posjetitelji Muzeja, koji traže uvid u muzejsku dokumentaciju ili žele posuditi neku publikaciju iz knjižnice, ujedno dobivaju i izravan uvid u prostorije u koje im je inače ulaz onemogućen, poput restauratorske radionice i čuvaonice muzejskih pomagala. Ovome se prostoru također može pristupiti liftom ili stepeništem. S obzirom da restauratorsku djelatnost za Muzej obavlja Hrvatski prirodoslovni muzej u Zagrebu, matična muzejska institucija prirodoslovnih muzeja u Hrvatskoj, restauratorska se radionica Muzeja trenutno ne koristi⁶⁵², no opremljena je svom potrebnom opremom koju ti prostori moraju sadržavati što uključuje dobru rasvjetu, kabinete za kute, pristup vodi i struji te dobru ventilaciju.⁶⁵³ Knjižnica bi se u skoroj budućnosti, kao i prostor za povremene izložbe te edukativne radionice, trebala premjestiti u dio potkrovlja zgrade, gdje se danas nalaze uredi Upravnog odjela za prostorno uređenje i gradnju za područje Metkovića i okolice.⁶⁵⁴ Tamo bi joj se trebao osigurati prostor koji je dobro osvijetljen u čemu pomažu novi krovni prozori izvedeni u obnovi zgrade tijekom 2008-2015. godine (sl. 91, 104, i 106), a isti bi prostor trebao biti i zaštićen od buke.⁶⁵⁵ Između prostorije koja vrši funkciju restauratorske radionice, knjižnice, čuvaonice muzejskih pomagala i spremišta muzejske dokumentacije, te prostorije koja vrši funkciju muzejske

⁶⁵⁰ Usp. *Just because it's old: museums and galleries in heritage buildings*, Museums and Galleries Foundation of NSW Heritage Office, 2004., 12.; Usp. *SPAB briefing: Windows & doors*, The Society for the Protection of Ancient Buildings (SPAB), 2016., 7., 12., 22.

⁶⁵¹ Usp. *SPAB briefing: Windows & doors*, The Society for the Protection of Ancient Buildings (SPAB), 2016., 7., 17., 22.; Usp. *Security in museums and galleries: advice for architects and planners*, Collections Trust, 5.

⁶⁵² Prema usmenom navodu Ivane Baće (26. 1. 2022.)

⁶⁵³ Ibid. (26. 1. 2022.); Usp. *Just because it's old: museums and galleries in heritage buildings*, Museums and Galleries Foundation of NSW Heritage Office, 2004., 20.

⁶⁵⁴ Prema usmenom navodu Ivane Baće (3. 9. 2021.)

⁶⁵⁵ Usp. *Just because it's old: museums and galleries in heritage buildings*, Museums and Galleries Foundation of NSW Heritage Office, 2004., 20.

čuvaonice, smješten je **sanitarni čvor za osoblje Muzeja** te prostorija koja trenutno vrši funkciju **spremišta** raznih alata i pomagala, poput ljestvi i kanta, iako se u njoj izvorno trebala nalaziti **karantena** muzejskih predmeta za kojom, slično kao i s restauratorskom radionicom, trenutno nema potrebe.⁶⁵⁶

Prostori za tehniku i energiju nalaze se djelomično u vanjskom, a jednim dijelom u unutarnjem prostoru, točnije u prostoru iz kojega se vrši i nadzor Muzeja, a koji funkcionira i kao muzejska suvenirnica (sl. 119). Zbog manjka prostora unutar zatečenog gabarita zgrade⁶⁵⁷, u obnovi zgrade tijekom 2008.-2015. godine, u „bazenu“ iskopanom uz vanjski sjeverni dio zapadne fasade zgrade Muzeja i Gradske knjižnice, smještene su klimatizacijske jedinice (sl. 131-132). Gornji dio „bazena“ pokriven je čeličnom mrežom, što je nadomjestilo izgubljenu površinu ulice koja je i dalje ostala funkcionalna te je mogla služiti prolasku ljudi i vozila⁶⁵⁸ (sl. 132).

Uredi muzejskog osoblja, točnije samo njegove ravnateljice, zbog nedostatka prostora u zgradi Muzeja, smješteni su u drugom dijelu grada Metkovića, u Ulici Stjepana Radića, u zgradi u kojoj je i sjedište gradskog poglavarstva, te gdje je nekada bila smještena ornitološka zbirka Lovačkog društva Metković. Zbog navedenog ravnateljica Muzeja dolazi do zgrade Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice samo po potrebi i povremeno. Uskoro bi se ured ravnateljice Muzeja trebao smjestiti u dijelu tavanskog prostora, gdje se trenutno nalaze uredi Upravnog odjela za prostorno uređenje i gradnju za područje Metkovića i okolice⁶⁵⁹, što bi dovelo do objedinjavanja svih funkcija muzeja unutar jedne zgrade. U sklopu ureda nalazila bi se i mala **čajna kuhinja** te **blagavaonica**.⁶⁶⁰ Smještaj ureda muzejskog osoblja na najgornjoj etaži zgrade Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice, prostora do kojega se najteže i najdulje dolazi, sukladno je čestoj praksi i težnji muzeja da niže i prizemne dijelove muzeja ograniče za pristup javnosti, dok najgornje dijelove zgrade, do kojih se ponekad može doći jedino stubištem, poglavito ili u cijelosti namjene osoblju Muzeja.⁶⁶¹

⁶⁵⁶ Prema usmenom navodu Ivane Baće (26. 1. 2022.)

⁶⁵⁷ Ibid. (3. 9. 2021.)

⁶⁵⁸ Ibid. (3. 9. 2021.); Prema usmenom navodu Gorana Rake (studeni, 2021.)

⁶⁵⁹ Prema usmenom navodu Ivane Baće (3. 9. 2021.)

⁶⁶⁰ Ibid. (26. 1. 2022.)

⁶⁶¹ *Just because it's old: museums and galleries in heritage buildings*, Museums and Galleries Foundation of NSW Heritage Office, 2004., 18.

Zbog nedostatka prostora Prirodoslovni muzej u Metkoviću nema **kavanu i restoran**, no za navedeno nema niti potrebe, jer su jedan restoran te nekoliko kavana već locirani nekoliko metara dalje od zgrade Muzeja i Gradske knjižnice, u prizemnom dijelu obližnjeg nekadašnjeg duhanskog kamenog skladišta (sl. 133). Nedostatak potrebe i prostora za uređenje prostora u kojemu bi se smjestila kavana i restoran, zaštitilo je zgradu Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice od velikih zadiranja u strukturu te intervencija, kakve instalacija kavana i restorana zahtijeva⁶⁶², pa tako i od gubitka vrijednosti cjelovitosti i starosti, koje bi se, uređenjem kavane i restorana, zasigurno izgubile u velikoj mjeri.

4.1.3. Sadržaj muzeja - muzejski predmeti i pomagala

4.1.3.1. Zaštita muzejskih predmeta

*„Zaštita kulturne baštine smisljena je akcija koja se provodi da se spriječi njezino propadanje”, a njezina je svrha „očuvanje integriteta baštine [i] stvaranje uvjeta za opstanak i poduzimanje mjera za održavanje predmeta i sklopova baštine da se odgodi [njezino] neumitno propadanje”, da se ona „očuva za budućnost” te da se spriječe radnje „koje bi mogle oštetiti ili izmijeniti svojstva predmeta baštine”.*⁶⁶³ Zaštita muzejskih predmeta *„jedan je od osnovnih segmenata muzejske djelatnosti”*⁶⁶⁴, koji bi trebao biti *„prioritetna djelatnost muzeja”*⁶⁶⁵ te koji uvjetuje mogućnost i kvalitetu daljnje komunikacije vrijednosti muzejskih predmeta budućim generacijama.⁶⁶⁶ *„Zaštita baštine rezultat je određene selekcije onoga što se štiti iz totaliteta baštine”,* koja ovisi o različitim kriterijima, poput stupnja ugroženosti baštine te vrijednosnom sustavu određenog vremena i prostora.⁶⁶⁷ Unutar zgrade muzeja nastoje se stvoriti odgovarajući uvjeti koji bi eliminirali ili usporili pojavu i djelovanje štetnih elemenata te zaustavili ili usporili propadanje materijala⁶⁶⁸, oblika⁶⁶⁹ i značenja⁶⁷⁰ muzejskih predmeta. Štetni elementi, koji mogu uzrokovati propadanje i oštećivanje muzejskih

⁶⁶² *Access: Improving the accessibility of historic buildings and places*, National Disability Authority, 2011., 115.

⁶⁶³ Maroević, 1993., 169.

⁶⁶⁴ Ibid., 170.

⁶⁶⁵ Vokić, 2007., 10.

⁶⁶⁶ Maroević, 1993., 171.

⁶⁶⁷ Ibid., 170.

⁶⁶⁸ Usp. ibid., 175.-176.

⁶⁶⁹ Usp. ibid., 176.-177.

⁶⁷⁰ Usp. ibid., 177.-178.

predmeta, mogu se podijeliti na unutarnje i vanjske. Unutarnji se uzroci oštećenja muzejskih predmeta odnose na svojstva njihovih materijala ili konstrukcija te na slabu izvedbu. Vanjski uzroci oštećenja podrazumijevaju prirodne uvjete, klimu, biološke uzroke, prirodne katastrofe, mikroklimatske uvjete te djelovanje čovjeka, koji muzejske predmete može oštetiti namjerno ili slučajno.⁶⁷¹

Zaštita zgrade i muzejskih predmeta Prirodoslovnog muzeja u Metkoviću od različitih tipova i izvora **vlage** regulirana je različitim načinima. Izvor vlage vlažan je zrak, zemna voda, oborine, neispravne vodne instalacije te poplave, a mogu je predstavljati i ljudi.⁶⁷² Vlaga u unutrašnji prostor građevine može ući i kroz otvore i pukotine u materijalu, na dodiru zidova ili zidova i prozora te kroz fuge vanjskog zida u kojima nedostaje mort.⁶⁷³ Ona je štetna jer može potaknuti biološku aktivnost, ubrzati neke kemijske reakcije te promijeniti dimenzije materijala⁶⁷⁴, ali i potaknuti kretanje soli te njihovu pojavu na fasadi, čime se ona oštećuje.⁶⁷⁵ U unutrašnjosti je muzeja, gdje su muzejski predmeti, važno održavati konstantnu⁶⁷⁶ i adekvatnu relativnu vlažnost zraka (RV), bez prevelikih i čestih oscilacija⁶⁷⁷, koja ne smije biti veća od 70%.⁶⁷⁸ Neadekvatna je i preniska RV⁶⁷⁹, manja od 40%⁶⁸⁰, jer tada dolazi do skupljanja, pucanja i razdvajanja materijala te popuštanja veziva.⁶⁸¹ Na vlagu su posebno osjetljivi higroskopni materijali, poput drva, papira, tekstila, kože, kosti, nekih ljepila i veziva za pigmente, koji se šire dok primaju vodu te se skupljaju kada ju otpuštaju⁶⁸², pri čemu dolazi do pucanja strukture njihova materijala. Zgrada Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice u Metkoviću, dok je još vršila stambeno-upravnu funkciju duhanske stanice, naročito je imala problema sa zemnim, oborinskim i kanalizacijskim vodama, koje su nadirale u suteran zgrade pri jačim padalinama i vodostajima Neretve, zbog čega je prostor suterana često poplavljiavao⁶⁸³ (sl. 134). U obnovi i adaptaciji zgrade, sprječavanje je svakog sličnog

⁶⁷¹ Ibid., 181.

⁶⁷² Bordass i Cassar, 1996., 10.

⁶⁷³ Ibid., 15.

⁶⁷⁴ Vokić, 2007., 21.

⁶⁷⁵ Ibid., 50.

⁶⁷⁶ Usp. ibid., 37., 50.

⁶⁷⁷ Usp. ibid., 23.-24.

⁶⁷⁸ Ibid., 21., 23., 36.

⁶⁷⁹ Ibid., 23.-24.

⁶⁸⁰ Ibid., 24., 36.

⁶⁸¹ Ibid., 24.

⁶⁸² Ibid., 22.

⁶⁸³ Prema usmenom navodu Gorana Rake (studeni, 2021.)

budućeg prodiranja vode iz tla, naročito kada su visoki vodostaji Neretve⁶⁸⁴, postignuto sustavom odvodnje izvedenim oko metar i pol ispod temelja zgrade Muzeja sastavljenim od pumpi, preklopnica i bazena, koji se automatski uključuje u slučaju povećanja količine zemne vode.⁶⁸⁵ Prevencija je od iste osigurana i hidroizolacijom koja je postavljena s unutrašnje strane zidova suterena (sl. 135), kao i injekcijskom masom koja je ubrizgana u njihove pore.⁶⁸⁶ Višak vlage na višim etažama dijelom upija i nelakirano drvo u kojemu su izvedeni okviri prozora, rebrenice i vratnice, zbog svojih dobrih higroskopskih svojstava.⁶⁸⁷ Ulazak kišnice i drugih oborina kroz gornje dijelove zgrade minimalizirano je većim brojem krovnih prozora, izvedenih u obnovi iz 2008-2015. (sl. 91, 104, i 106), jer je njima omogućeno češće i djelotvornije čišćenje žlijebova i popravak krovnog pokrova⁶⁸⁸, čije neispravnosti uzrokuju probleme s povećanom vlagom iz oborina. Veći problem vlage zasigurno postoji u suterenskom dijelu istočne strane zgrade Muzeja, s čije se vanjske strane nalazi mali ograđeni park s mediteranskim biljem (sl. 80 i 83), s obzirom da biljno „*korijenje stvara džepove vlage između biljke i zida*“.⁶⁸⁹ U unutrašnjem prostoru Muzeja adekvatna se i stalna relativna vlažnost zraka (RV), kao i drugih mikroklimatskih uvjeta, održava pomoću HVAC sustava, odnosno klimatizacijskim uređajem koji ima i mogućnost regulacije vlažnosti zraka.⁶⁹⁰ Međutim, zbog glomaznog karaktera i veličine, njegova je instalacija zasigurno dovela do gubitka većeg dijela povijesne strukture zgrade, a samim time i narušavanja njezine vrijednosti starosti i cjelovitosti.⁶⁹¹ Također, uvijek postoji mogućnost kvara HVAC sustava, ili prestanka njegova rada prilikom nestanka struje, zbog čega je potrebno koristiti i druge metode zaštite od vlage, odnosno „pasivnu kontrolu klime“⁶⁹² koja, prema kazivanju Gorana Rake, nije uspostavljena na višim etažama zgrade, već samo u suterenu.⁶⁹³ Muzejskih predmeta u Prirodoslovnom muzeju u Metkoviću, koji su osjetljivi na neadekvatnu vlagu te kod kojih postoji velika mogućnost oštećivanja od iste, trenutno, doduše, još uvijek nema, no

⁶⁸⁴ II. *Izmjene i dopune Prostornog plana uređenja Grada Metkovića* (28. veljače 2020., KLASA: 350-01/17-01/02; URBROJ:2148/01-03-20-84), 22.

⁶⁸⁵ Prema usmenom navodu Ivane Baće (3. 9. 2021.)

⁶⁸⁶ Prema usmenom navodu Gorana Rake (studeni, 2021.)

⁶⁸⁷ Vokić, 2007., 54.

⁶⁸⁸ Usp. *SPAB briefing: Windows & doors*, The Society for the Protection of Ancient Buildings (SPAB), 2016., 20.

⁶⁸⁹ Vokić, 2007., 52.

⁶⁹⁰ Prema usmenom navodu Ivane Baće (26. 1. 2022.)

⁶⁹¹ Usp. Vokić, 2007., 41.

⁶⁹² Usp. *ibid.*, 53.

⁶⁹³ Prema usmenom navodu Gorana Rake (studeni, 2021.)

navedeno će se odnositi na zbirku kukaca koja je trenutno u procesu formiranja.⁶⁹⁴ Te će osjetljive predmete trebati smjestiti tamo gdje su najmanje oscilacije relativne vlage, odnosno u kojima je najlakše održavati što stabilnije mikroklimatske uvjete.⁶⁹⁵ U slučaju pojave veće količine vlage u prostoru Muzeja, kao i neke druge katastrofe, aktivira se sustav koji o navedenome obavještava službu zadužena za nadzor i zaštitu prostora zgrade Muzeja sa sjedištem u Zagrebu, a koja zatim o nastaloj nepogodi izvješćuje hitne službe te osoblje zaposleno u Muzeju.⁶⁹⁶

Rizik od pojave snažnijeg **potresa** postoji za cijelo područje srednje i južne Dalmacije, pa tako i za Metković⁶⁹⁷ (sl. 136). Konstrukcija zgrade današnjeg Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice izvorno je, doduše, građena vrlo kvalitetno, stabilno i čvrsto o čemu svjedoči i činjenica da ju nisu jače oštetila niti dosadašnja tri veća potresa, koja su se zbila u vremenu od njezine gradnje. Tijekom obnove zgrade iz 2008.-2015., u sklopu projekta Europske unije u kojemu se mjerila i jačala potresna otpornost građevina na području cijele Dubrovačko-neretvanske županije, zgrada je Muzeja dodatno protupotresno ojačana⁶⁹⁸ kutnim armiranobetonskim nosačima i serklažima, tako da danas, bar trostruko veće čvrstoće⁶⁹⁹, može izdržati potres i do devet stupnjeva po Richterovoj ljestvici.⁷⁰⁰ Zaštita muzejskih predmeta, kao i ljudi, također je osigurana. Sva su vrata dovoljno široka te se otvaraju prema vanjskoj strani (sl. 121), što omogućuje bržu evakuaciju ljudi i muzejskih predmeta iz zgrade u slučaju potresa ili druge nepogode.⁷⁰¹ Tomu pomaže i postojanje, prigodan smještaj i jasna oznaka evakuacijskog ulaza (sl. 96 i 97), iako je on trenutno dostupniji muzejskim posjetiteljima nego ostalim korisnicima zgrade jer se iz njega može izaći samo iz prostora stalnog postava (sl. 97). On također sadrži i vanjsko stepenište, s kojega mu se pristupa s vanjske strane, no koje djeluje kao prepreka koja bi usporila evakuaciju ljudi, naročito i zato jer ne sadrži rampu, platformu ili rukohvat (sl. 96). Zaštitu ljudi osiguravaju i otvori nosivih zidova, osobito nakon njihova proširenja tijekom obnove iz 2008-2015., zbog čega se, u slučaju potresa, u njih može skloniti veći broj ljudi⁷⁰² (sl. 113). Sva stakla u prostoru Muzeja

⁶⁹⁴ Prema usmenom navodu Ivane Baće (26. 1. 2022.)

⁶⁹⁵ Vokić, 2007., 57.

⁶⁹⁶ Prema usmenom navodu Ivane Baće (3. 9. 2021.)

⁶⁹⁷ Atalić, Šavor Novak i Uroš, 2019., 938.

⁶⁹⁸ Prema usmenom navodu Ivane Baće (3. 9. 2021.)

⁶⁹⁹ Prema usmenom navodu Gorana Rake (studeni, 2021.)

⁷⁰⁰ Prema usmenom navodu Ivane Baće (3. 9. 2021.)

⁷⁰¹ Ibid. (3. 9. 2021.); Usp. Laszlo, Perčinić Kavur i Stublić, 2012., 16.

⁷⁰² Laszlo, Perčinić Kavur i Stublić, 2009., 137.; Laszlo, Perčinić Kavur i Stublić, 2010., 5.

(prozora i diorama) laminirana su, zbog čega, pri opterećenju, ne dolazi do njihova pucanja na mnogo malih i oštih dijelova, koji bi oštetili muzejske predmete te ozlijedili posjetitelje i osoblje Muzeja.⁷⁰³ Svi su muzejski predmeti pričvršćeni za podlogu⁷⁰⁴, a dodatnu im zaštitu pružaju i diorame, pa je i njihova mogućnost oštećivanja tijekom potresa minimalizirana.

Kao i od drugih nepogoda, zgradu je Muzeja potrebno zaštititi od **požara** i njegovih posljedica, iako, zbog dominantno kamene, ciglene i armiranobetonske građe, njemu danas nije jako podložna.⁷⁰⁵ Dodatna je zaštita postignuta tijekom obnove iz 2008-2015., kada su uklonjeni daščani podovi te drvene grede na tavanu što je smanjilo količinu gorivog i zapaljivog drvenog materijala u zgradi, iako je umanjilo njegovu vrijednost starosti i cjelovitosti. U istoj je obnovi zgrada Muzeja opremljena i alarmnim sustavom koji detektira dim i povećanje topline te o tome obavještava službu zaduženu za nadzor i zaštitu zgrade, a ona zatim najbližu vatrogasnu postaju i muzejske djelatnike.⁷⁰⁶ Također su na nekoliko mjesta postavljeni i aparati za gašenje požara⁷⁰⁷ (sl. 137). Uz sve navedeno, svi su djelatnici Muzeja prošli obuku za provedbu preventivnih mjera zaštite od pojave i posljedica požara, koja je trajala mjesec dana.⁷⁰⁸ Nedaleko je od zgrade Muzeja i Javna vatrogasna postaja Metković, a sjedište u blizini ima i Dobrovoljno vatrogasno društvo Metković, čiji djelatnici također mogu brzo doći do Muzeja u slučaju potrebe.⁷⁰⁹ Za brzu evakuaciju ljudi iz zgrade i ovdje, kao i u slučaju potresa, služe dovoljno široka vrata unutrašnjih prostora koja se mogu otvoriti samo s unutarnje strane⁷¹⁰ (sl. 121), te dodatni, evakuacijski ulaz na istočnoj strani zgrade (sl. 96 i 97).

Razina očuvanja od **provala i krađa** ovisit će o osobinama muzejskih predmeta⁷¹¹ i zgrade, ali i o dostupnim financijskim sredstvima.⁷¹² Opasnost na građevini ili u njezinom okolišu predstavljaju skriveni i nekorišteni dijelovi zgrade ili njezine okoline gdje se

⁷⁰³ Usp. Laszlo, Perčinić Kavur i Stublić, 2012., 16.

⁷⁰⁴ Prema usmenom navodu Ivane Baće (26. 1. 2022.)

⁷⁰⁵ Usp. Jemma Davis, „Fire damage: what can a building survive?“, *Coopers Fire*, 17. prosinca 2018., <https://www.coopersfire.com/news/fire-damage-what-can-a-building-survive/> (pristup 20. 1. 2022.)

⁷⁰⁶ Prema usmenom navodu Ivane Baće (3. 9. 2021.)

⁷⁰⁷ Usp. *Security in museums and galleries: advice for architects and planners*, Collections Trust, 6.

⁷⁰⁸ Prema usmenom navodu Ivane Baće (3. 9. 2021.)

⁷⁰⁹ *Google Maps*, <https://www.google.com/maps/@44.516302,16.6139199,7.25z> (pristup 4. 12. 2021.); Usp. Bordass i Cassar, 1996., 22.

⁷¹⁰ Prema usmenom navodu Ivane Baće (3. 9. 2021.); Usp. Laszlo, Perčinić Kavur i Stublić, 2012., 16.

⁷¹¹ *Security in museums and galleries: advice for architects and planners*, Collections Trust, 1.

⁷¹² *Ibid.*, 3.

provalnik može sakriti⁷¹³ (poput vegetacije u bližem okolišu muzeja), vanjski žlijebovi i cijevi po kojima se može popeti⁷¹⁴ te razne vrste zidnih otvora koji omogućuju lakši ulazak u unutrašnjost građevine⁷¹⁵, naročito ukoliko nisu prekriveni rebrenicama (griljama), kopcima (škurama) ili metalnim rešetkama.⁷¹⁶ Zaštita je od provala u Prirodoslovnom muzeju u Metkoviću riješena na različite načine. Prilikom obnove zgrade iz 2008-2015. u zgradu je instaliran alarmni sustav koji detektira kretanje za neradna vremena Muzeja te o njemu obavještava službu zaduženu za nadzor i zaštitu i od drugih vrsta nepogoda.⁷¹⁷ Koristi se i video nadzor putem kojega se također može identificirati potencijalni provalnik. Fizičku barijeru pružaju prozorske rebrenice⁷¹⁸ (sl. 107 i 108), dvostruka stakla dvostrukih prozora⁷¹⁹ (sl. 88) i vrata, ali i diorame u izložbenom prostoru, koje se naslanjaju na unutrašnje strane nekih zidova prizemlja, pa i prozore i vrata pročelja zgrade, kroz koje sprječavaju ulazak u unutrašnji prostor Muzeja. Diorame, kao i ladice s pojedinim muzejskim izlošcima, onemogućavaju lako otuđivanje muzejskih predmeta iz izložbenog prostora koji se u njima nalaze.⁷²⁰

Muzejski bi predmeti trebali biti u okolišu u kojemu je **čist zrak**⁷²¹ odgovarajuće i stabilne **temperature**⁷²² jer tako neće doći do propadanja njihova materijala. Temperatura bi se u muzejima trebala kretati od 15-22 °C zbog udobnosti posjetitelja⁷²³, iako bi muzejskim predmetima odgovarala niža temperatura⁷²⁴, naročito, između ostalog, životinjskim kožama i krznima, prepariranim pticama i sisavcima⁷²⁵, kakvi se čuvaju u Prirodoslovnom muzeju u Metkoviću. Temperatura uzrokuje termokemijske promjene materijala, a što je ona veća, ti će procesi biti brži, odnosno muzejski će predmeti brže stariti.⁷²⁶ Zagrijavanje i veću temperaturu uzrokuju IR zrake (zračenje) pri čemu dolazi do smanjivanja volumena, deformacije,

⁷¹³ Ibid., 2., 7.

⁷¹⁴ Ibid., 2.

⁷¹⁵ Ibid., 2., 4.-5.

⁷¹⁶ Usp. ibid., 5.

⁷¹⁷ Prema usmenom navodu Ivane Baće (3. 9. 2021.)

⁷¹⁸ *SPAB briefing: Windows & doors*, The Society for the Protection of Ancient Buildings (SPAB), 2016., 7., 17., 22.; *Security in museums and galleries: advice for architects and planners*, Collections Trust, 5.

⁷¹⁹ *SPAB briefing: Windows & doors*, The Society for the Protection of Ancient Buildings (SPAB), 2016., 25.; *Security in museums and galleries: advice for architects and planners*, Collections Trust, 5.

⁷²⁰ Usp. *Security in museums and galleries: advice for architects and planners*, Collections Trust, 7.

⁷²¹ *Just because it's old: museums and galleries in heritage buildings*, Museums and Galleries Foundation of NSW Heritage Office, 2004., 11.

⁷²² Ibid., 11.; Vokić, 2007., 50.

⁷²³ Vokić, 2007., 15., 36.

⁷²⁴ Bordass i Cassar, 1996., 10., 18.; Vokić, 2007., 15., 36.

⁷²⁵ Vokić, 2007., 15.

⁷²⁶ Ibid., 14.

razdvajanja⁷²⁷ i sušenja⁷²⁸ muzejskih predmeta. U svrhu postizanja spomenute zaštite, različitim se načinima nastoji eliminirati vanjski onečišćeni zrak, koji „sadrži značajne količine sumporovog dioksida koji reagira s vodom“, pri čemu se „stvaraju [...] sumporasta i sumporna kiselina“, koje „ubrzavaju propadanje većine materijala“.⁷²⁹ S druge se strane treba održavati što adekvatnija i konstantnija temperatura unutrašnjeg prostora muzeja što se postiže instalacijom ventilacije i klime, termoizolacijom zidova i drugim metodama. Sustav ventilacije i klime skup je za instaliranje, teško se održava⁷³⁰ te oštećuje strukturu zgrade⁷³¹, a ponekad se i kvari, zbog čega je nužno da zgrada sadržava i termoizolaciju, kao i druge pasivne oblike zaštite od onečišćenog zraka i temperaturnih oscilacija.⁷³² Zgrada Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice u Metkoviću sadržava već spomenuti HVAC sustav, izveden u obnovi zgrade tijekom 2008.-2015. godine koji istovremeno regulira sve mikroklimatske uvjete, pa tako održava i stalnu temperaturu muzejskog prostora na 22 °C⁷³³, što se smatra najvišom adekvatnom temperaturom za muzejske predmete.⁷³⁴ U istoj su joj obnovi i zidovi termoizolirani mineralnom vunom (sl. 87), a dodatna je termoizolacija stavljena i ispod krova, s obzirom na njegovu jaču izloženost visokim ili niskim temperaturama, ovisno o godišnjem dobu. Također, istovremeno je na unutarnjim stranama vanjskih zidova svih etaža vjerojatno stavljena toplinska žbuka, dobrih termoizolacijskih osobina.⁷³⁵ Odgovarajuću termalnu izolaciju već pružaju i debeli zidovi zgrade Muzeja i Gradske knjižnice⁷³⁶, kao i dvostruki sloj stakla dvostrukih prozora⁷³⁷ (sl. 88). Na prozorima je ona dodatno osigurana i rebrenicama s njihove vanjske strane⁷³⁸ (sl. 107 i 108) koje štite unutrašnji prostor od izravnog sunčevog zračenja, te platnenim sivim membranama na

⁷²⁷ Ibid., 66.

⁷²⁸ Bordass i Cassar, 1996., 10., 18.

⁷²⁹ Vokić, 2007., 22.

⁷³⁰ Bordass i Cassar, 1996., 18.

⁷³¹ *Just because it's old: museums and galleries in heritage buildings*, Museums and Galleries Foundation of NSW Heritage Office, 2004., 11.

⁷³² Padfield i Klenz Larsen, 2004., 4.

⁷³³ Prema usmenom navodu Ivane Baće (26. 1. 2022.)

⁷³⁴ Vokić, 2007., 15., 36.

⁷³⁵ Prema usmenom navodu Gorana Rake (studeni, 2021.)

⁷³⁶ Ibid. (studeni, 2021.); Usp. Padfield i Klenz Larsen, 2004., 5.

⁷³⁷ Usp. Bordass i Cassar, 1996., 14.-15.; Usp. *SPAB briefing: Windows & doors*, The Society for the Protection of Ancient Buildings (SPAB), 2016., 7., 25.; Usp. „Upgrading timber windows“, *The Society for the Protection of Ancient Buildings (SPAB)*, <https://www.spab.org.uk/advice/upgrading-timber-windows> (pristup 20. 9. 2021.)

⁷³⁸ *Just because it's old: museums and galleries in heritage buildings*, Museums and Galleries Foundation of NSW Heritage Office, 2004., 12.; *SPAB briefing: Windows & doors*, The Society for the Protection of Ancient Buildings (SPAB), 2016., 7., 12., 22.

prozorskim staklima, koje također odbijaju sunčevu toplinu, ali i svjetlost.⁷³⁹ Zaštitu donjih dijelova istočne strane muzejske zgrade od sunčeve topline djelomično pružaju i biljke u mediteranskom vrtu (sl. 80 i 83), dok druge dijelove zgrade od istog, ovisno o doba dana ili godine, štite okolne građevine na prostoru duhanske stanice.⁷⁴⁰ Naposljetku, sama je i vanjska omotnica muzejske zgrade građena od kamena svijetle površine, a u svjetlom su tonu izvedeni i okviri prozora, vratnice i rebrenice zbog čega te površine ne privlače toplinu iz vanjskog prostora⁷⁴¹ (sl. 107 i 108). Unutrašnji je prostor Muzeja osvijetljen hladnim halogenim svjetlom koje se ne zagrijava⁷⁴², a muzejskim predmetima dodatnu zaštitu pružaju i diorame, koje ih, osim od neadekvatne temperature, štite i od prašine.⁷⁴³

Svjetlost oštećuje predmete baštine, a znakovi oštećenja su blijeđenje i žućenje boje te slabljenje i razlaganje strukture⁷⁴⁴ ovisno o vrsti materijala.⁷⁴⁵ Neadekvatno ili preveliko osvijetljenje uzrokuje i naprezanje očiju te onemogućava ispravnu percepciju muzejskih izložaka.⁷⁴⁶ Zbog navedenog muzejske zbirke trebaju biti u okolišu u kojemu nema prodora štetne svjetlosti⁷⁴⁷, a idealno u mraku⁷⁴⁸, iako to nije u potpunosti moguće zbog potreba muzejskih posjetitelja, koji trebaju vidjeti muzejske predmete te gdje se kreću.⁷⁴⁹ Kako bi se zaštitili od štetne svjetlosti, ovisno o njezinom izvoru, muzeji se koriste različitim metodama. Prozori zgrade Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice u Metkoviću većinom su velike površine te zauzimaju središnje položaje na vertikalnoj plohi vanjskog zida (sl. 71, 73, 107 i 108) zbog čega kroz njih ulazi velika količina dnevnog sunčevog svjetla⁷⁵⁰ od koje Muzej mora zaštititi muzejske predmete. Navedeno je učinjeno postavljanjem rebrenica s vanjske strane prozora⁷⁵¹ (sl. 107 i 108) te platnenim sivim membranama na prozorskim staklima,

⁷³⁹ Prema usmenom navodu Ivane Baće (3. 9. 2021.)

⁷⁴⁰ *Just because it's old: museums and galleries in heritage buildings*, Museums and Galleries Foundation of NSW Heritage Office, 2004., 12.

⁷⁴¹ Usp. Bordass i Cassar, 1996., 15.

⁷⁴² Prema usmenom navodu Ivane Baće (3. 9. 2021.)

⁷⁴³ Vokić, 2007., 105.

⁷⁴⁴ Ibid., 66.; Iordanidou, 2017., 24.

⁷⁴⁵ Iordanidou, 2017., 24.; Usp. Iordanidou, 2017., 25.

⁷⁴⁶ Vokić, 2007., 69., 72.; Iordanidou, 2017., 17., 26.

⁷⁴⁷ *Just because it's old: museums and galleries in heritage buildings*, Museums and Galleries Foundation of NSW Heritage Office, 2004., 11.

⁷⁴⁸ Vokić, 2007., 66., 70.

⁷⁴⁹ Ibid., 66., 68.-70.

⁷⁵⁰ Ibid., 73.; Iordanidou, 2017., 30.-31.

⁷⁵¹ Usp. *Just because it's old: museums and galleries in heritage buildings*, Museums and Galleries Foundation of NSW Heritage Office, 2004., 12.

koje, uz sunčevu svjetlost, odbijaju i njegovu toplinu.⁷⁵² „Čak i obično prozorsko staklo filtrira dio UV spektra”, a „naročito štetne, kratke UV zrake”.⁷⁵³ Kao i od sunčeve topline, biljke iz mediteranskog vrta prizemni dio vanjskog istočnog dijela zgrade Muzeja djelomično štite i od svjetlosti Sunca (sl. 80 i 83), dok drugim dijelovima zgrade zaštitu od istog, ovisno o doba dana ili godine, pružaju okolne zgrade.⁷⁵⁴ Prozore s unutarnje strane izložbenog prostora, na istočnom dijelu zgrade Muzeja, zaklanjaju i diorame (sl. 125). S druge strane, prozori su na zapadnoj strani istog prostora prekriveni pokretnim i poluprozirnim panelima s legendama i fotografijama koji umjereno i disperzivno propuštaju prirodnu vanjsku svjetlost (sl. 123 i 126) u kakvom bi obliku ona jedino i trebala biti prisutna u prostoru s muzejskim predmetima⁷⁵⁵, najviše zbog osjećaja ugone muzejskih posjetitelja i osoblja.⁷⁵⁶ Zatvaranje i ograničavanje ulaska veće količine sunčeve svjetlosti zahtijeva, doduše, veće korištenje svjetla iz umjetnih izvora što uzrokuje veće troškove energije i struje.⁷⁵⁷ Također, nedostupni prozorski otvori, koji su prekriveni i čije je otvaranje onemogućeno, ne dopuštaju muzejskim posjetiteljima pogled na kulturni krajolik Metkovića⁷⁵⁸ te njihovo povezivanje s istim.⁷⁵⁹ Dio vanjske prirodne svjetlosti u izložbeni prostor Muzeja disperzivno ulazi i kroz staklene segmente vratnica stražnjeg evakuacijskog ulaza (sl. 97), a izravno kroz vratnice glavnog ulaza, no samo u prostor ulaznog predvorja (sl. 116) gdje nema muzejskih predmeta zbog čega se prisutnost danjeg svjetla tamo i preporučuje⁷⁶⁰ radi ugone posjetitelja i osoblja.⁷⁶¹ Glavnina osvjetljenja unutrašnjosti Muzeja dolazi od umjetne halogene rasvjete, postavljene u obnovi iz 2008-2015. godine. Dio je umjetne rasvjete, postavljen na stropove, fleksibilan, pa se stoga može prilagođavati drugačijim postavima i tipovima muzejskih izložaka. Bijelom je bojom također prilagođen boji stropova zbog čega, kao i zbog malih dimenzija, ne predstavlja niti vizualnu distrakciju. Svjetlosni kablovi i instalacije smješteni su u spušenom stropu⁷⁶², pa

⁷⁵² Prema usmenom navodu Ivane Baće (3. 9. 2021.)

⁷⁵³ Vokić, 2007., 106.

⁷⁵⁴ *Just because it's old: museums and galleries in heritage buildings*, Museums and Galleries Foundation of NSW Heritage Office, 2004., 12.

⁷⁵⁵ Vokić, 2007., 66.; Iordanidou, 2017., 26.-27.

⁷⁵⁶ Vokić, 2007., 69.; Iordanidou, 2017., 17.-18., 28.

⁷⁵⁷ Bordass i Cassar, 1996., 12.; Iordanidou, 2017., 22.

⁷⁵⁸ Usp. Iordanidou, 2017., 28.

⁷⁵⁹ Usp. *ibid.*, 30.

⁷⁶⁰ Bordass i Cassar, 1996., 12.

⁷⁶¹ Vokić, 2007., 69.; Iordanidou, 2017., 17.-18., 28.

⁷⁶² Prema usmenom navodu Gorana Rake (studeni, 2021.)

su stoga i nevidljive, zbog čega nemaju negativan utjecaj na estetsku vrijednost i vizualan dojam zgrade, a ne predstavljaju niti fizičku prepreku muzejskim posjetiteljima.⁷⁶³

Muzejske je predmete potrebno zaštititi i od **biološke aktivnosti**, odnosno od djelovanja štetnih životinja, biljaka, plijesni i gljivica. Ovisno o vrsti štetnika, nju uzrokuju te ju mogu potaknuti različiti izvori. Male životinje, poput kukaca, u unutrašnji prostor Muzeja mogu ući kroz otvore i pukotine⁷⁶⁴, a djelovanje plijesni i gljivica može potaknuti povećana vlaga RV zraka⁷⁶⁵, odsustvo UV zraka, ustajali zrak⁷⁶⁶ i visoka temperatura.⁷⁶⁷ Prisutnost ili neadekvatna količina nekih kemikalija koje se koriste u restauraciji ili suzbijanju štetnika olakšava pojavu i aktivnost nekih gljivica⁷⁶⁸ i plijesni⁷⁶⁹, no to čine i organski materijali kojima se gljivice hrane.⁷⁷⁰ S druge im strane ne pogoduju niske temperature⁷⁷¹, pa je čuvanje neizloženih muzejskih predmeta u hladnjačama dobra prevencija od istih.⁷⁷² Plijesan i gljivice mogu se suzbiti raznim fungicidima, no to je jednokratno rješenje koje nije trajno ukoliko se ne suzbije i njihov uzročnik. Uz navedeno, mnogi su fungicidi opasni za ljudsko zdravlje, odnosno za muzejsko osoblje i posjetitelje koji dolaze s njima u dodir, a ponekad mijenjaju i karakteristike materijala na koji se nanose.⁷⁷³ Drvni se insekti suzbijaju dezinfekcijom, postupkom koji također može loše utjecati na ljudsko zdravlje te materijal muzejskih predmeta. Niti njima ne odgovaraju niske temperature (ispod 15 °C)⁷⁷⁴, a mogu se suzbiti i izlaganjem visokoj temperaturi⁷⁷⁵, gama zračenju⁷⁷⁶ i inertnim plinovima.⁷⁷⁷ Prema kazivanju Ivane Baće, ravnateljice Prirodoslovnog muzeja u Metkoviću, Muzej trenutno nema problema s gljivicama, plijesni i insektima⁷⁷⁸, čemu je zasigurno razlog dobra zaštita od vlage te uspješno održavanje stalnih i adekvatnih mikroklimatskih uvjeta u prostoru Muzeja. Ipak

⁷⁶³ Usp. *Access: Improving the accessibility of historic buildings and places*, National Disability Authority, 2011., 110.

⁷⁶⁴ Bordass i Cassar, 1996., 13.

⁷⁶⁵ Vokić, 2007., 14., 21.

⁷⁶⁶ Ibid., 21., 78.

⁷⁶⁷ Ibid., 14., 21., 78., 80.

⁷⁶⁸ Ibid., 79., 84.

⁷⁶⁹ Ibid., 84.

⁷⁷⁰ Ibid., 80.

⁷⁷¹ Ibid., 80., 82.

⁷⁷² Ibid., 82.

⁷⁷³ Ibid., 83., Usp. *ibid.*, 86.-88.

⁷⁷⁴ Ibid., 91.-92.

⁷⁷⁵ Usp. *ibid.*, 93.

⁷⁷⁶ Usp. *ibid.*, 93.-95.

⁷⁷⁷ Usp. *ibid.*, 95.-96.

⁷⁷⁸ Prema usmenom navodu Ivane Baće (26. 1. 2022.)

izvor, pa tako i potencijalnu opasnost od insekata, pruža mediteranski vrt s istočne strane zgrade Muzeja⁷⁷⁹ (sl. 80 i 83).

4.1.3.2. Istraživanje muzejskih predmeta

Istraživanje muzejskih predmeta „proces [je] u kojem istražujemo i znanstveno interpretiramo informacijske vrijednosti kulturne i prirodne baštine [...] analitičkim istraživanjem vrijednosti predmeta unutar zbirke, vrijednosti zbirke unutar muzejskog zbirnog fonda [i] vrijednosti baštine u prostoru”. On također „unapređuje znanstvenu vrijednost zbirke i povećava zalihost znanstvenih informacija koje nastaju kao rezultat tog procesa.”⁷⁸⁰ Zbog manjka prostora u kojemu bi se mogla provoditi samostalna istraživanja muzejskih predmeta, Prirodoslovni muzej u Metkoviću za potrebe digitalizacije i informatizacije koristi vanjske suradnike, pa je tako za vođenja kataloga i inventara Muzeja zadužen suradnik iz Prirodoslovnog muzeja u Rijeci. Sa suradnicima iz Hrvatskog prirodoslovnog muzeja u Zagrebu, Prirodoslovni muzej u Metkoviću sklapa projekte na pet godina, u kojima se izrađuju stručni radovi te se vrše prikupljanja i istraživanja muzejskih predmeta.⁷⁸¹

4.1.3.3. Komunikacija muzejskih predmeta

„Komunikacija je proces prenošenja poruka koji se odvija u komunikacijskom vremenu“. U kontekstu muzeja komunikacija je prenošenje informacija između muzeja, odnosno muzejskih predmeta, koji su njihovi pošiljatelji, te posjetitelja muzeja, koji su njihovi primatelji. Muzejski posjetitelji u tom procesu preuzimaju „dio znanja, iskustva, emocija ili poruka“ nastalih istraživanjem i interpretacijom muzejskih predmeta u kontekstu muzeja. Prema češkom muzeologu Z. Z. Stranskom postoje tri vrste komunikacije između muzeja i njegovih posjetitelja: prezentativna komunikacija (izložbena djelatnost), komunikacija edicije (izdavanje publikacija) i opća komunikacija (organizacija događaja, poput predavanja, radionica, vodstava i sl.).⁷⁸² Temeljni muzejski medij Prirodoslovnog muzeja u Metkoviću,

⁷⁷⁹ Usp. *Just because it's old: museums and galleries in heritage buildings*, Museums and Galleries Foundation of NSW Heritage Office, 2004., 12.

⁷⁸⁰ Maroević, 1993., 185.

⁷⁸¹ Prema usmenom navodu Ivane Baće (3. 9. 2021.)

⁷⁸² Maroević, 2001.b, 10.

kojim on, kao i drugi muzeji, komunicira sa svojim posjetiteljima, jest **izložba**.⁷⁸³ Prirodoslovni muzej u Metkoviću sadrži stalni te povremeni postav koji su trenutno oprostoreni u zajedničkim dijelovima prizemlja zgrade (sl. 125). Stalni postav čini najveći dio prizemlja, ali i površinu cijelog Muzeja. Njime se kreće kružno, odnosno prema arterijalnom obliku kretanja⁷⁸⁴, koji posjetiteljima ne nudi mogućnost alternativnih pravaca kretanja te obilazak samo određenih izloženih muzejskih predmeta čiju poruku žele primiti⁷⁸⁵ (sl. 120). Postav je oprostoren u tri prostorije (sl. 123-126) u kojima se slijedila muzeološka koncepcija Nikole Tvrčkovića⁷⁸⁶, pa se tako u prvoj prostoriji (sl. 123 i 124) prikazuje geološka prošlost donjeg toka rijeke Neretve, kao osnova na kojoj se kasnije razvio biljni i životinjski svijet. U njoj se posjetitelji mogu upoznati s reljefom, fosilima i podzemnom faunom donjeg dijela Neretve. Prikazano je i kretanje mora u prošlosti, ali i što se može dogoditi u budućnosti, ukoliko se ono nastavi⁷⁸⁷, što posjetitelje veže uz sadašnjost te utječe na njihovo promišljanje budućnosti i vlastitih ponašanja kojima mogu utjecati na istu. Tu je i interaktivna karta speleoloških objekata koja funkcionira po principu *touch screena*, te rekonstrukcija špilje i prozirni stup s pijeskom različite granulacije i starosti, izveden od pleksiglasa⁷⁸⁸, na kojemu posjetitelji mogu vidjeti kako je rastao nanos tla od Ploča. U drugoj izložbenoj prostoriji, paralelno s njezinim zidovima, smješteno je deset velikih diorama s prepariranim životinjama različitih staništa donjeg toka Neretve⁷⁸⁹ (sl. 125). Staništa su vodena ili kopnena te obuhvaćaju močvare, tršćake, kanale, longitudinalni vodeni tok Neretve, kamenjare, točila i šume, kao i antropogeno uvjetovana područja, poput naselja i poljoprivrednih površina. Prikazi su u dioramama, između ostalog, „*popraćeni [...] video materijalom ponašanja životinja u specifičnom staništu*“, „*zvukovima glasanja ptica i vodozemaca*“ te „*multimedijalnim prikazom bioraznolikosti staništa*“⁷⁹⁰, čime su vrlo kontekstualizirani i odlično interpretirani. U taj je dio stalnog postava uklopljena i ornitološka zbirka Lovačkog

⁷⁸³ Ibid., 11.

⁷⁸⁴ Vinko, 2017., 9.-10.

⁷⁸⁵ Klarić, Laszlo i Nevidal, 2011., 22.; Vinko, 2017., 9.-10.

⁷⁸⁶ Prema usmenom navodu Ivane Baće (3. 9. 2021.); Usp. Tvrčković, 2007.

⁷⁸⁷ Prema usmenom navodu Ivane Baće (3. 9. 2021.)

⁷⁸⁸ „Moderna interpretacija geološke prošlosti Neretve“, *Dubrovačko-neretvanska županija*, 15. srpnja 2020., <https://www.edubrovnik.org/moderna-interpretacija-geoloske-proslosti-delte-neretve/> (pristup 25. 1. 2022.)

⁷⁸⁹ Prema usmenom navodu Ivane Baće (3. 9. 2021.)

⁷⁹⁰ „Prirodoslovni muzej Metković“, *Muzejski dokumentacijski centar (MDC)*, <https://hvm.mdc.hr/prirodoslovni-muzej-metkovic,614:MTK/hr/info/> (pristup 25. 1. 2022.)

društva Metković, osnovana još 1948. godine⁷⁹¹ koja čini temeljni dio zbirke na kojemu se i razvio cijeli Muzej. U gornjem središnjem dijelu druge prostorije postavljena je i digitalna informativna ploča koja, poput avionskih letova na aerodromima bilježi „*razdoblja i radijus migracija pojedinih vrsta ptica*“ selica, što je posebno zanimljivo posjetiteljima.⁷⁹² Treća, zadnja prostorija, vezana je uz temu zaštite okoliša (sl. 126), pa su tako u njoj prikazane promjene prirode uzrokovane djelovanjem čovjeka, što uključuje i predstavljanje vrsta „*koje su dokumentirano nestale iz delte Neretve, npr. kudravog nesita poznatijeg kao dalmatinskog pelikana*“, čime se navodi i samog „*posjetitelja da i on pomogne u očuvanju prirode zavičaja*“.⁷⁹³ Pri kraju su tog dijela stalnog postava, kao muzejski predmeti, izložene i stare vitrine iz 19. stoljeća s pojedinim prepariranim pticama ornitološke zbirke u kojima su izložci te zbirke bili izloženi dok je ona još bila smještena u neadekvatnim prostorima kazališne zgrade u Metkoviću⁷⁹⁴, odnosno prizemlja Gradske uprave.⁷⁹⁵ Tu je također prikazana i sama povijest zgrade Muzeja, no samo u obliku slika starih fotografija i nacрта te legendi na panou, bez interaktivnih mogućnosti koje su dostupne u ostalom dijelu stalnog postava. Zbog rezultata rekonstrukcije zgrade te podređenosti prostora muzejskim predmetima, izvorna je struktura unutrašnjosti zgrade skoro potpuno izmijenjena, pa stoga danas i nečitljiva. Jedino su na katovima zgrade, prilikom obnove zgrade iz 2008-2015., namjerno ostavljeni pojedini neožbukani dijelovi unutrašnje strane vanjskih zidova kako bi se vidjela njihova struktura, no ti su dijelovi dostupni samo korisnicima Gradske knjižnice (sl. 127). Kako bi ranija struktura i povijesnost zgrade ipak bila vidljiva i posjetiteljima Muzeja, drugačijom bi se bojom ili trakama na podu stalnog postava mogao sugerirati položaj i smjer prostiranja ranijih pregradnih zidova, koji su uklonjeni u obnovi zgrade tijekom 2008-2015. godine.⁷⁹⁶ Iskoristivši mogućnosti najnovije tehnologije te principe moderne muzeologije, u cijelom je prostoru stalnog postava „*naglasak [...] stavljen na multimediju i interaktivnu komunikaciju*“, koja kod „*posjetitelja izaziva znatiželju i pobuđuje ga na istraživanje*“.⁷⁹⁷ To je nedavno

⁷⁹¹ „Prirodoslovni muzej Metković“, *Muzejski dokumentacijski centar (MDC)*, <https://hvm.mdc.hr/prirodoslovni-muzej-metkovic,614:MTK/hr/info/> (pristup 25. 1. 2022.)

⁷⁹² Baldo Marunčić, „PRIRODOSLOVNI MUZEJ U METKOVIĆU: Tajni bogati svijet na dohvat ruke“, *DuList*, 5. listopada 2015., <https://dulist.hr/prirodoslovni-muzej-u-metkovicu-tajni-bogati-svijet-na-dohvat-ruke/271505/> (pristup 25. 1. 2022.)

⁷⁹³ Tvrčković, 2007., 7.

⁷⁹⁴ Ibid., 1.-2.; Vukojević, Barišić Marenić i Bojanić Obad Šćitaroci, 2019., 110.

⁷⁹⁵ Prema usmenom navodu Ivane Baće (26. 1. 2022.)

⁷⁹⁶ Usp. *Just because it's old: museums and galleries in heritage buildings*, Museums and Galleries Foundation of NSW Heritage Office, 2004., 16.

⁷⁹⁷ Baldo Marunčić, „PRIRODOSLOVNI MUZEJ U METKOVIĆU: Tajni bogati svijet na dohvat ruke“,

pospješeno i uvođenjem dva QR koda, od koji jedan dovodi do popisa svih životinjskih vrsta u pojedinoj diorami stalnog postava, dok drugi locira staništa na *Google Earth* karti.⁷⁹⁸ Lakša je komunikacija između muzejskih izložaka i posjetitelja u izložbenom postavu ostvarena i drugim oblicima. Legende, koje također postoje u stalnom postavu, tako su dvojezične (hrvatski-engleski), što ih čini prilagođenima posjetiteljima iz Hrvatske, kao i širokom spektru stranaca koji se služe engleskim jezikom ili dolaze iz engleskog govornog područja. Ispisane su svijetlo zelenim slovima na tamnoj pozadini, zbog čega su dobro čitljive slabovidnim osobama⁷⁹⁹, iako njihov tekst u „blok“ formatu, s poravnatim rubovima, nije najbolje rješenje, jer ne motivira posjetitelja na čitanje cjelokupnog teksta. Zelena boja slova sugerira prirodnu tematiku Muzeja, odnosno njegovu usmjerenost prirodoslovlju. Muzej trenutno ne sadrži legende ispisane Brailleovim pismom, no radi se na izradi knjiga na brajici, koje prate pojedine izložke u stalnom postavu te ih objašnjavaju. Također za lakše razumijevanje postava slijepih i slabovidnih osoba, Muzeju nedostaje i veći broj kopija muzejskih izložaka, koje Muzej trenutno, iz privatnih zbirki, sadrži samo dva do tri komada. a koje bi slijepi i slabovidni mogli doživjeti osjetom opipa.⁸⁰⁰

U komunikaciji između muzejskih predmeta i posjetitelja važne su aktivnosti koje posjetitelje zabavljaju i privlače te istovremeno educiraju. Ravnateljica Muzeja redovito, kada ima najavljene skupine posjetitelja, te na hrvatskom ili engleskom jeziku, održava **vodstva** po stalnom postavu i povremenim izložbama. Do prije skoro dvije godine⁸⁰¹, Muzej je provodio i **edukativne radionice**, poglavito namijenjene djeci⁸⁰², no koje su se prestale organizirati gubitkom suterenskog prostora koji im je bio namijenjen.⁸⁰³ Za djecu su namijenjene i **ljetne škole** koje se održavaju svake godine, a traju od tri do deset dana. Do sada su u prostoru Muzeja, točnije u trećoj prostoriji stalnog postava (sl. 126), održana i tri **predavanja**, od kojih je jedno bilo gostujuće.⁸⁰⁴ O svim muzejskim aktivnostima i događanjima, potencijalne se i buduće muzejske posjetitelje obavještava putem **službene web** i **Facebook stranice** Muzeja, a dosad je nekoliko priloga o istome održano i putem **televizije** i **radija**, u sklopu emisija

DuList, 5. listopada 2015., <https://dulist.hr/prirodoslovni-muzej-u-metkovicu-tajni-bogati-svijet-na-dohvat-ruke/271505/> (pristup 25. 1. 2022.)

⁷⁹⁸ Prema usmenom navodu Ivane Baće (26. 1. 2022.)

⁷⁹⁹ Ibid. (3. 9. 2021.)

⁸⁰⁰ Ibid. (3. 9. 2021.)

⁸⁰¹ Ibid. (3. 9. 2021.)

⁸⁰² Ibid. (26. 1. 2022.)

⁸⁰³ Ibid. (3. 9. 2021.)

⁸⁰⁴ Ibid. (26. 1. 2022.)

namijenjenih informiranju o kulturi i turizmu.

Prirodoslovni muzej u Metkoviću bavi se i izdavaštvom, odnosno objavljuje razne **publikacije**, koje uključuju monografije, deplijane, letke, brošure, plakate i sl. Izdaju se i izdanja namijenjena djeci, u obliku radnih bilježnica s mogućnosti izrezivanja sadržaja, koja ih potiču na razmišljanje i kreativnost. Publikacije se mogu kupiti u suvenirnici Muzeja, a neke se od njih, poput deplijana, letaka i plakata, isporučuju i po drugim javnim lokacijama u Metkoviću i širem geografskom okolišu⁸⁰⁵, gdje vrše funkciju promocije Muzeja s ciljem privlačenja što većeg broja posjetitelja.

4.2. Mogućnosti muzejske prenamjene ostalih zgrada kompleksa

S pretpostavkom da se trenutni prostori Gradske knjižnice neće dodijeliti Muzeju za muzejsku prenamjenu, zbog relativne očuvanosti, većinskog nekorisćenja, velikog prostora i blizine trenutne zgrade Prirodoslovnog muzeja u Metkoviću, trenutno bi bila adekvatna jedino zgrada starog kamenog austro-ugarskog skladišta, locirana nasuprot zgrade Muzeja (sl. 133). Njezini se prizemni prostori već koriste za ugostiteljsku funkciju, no za potrebe Muzeja mogli bi se prenamijeniti njezini katovi koji su trenutno u derutnom stanju. Nakon obnove koja bi se na zgradi trebala najprije provesti, tamo bi se mogli smjestiti oni sadržaji koji Muzeju trenutno nedostaju, odnosno one aktivnosti za koje nema raspoloživog prostora, pa čak i nakon što se Muzeju dodijeli prostor potkrovlja. Zbog nedovoljne količine slobodnog prostora u trenutnoj muzejskoj čuvaonici, koja je prenapučena muzejskim predmetima⁸⁰⁶ (sl. 129), jedan bi se dio obližnjeg skladišta mogao prenamijeniti za potrebe muzejske čuvaonice, moguće i za različite muzejske predmete. Pritom se čuvaonica za muzejske predmete osjetljive na vlagu, kakve će predstavljati kukci, koji se tek prikupljaju te čija se zbirka tek oblikuje⁸⁰⁷, ne bi smjela uređivati u potkrovlju⁸⁰⁸, a ne bi joj sasvim odgovarao niti prostor koji nije sa svih strana okružen drugim prostorijama.⁸⁰⁹ Na jednoj bi se od etaža skladišta mogao urediti i prostor za istraživanje i dokumentaciju muzejskih predmeta koji također nedostaje Muzeju, zbog čega mu navedene djelatnosti obavljaju suradnici iz Prirodoslovnog

⁸⁰⁵ Ibid. (26. 1. 2022.)

⁸⁰⁶ Ibid. (3. 9. 2021.)

⁸⁰⁷ Ibid. (26. 1. 2022.)

⁸⁰⁸ Usp. Vokić, 2007., 51.-52., 58.

⁸⁰⁹ Usp. ibid., 51.

muzeja u Rijeci ili Hrvatskog prirodoslovnog muzeja u Zagrebu.⁸¹⁰ Najveći dio prostora skladišta mogao bi se urediti za izložbenu funkciju, odnosno za dio stalnog postava te povremene izložbe. U velikim i prostranim prostorima skladišta lako bi se mogle izlagati velike tematske izložbe s velikim eksponatima, kakve se trenutno ne mogu izlagati u skućenim prostorima sadašnjeg stalnog postava.⁸¹¹ U istim bi se prostorima također mogle smjestiti i zbirke te muzejski predmeti za čije izlaganje nema mjesta u trenutnom stalnom postavu, poput botaničke zbirke⁸¹² te tradicionalnih alata za lov i ribolov, poput trupa, ralja, vrša, mreža i pušaka⁸¹³, koji se trenutno čuvaju u muzejskoj čuvaonici Muzeja.⁸¹⁴ Zbog lokalne tradicije uzgoja i obrade duhana, a ujedno i same povezanosti te biljke s prirodoslovnom tematikom Muzeja, veći bi dio izložbenog prostora, nego što je on sada, mogao biti posvećen i duhanu te duhanskoj djelatnosti. Na kraju, jedan dio prostora skladišta, koji bi se prenamijenio za izložbenu namjenu, mogao bi sadržavati samo kopije muzejskih predmeta, koje bi posjetitelji mogli doživjeti osjetilom opipa, što bi naročito pogodovalo slijepim i slabovidnim osobama.

⁸¹⁰ Prema usmenom navodu Ivane Baće (3. 9. 2021.)

⁸¹¹ Ibid. (3. 9. 2021.)

⁸¹² Ibid. (26. 1. 2022.)

⁸¹³ Tvrković, 2007., 2.

⁸¹⁴ Prema usmenom navodu Ivane Baće (26. 1. 2022.)

5. Zaključak

Prirodoslovni muzej u Metkoviću lokalni je muzej koji štiti i prezentira prirodnu baštinu Metkovića i njegove okolice, odnosno donjeg toka rijeke Neretve koja čini glavni adut kraja. Smješten je na području nekadašnje metkovske duhanske stanice, točnije u suterenu i prezemlju zgrade koja je ranije služila upravi te stanovanju radnika. Prenamjena je zgrade za muzejsku funkciju učinjena u razdoblju od 2008. do 2015. godine, prema arhitektonskom projektu Gorana Rake, muzeološkoj koncepciji Nikole Tvrtkovića te smjernicama dubrovačkih konzervatora. Iako je dosta pisano o adaptacijama povijesnih građevina za muzejske potrebe, detaljnijom se analizom prenamjene upravno-stambene zgrade metkovske duhanske stanice za potrebe lokalnog Prirodoslovnog muzeja do sada nitko nije detaljnije bavio, zbog čega sam, kao i zbog vlastitog interesa prema području zaštite graditeljske baštine, sama odlučila pisati o toj temi. Glavni dio rada tako obrađuje proces i rezultate prenamjene bivše zgrade uprave i stanovanja metkovske duhanske stanice za potrebe Prirodoslovnog muzeja, no dio je rada posvećen i industrijskom graditeljskom naslijeđu općenito, kojeg valorizira, kao i postupku prenamjene povijesnih građevina za funkcije muzeja te duhanskoj industriji. Rad je pokazao da prenamjena zgrade za potrebe metkovskog Prirodoslovnog muzeja nije u cjelosti učinjena uspješno, odnosno da se neke muzejske funkcije i djelatnosti ne mogu obavljati dovoljno kvalitetno. Samim time ima još puno prostora za poboljšanja koja bi omogućila učinkovitije provođenje muzejske djelatnosti s jedne strane, a ujedno i bolju zaštitu muzejske arhitekture s druge. Dobru perspektivu za budući razvoj predstavlja Muzeju susjedna zgrada starog austro-ugarskog skladišta čiji je prostor trenutno većinski neiskorišten i prazan, a koji bi omogućio obavljanje onih djelatnosti za koje Muzej trenutno nema adekvatan prostor. Slijedom toga, daljnja bi se istraživanja mogla usmjeriti na analizu muzejske prenamjene te građevine, što bi moglo olakšati taj proces u budućnosti, odnosno utjecati na to da se on jednom zaista i provede. Budući bi se radovi također mogli baviti i muzejskom prenamjenom drugih objekata duhanske industrijske baštine u Hrvatskoj, koji su spomenuti u ovome radu čija analiza dosad nije pobudila interes studenata i istraživača. Navedeno se odnosi na Zavičajni muzej u Imotskom, u čiju je svrhu adaptirana zgrada menze imotske duhanske stanice, te Tvornicu duhana u Zagrebu, koja je trebala biti prenamijenjena za potrebe Hrvatskog povijesnog muzeja.

6. Slikovni prilozi

sl. 1. Komplex duhanske stanice u Vrgorcu na staroj razglednici

sl. 2. Upravna zgrada bivše duhanske stanice u Vrgorcu

sl. 3. Požarom oštećena skladišna zgrada bivše duhanske stanice u Vrgorcu. Snimljeno sredinom 20. stoljeća, tj. u vrijeme ili neposredno nakon Drugog svjetskog rata

sl. 4. Kompleks duhanske stanice u Sinju na razglednici iz 1900.

sl. 5. Upravna zgrada bivše duhanske stanice u Sinju na razglednici iz 1911.

sl. 6. Upravna zgrada bivše duhanske stanice u Sinju na razglednici iz 1916.

sl. 7. Sklop bivše duhanske stanice u Splitu. Snimljeno u ranijem razdoblju prve polovice 20. stoljeća, prije bombardiranja sklopa u Drugom svjetskom ratu

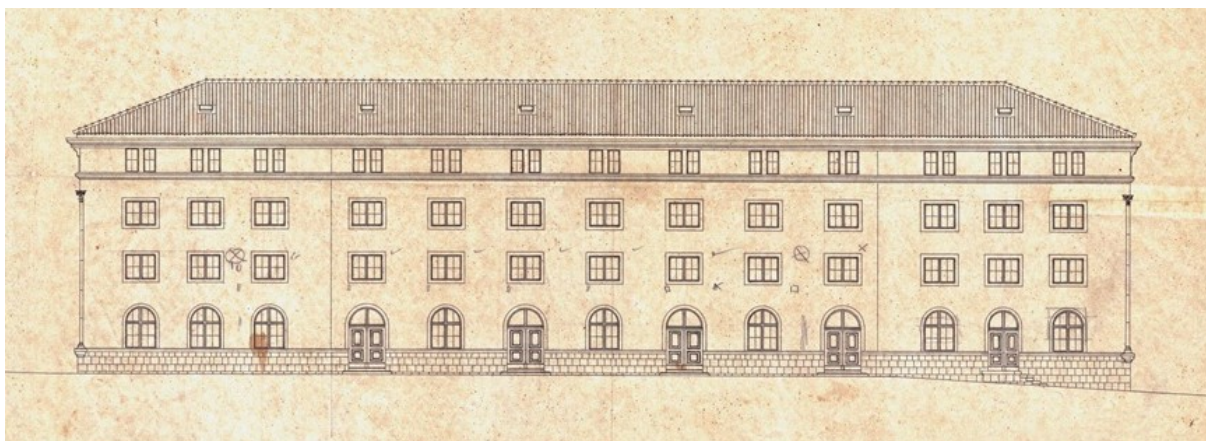
sl. 8. Zgrada bivše duhanske stanice u Splitu. Snimljeno sredinom 20. stoljeća, tj. u vrijeme ili neposredno nakon Drugog svjetskog rata

sl. 9. Kompleks duhanske stanice u Dubrovniku, stanje iz oko 1900.

sl. 10. Skladišna zgrada bivše duhanske stanice u Dubrovniku - suvremeno stanje

sl. 11. Nacrt pročelja zgrade bivše duhanske stanice na otoku Čiovu kod Trogira prije njegove prenamjene u hotel

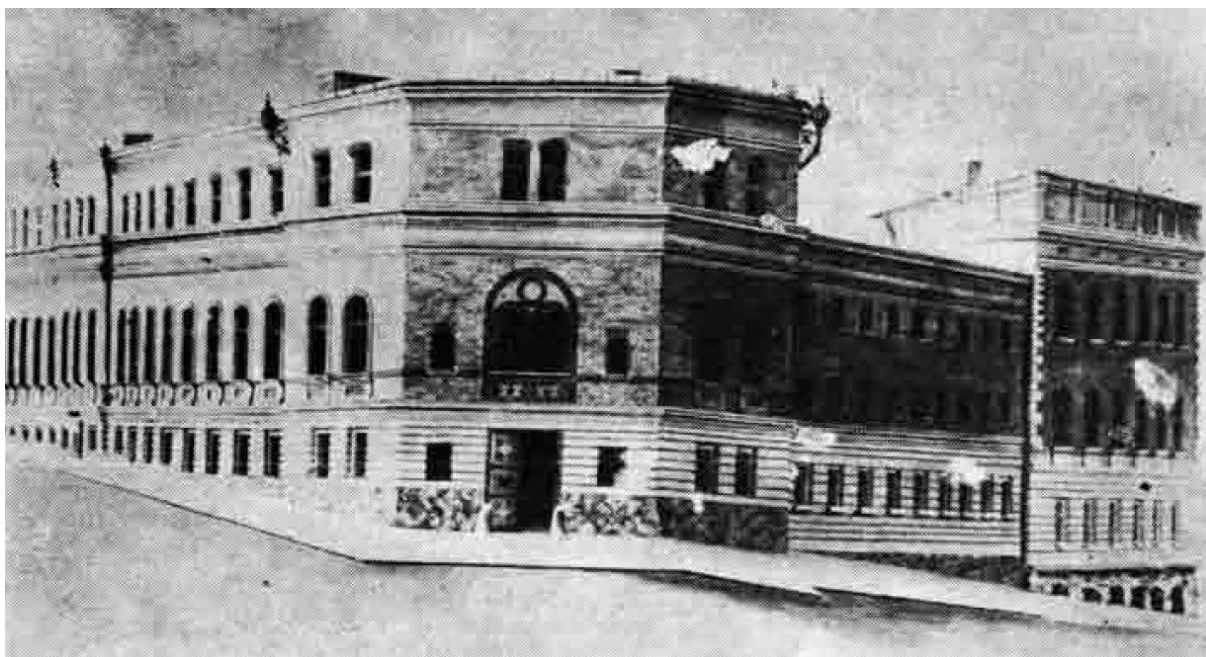
sl. 12. Zgrada bivše duhanske stanice na otoku Čiovu kod Trogira, danas prenamijenjena u hotel

sl. 13. Sklop bivše duhanske stanice u Rovinju na razglednici iz kraja 19. stoljeća

sl. 14. Zgrada izvorno izgrađena kao artiljerijska vojarna u Senju, koja je 1896. prenamijenjena u tvornicu duhana

sl. 15. Nova i namjenski građena zgrada tvornice duhana u Senju. Snimljeno oko 1900.

sl. 16. Nova i namjenski građena zgrada tvornice duhana u Senju. Snimljeno oko 1910.

sl. 17. Tvornica duhana u Puli. Snimljeno oko 1935.

sl. 18. Glavno pročelje zgrade sklopa bivše Preparandije i Tvornice duhana u Zadru

sl. 19. Sklop moderne duhanske tvornice u Kanfanaru

sl. 20. Kotlovnica suvremene tvornice duhana u Kanfanaru

sl. 21. Unutrašnjost skladišne zgrade suvremene tvornice duhana u Kanfanaru

sl. 22. Prostor industrijskog kompleksa bivšeg rudnika ugljena Zollverein u Essenu

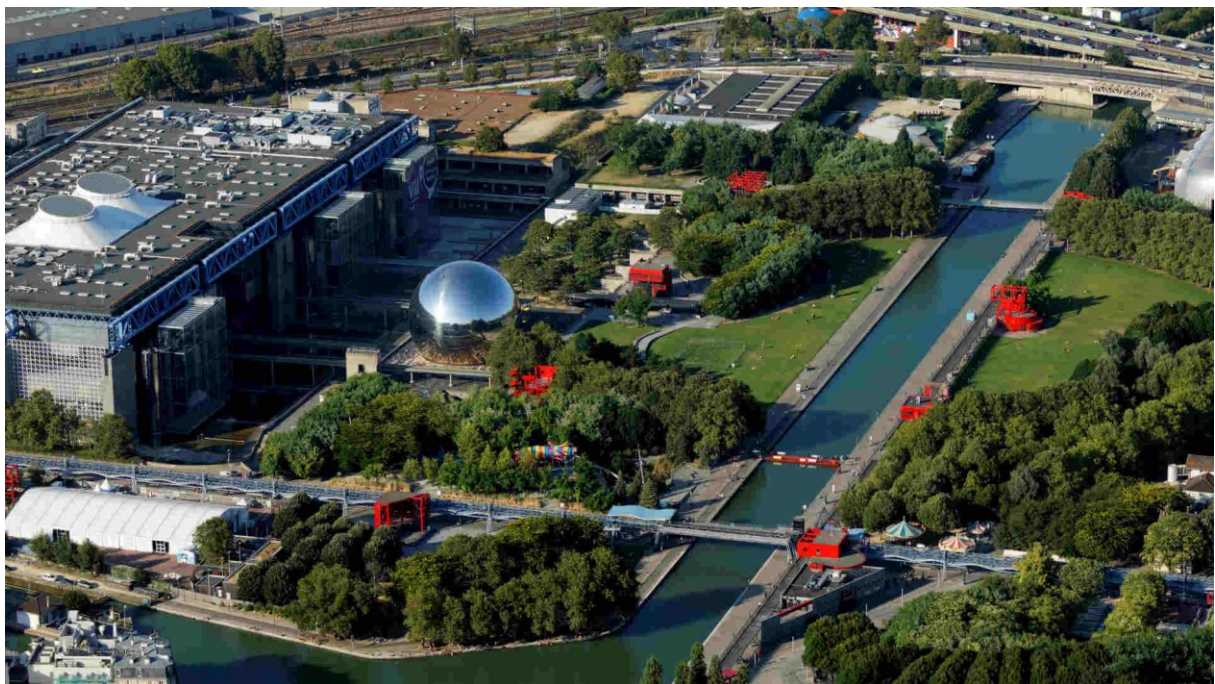
sl. 23. Izložbeni prostor zgrade bivše toplane u Berlinu građene početkom 1960-ih, danas prenamijenjene za razna društvena i kulturna događanja

sl. 24. Zgrada bivšeg skladišta na Albert Docku u Liverpoolu, danas prenamijenjena u Tate Liverpool Gallery

sl. 25. Zgrada nekadašnje termoelektrane *Bankside* u Londonu, danas prenamijenjena u Tate Modern Gallery

sl. 26. Parc de la Villette u Parizu, područje kompleksa bivše klaonice

sl. 27. Muzej Orsay u Parizu, lociran u zgradi nekadašnjeg željezničkog kolodvora

sl. 28. Museum für Gegenwart u Berlinu, lociran u zgradi nekadašnjeg željezničkog kolodvora

sl. 29. CAPC musée d'art contemporain de Bordeaux

sl. 30. Izložbeni prostor zgrade bivše Tvornice koža (Kožare) Vatroslava Šterna u Zagrebu, danas prenamijenjene u Glastoteku HAZU

sl. 31. Hrvatski željeznički muzej u Zagrebu

sl. 32. Izložbeni prostor nekadašnje jahaonice Konjaničke vojarnje, danas prenamijenjene u galerijski prostor *Lauba*

sl. 33. Info-centar industrijske baštine, odnosno tzv. „Hollandska kuća“ u Sisku

sl. 34. Zgrada nekadašnje duhanske tvornice u San Sebastiánu u Španjolskoj

sl. 35. Nekadašnja duhanska tvornica u mjestu Sant Julià de Lòria u Andorri, danas prenamijenjena u muzej duhana

sl. 36. Kompleks nekadašnje duhanske tvornice Seita u Marseilleu, danas prenamijenjen za razne društvene i kulturne aktivnosti I.

sl. 37. Kompleks nekadašnje duhanske tvornice Seita u Marseilleu, danas prenamijenjen za razne društvene i kulturne aktivnosti II.

sl. 38. Tobačni muzej i Kulturni centar Tobačna u Ljubljana

sl. 39. Nekadašnja tvornica duhana u Košicama, danas prenamijenjena za razna društvena i kulturna događanja

sl. 40. Kompleks bivše duhanske tvornice u Linzu, danas sjedište kulturne i medijske industrije

sl. 41. Lučki muzej u gradu Dunkerque

sl. 42. Muzej duhana i tvornica cigareta Samuels & de Leeuw", odnosno „De Olifant”

sl. 43. Zgrada nekadašnje duhanske tvornice u Bristolu, danas prenamijenjena za razne društvene i kulturne aktivnosti

sl. 44. Izložbeni prostor nekadašnje tvornice duhana, danas Muzeja moderne i suvremene umjetnosti u Rijeci

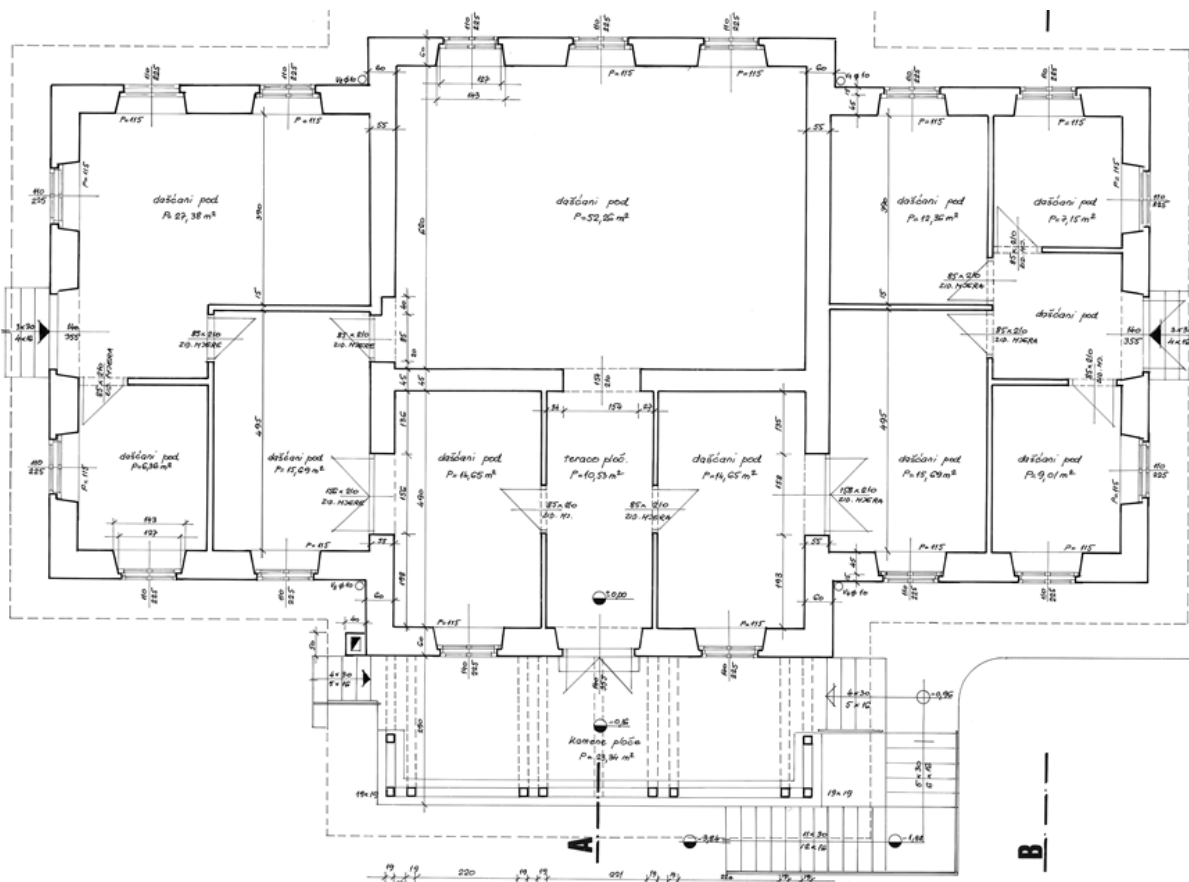
sl. 45. Izložbeni prostor u prizemlju upravne zgrade tvornice duhana u Rovinju

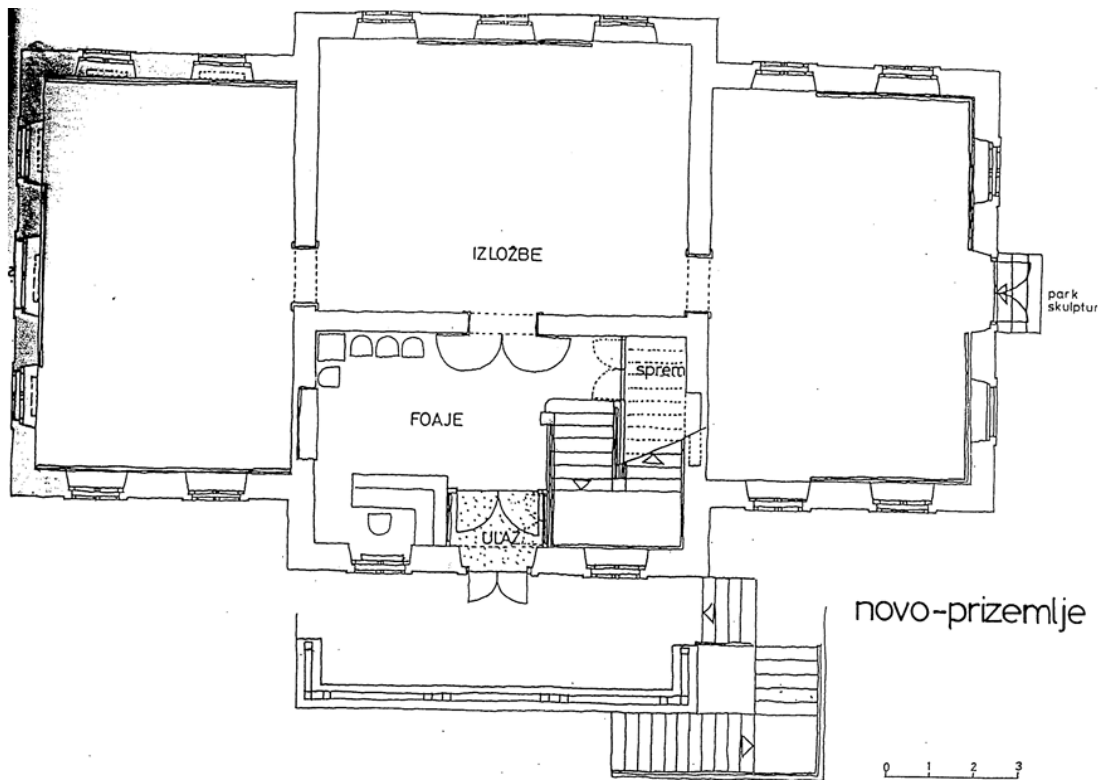
sl. 46. Zgrada nekadašnje menze duhanske stanice u Imotskom, danas Zavičajnog muzeja

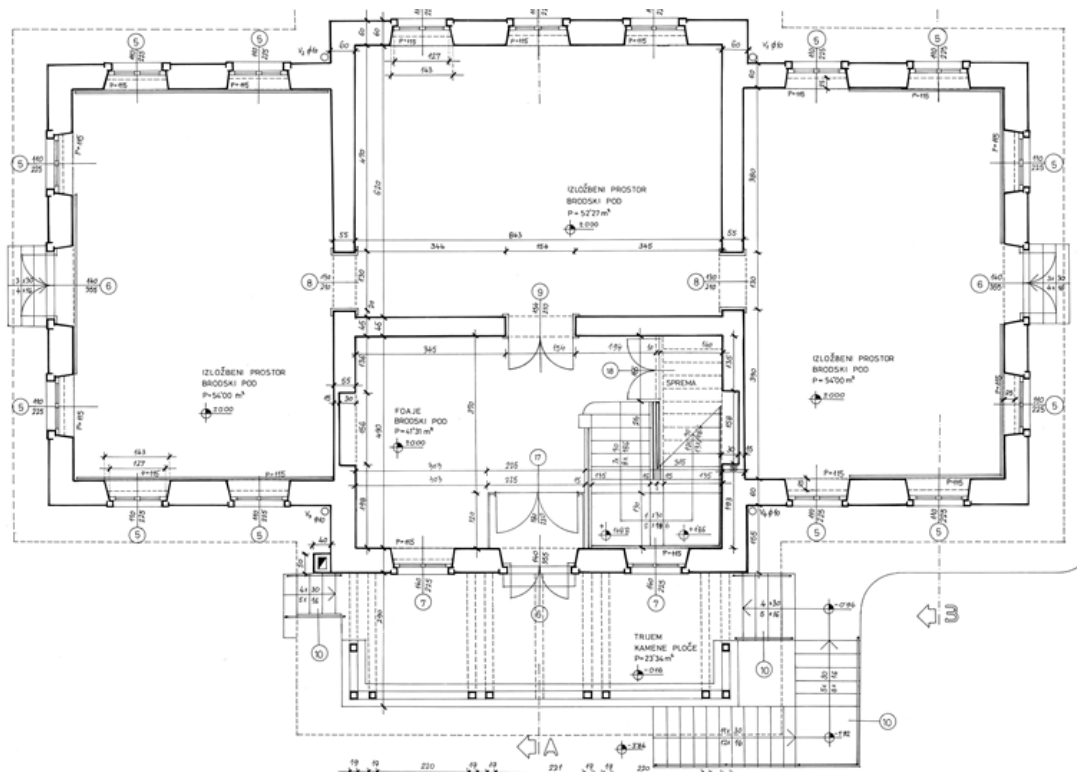
sl. 47. Prva dva (od ukupno četiri) skladišta duhana duhanske stanice u Imotskom. Snimljeno sa sjeverozapada prema jugoistoku, tj. sjeverozapadnim pročeljima skladišta

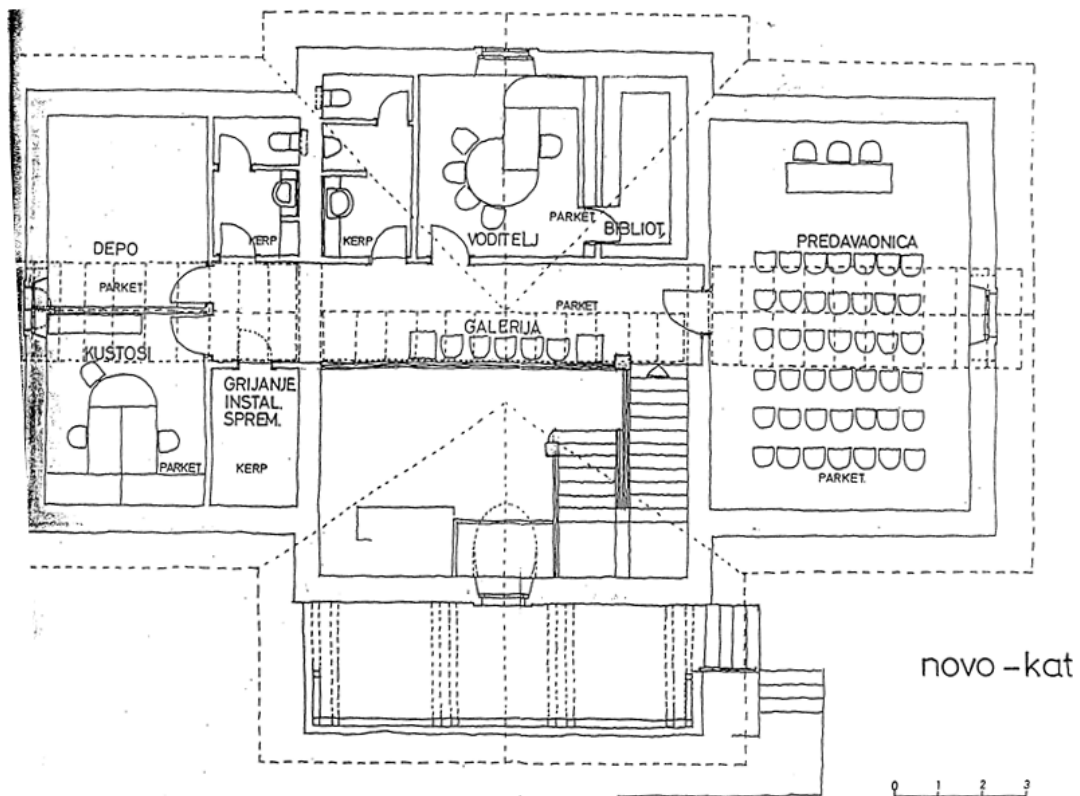
sl. 48. Tlocrt prizemlja zgrade nekadašnje menze duhanske stanice u Imotskom, danas Zavičajnog muzeja - postojeće stanje iz 1997., prije rekonstrukcije i adaptacije zgrade

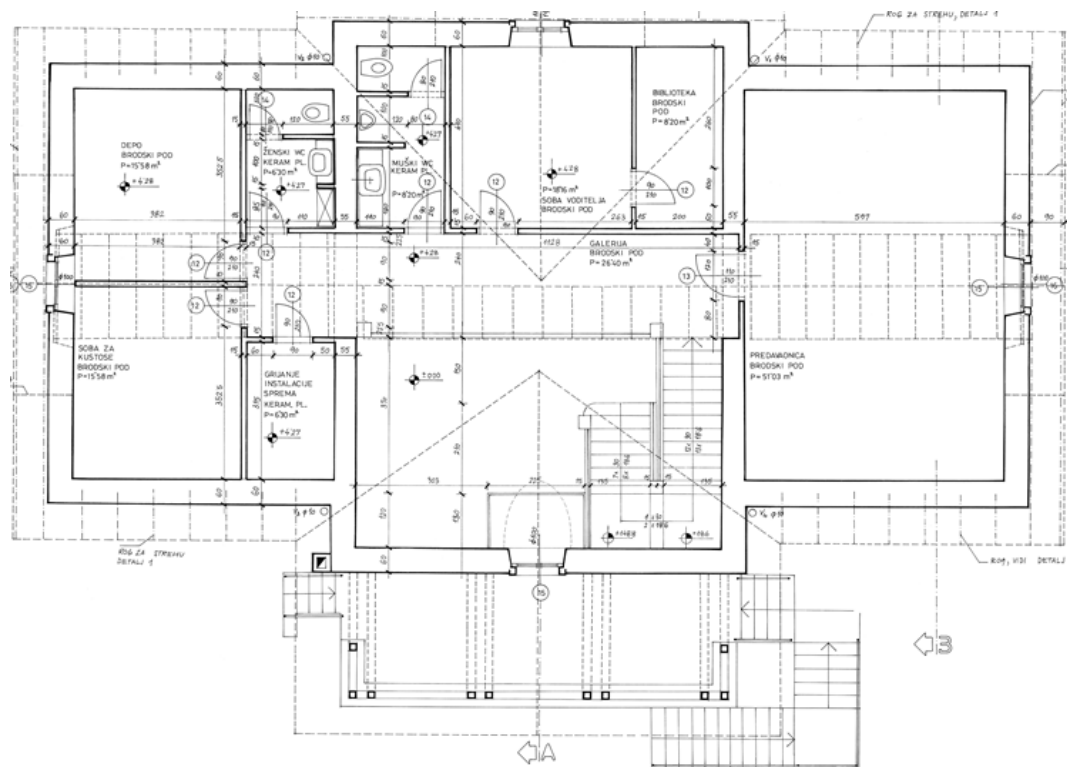
sl. 49. Idejni projekt (tlocrt) prizemlja zgrade nekadašnje menze duhanske stanice u Imotskom, danas Zavičajnog muzeja, arhitekta Branka Siladina iz 1997.

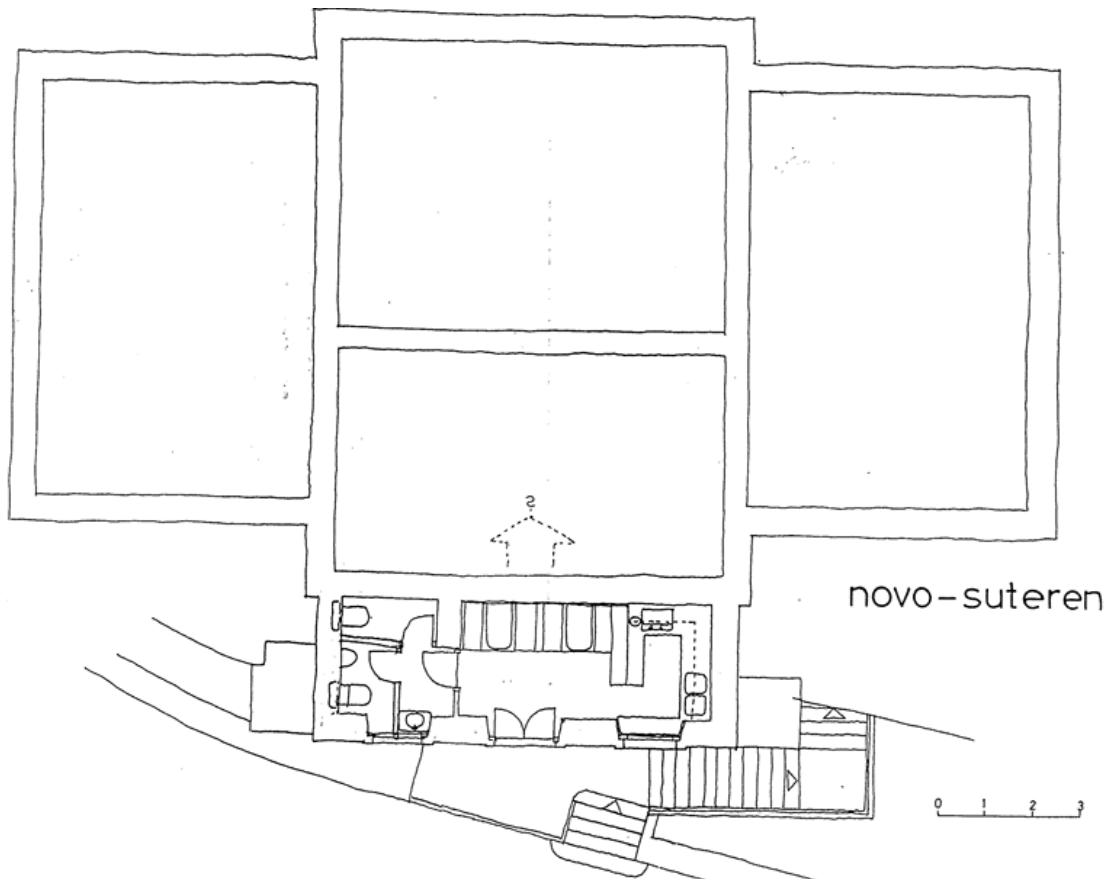
sl. 50. Izvedbeni projekt (tlocrt) prizemlja zgrade nekadašnje menze duhanske stanice u Imotskom, danas Zavičajnog muzeja, arhitekta Nevena Kunjašića iz 1998.

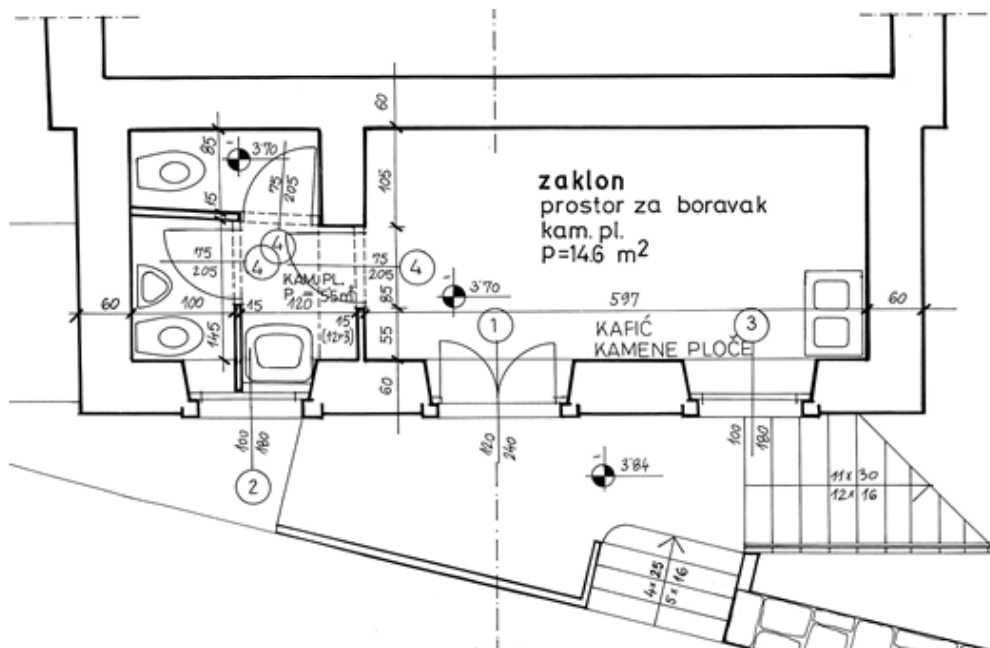
sl. 51. Idejni projekt (tlocrt) kata (potkrovlja) zgrade nekadašnje menze duhanske stanice u Imotskom, danas Zavičajnog muzeja, arhitekta Branka Siladina iz 1997.

sl. 52. Izvedbeni projekt (tlocrt) kata (potkrovlja) zgrade nekadašnje menze duhanske stanice u Imotskom, danas Zavičajnog muzeja, arhitekta Nevena Kunjašića iz 1998.

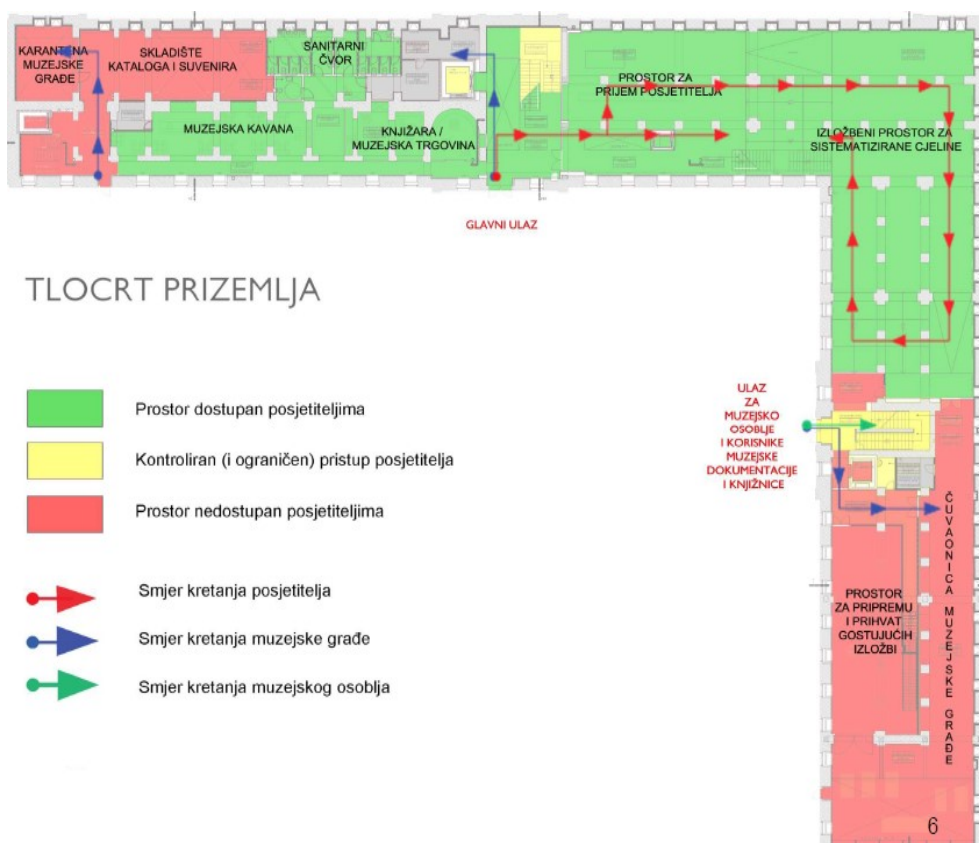
sl. 53. Idejni projekt (tlocrt) suterena, odnosno prostora nekadašnje kotlovnice zgrade bivše menze duhanske stanice u Imotskom, danas Zavičajnog muzeja, arhitekta Branka Siladina iz 1997.

sl. 54. Izvedbeni projekt (tlocrt) suterena, odnosno prostora nekadašnje kotlovnice zgrade bivše menze duhanske stanice u Imotskom, danas Zavičajnog muzeja, arhitekta Nevena Kunjašića iz 1998.

sl. 55. Zgrada bivše zagrebačke tvornice duhana, koja je trebala biti prenamijenjena za potrebe Hrvatskog povijesnog muzeja

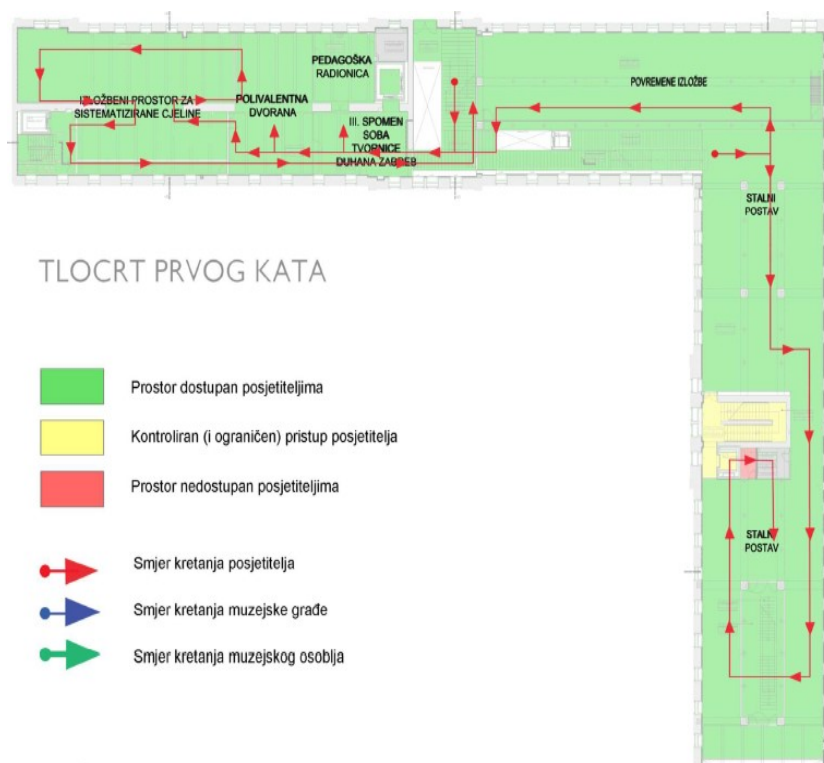
sl. 56. Tlocrt stanja prizemlja zgrade bivše tvornice duhana u Zagrebu, kakvo je trebalo biti izvedeno za potrebe Hrvatskog povijesnog muzeja prema arhitektonskom projektu Ivica Plavca, Žanete Zdenković Gold i Ivana Zdenkovića

sl. 57. Rekonstrukcija dijela prizemlja (prostora za prijem posjetitelja) zgrade bivše tvornice duhana u Zagrebu, kakav je trebao biti izveden za potrebe Hrvatskog povijesnog muzeja prema arhitektonskom projektu Ivice Plavca, Žanete Zdenković Gold i Ivana Zdenkovića

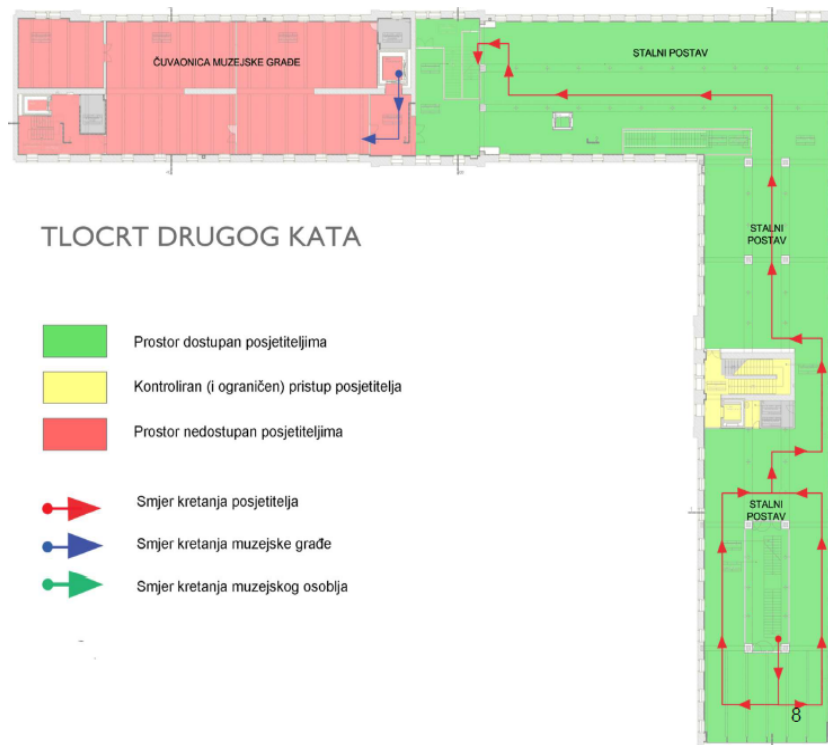
sl. 58. Rekonstrukcija dijela prizemlja (kod glavnog ulaza) zgrade bivše tvornice duhana u Zagrebu, kakav je trebao biti izveden za potrebe Hrvatskog povijesnog muzeja prema arhitektonskom projektu Ivice Plavca, Žanete Zdenković Gold i Ivana Zdenkovića

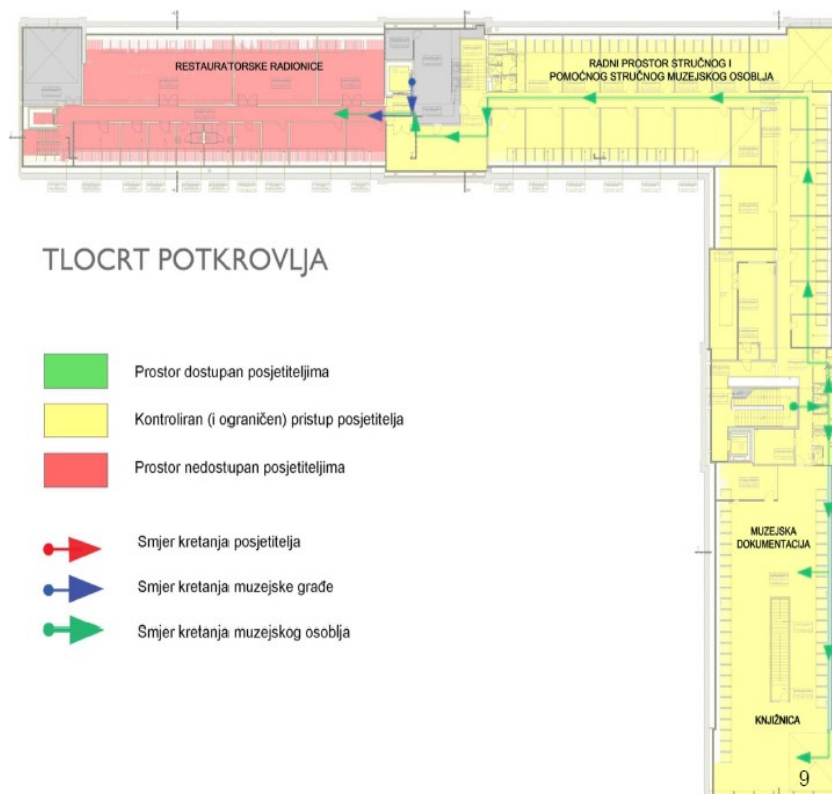
sl. 59. Tlocrt stanja prvog kata zgrade bivše tvornice duhana u Zagrebu, kakvo je trebalo biti izvedeno za potrebe Hrvatskog povijesnog muzeja prema arhitektonskom projektu Ivice Plavca, Žanete Zdenković Gold i Ivana Zdenkovića

sl. 60. Rekonstrukcija dijela prvog kata zgrade bivše tvornice duhana u Zagrebu, kakav je trebao biti izveden za potrebe Hrvatskog povijesnog muzeja prema arhitektonskom projektu Ivice Plavca, Žanete Zdenković Gold i Ivana Zdenkovića

sl. 61. Tlocrt stanja drugog kata zgrade bivše tvornice duhana u Zagrebu, kakvo je trebalo biti izvedeno za potrebe Hrvatskog povijesnog muzeja prema arhitektonskom projektu Ivice Plavca, Žanete Zdenković Gold i Ivana Zdenkovića

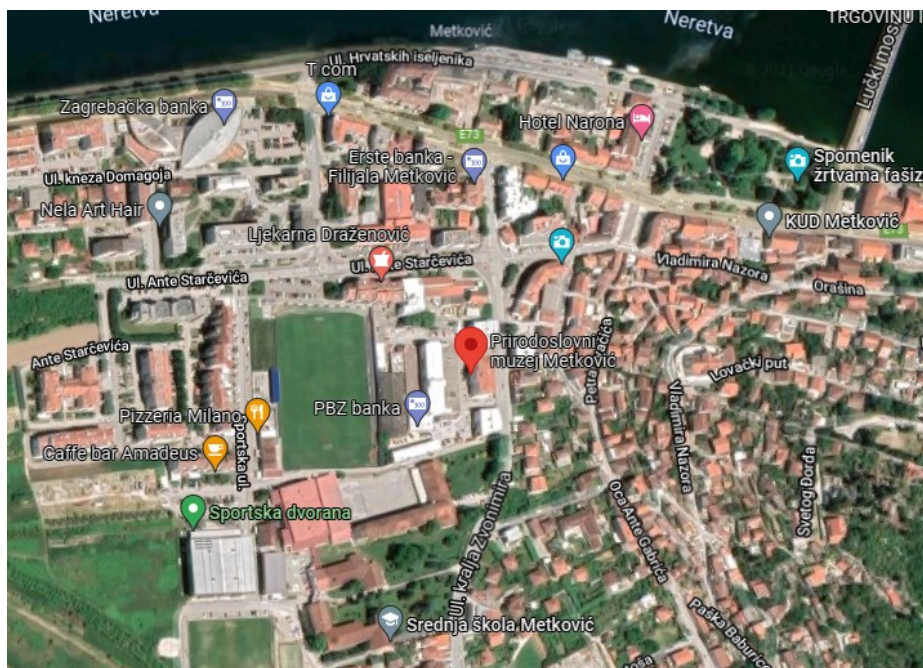
sl. 62. Tlocrt stanja potkrovlja zgrade bivše tvornice duhana u Zagrebu, kakvo je trebalo biti izvedeno za potrebe Hrvatskog povijesnog muzeja prema arhitektonskom projektu Ivice Plavca, Žanete Zdenković Gold i Ivana Zdenkovića

sl. 63. Sklop bivše i danas napuštene Gradske klaonice u Zagrebu, čiji pojedini prostori i danas ponekad „ožive“ umjetničkim intervencijama i kulturnim događajima

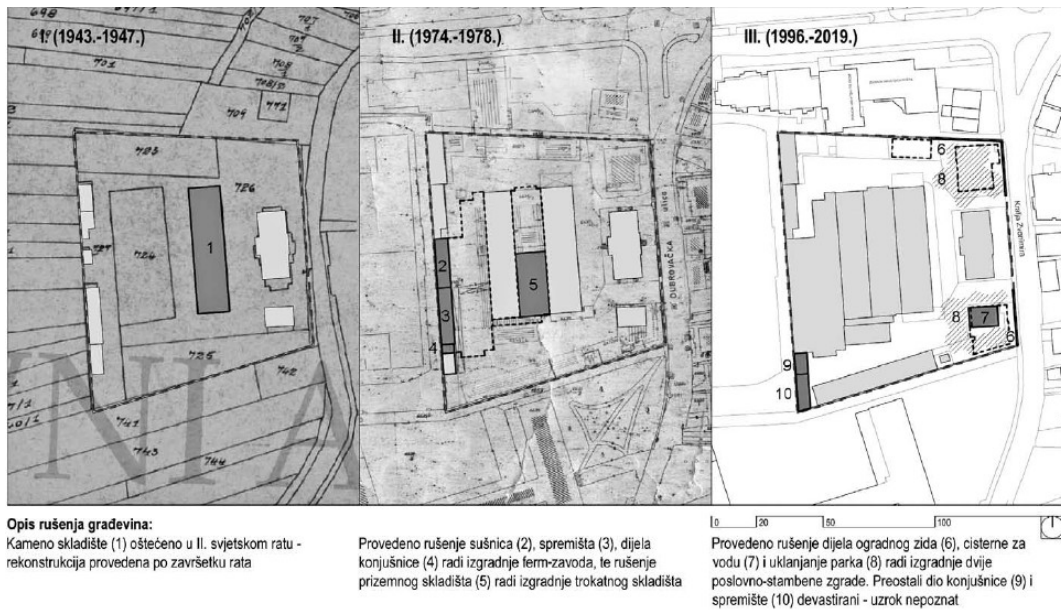
sl. 64. Zgrada prvog (kamenog) skladišta i zgrada uprave i stanovanja (danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice) duhanske stanice u Metkoviću u širem krajoliku (u prvom planu na fotografiji). U zadnjem je planu i rijeka Neretva, uzrok visokoj zemnoj vodi u okolnom prostoru. Snimljeno 1939. godine iz zraka u smjeru istoka

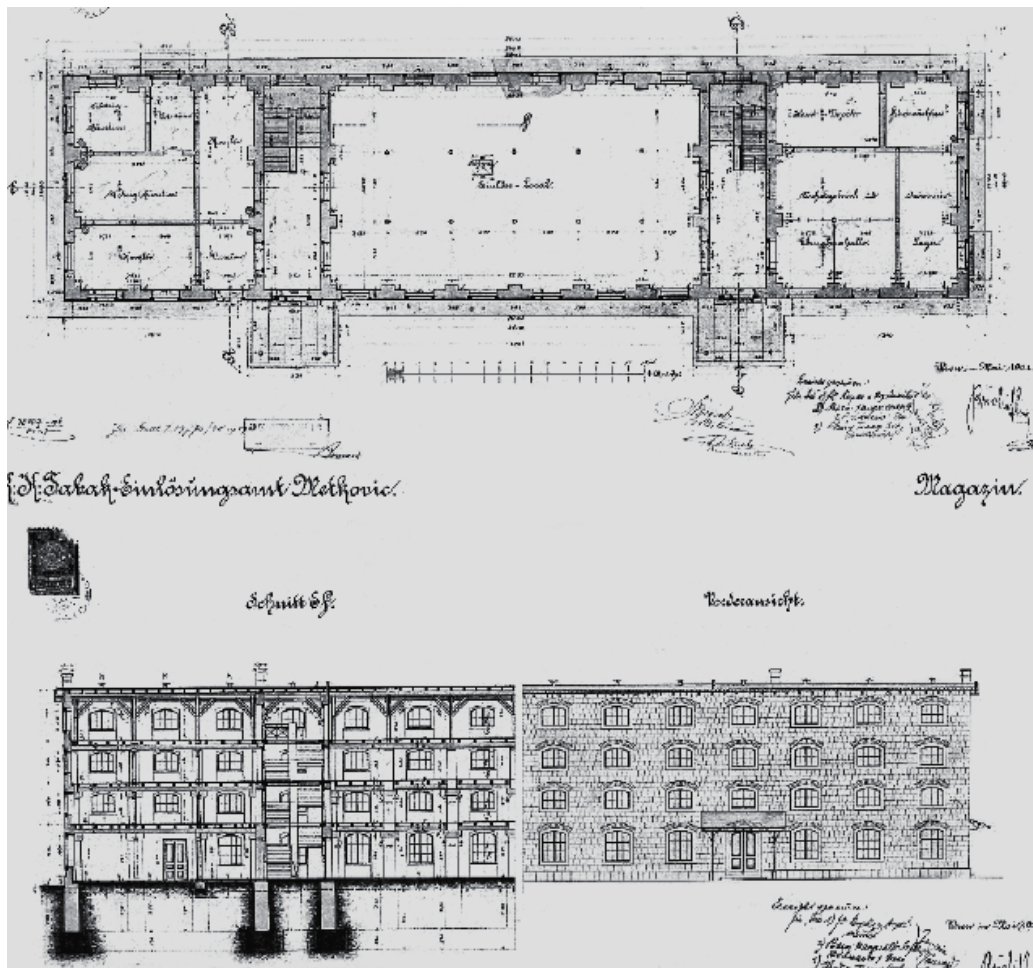
sl. 65. Lokacija Prirodoslovnog muzeja u Metkoviću u suvremenom širem krajoliku, označena crvenom oznakom. Sjeverno je uočljiv i tok rijeke Neretve, uzrok visokoj zemnoj vodi u okolnom prostoru

sl. 66. Graditeljske etape razvoja kompleksa duhanske stanice u Metkoviću od 1901. do 1990. godine

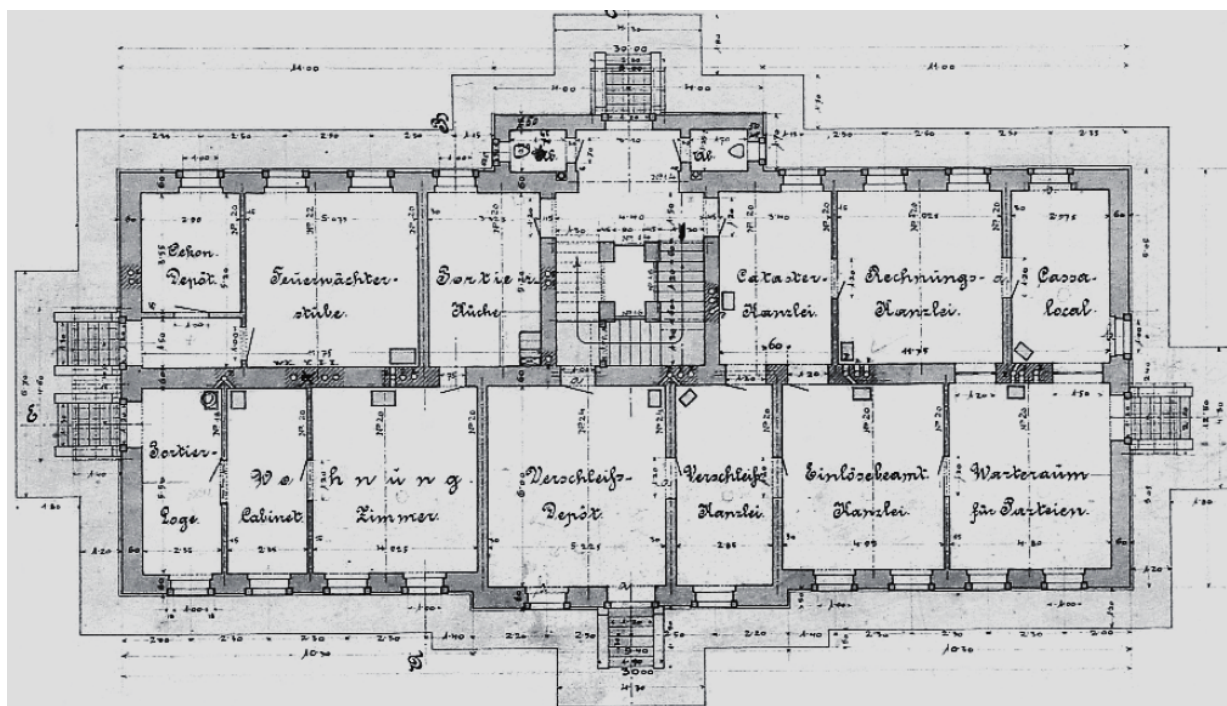
sl. 67. Graditeljske etape razvoja kompleksa duhanske stanice u Metkoviću od 1943. do 2019. godine

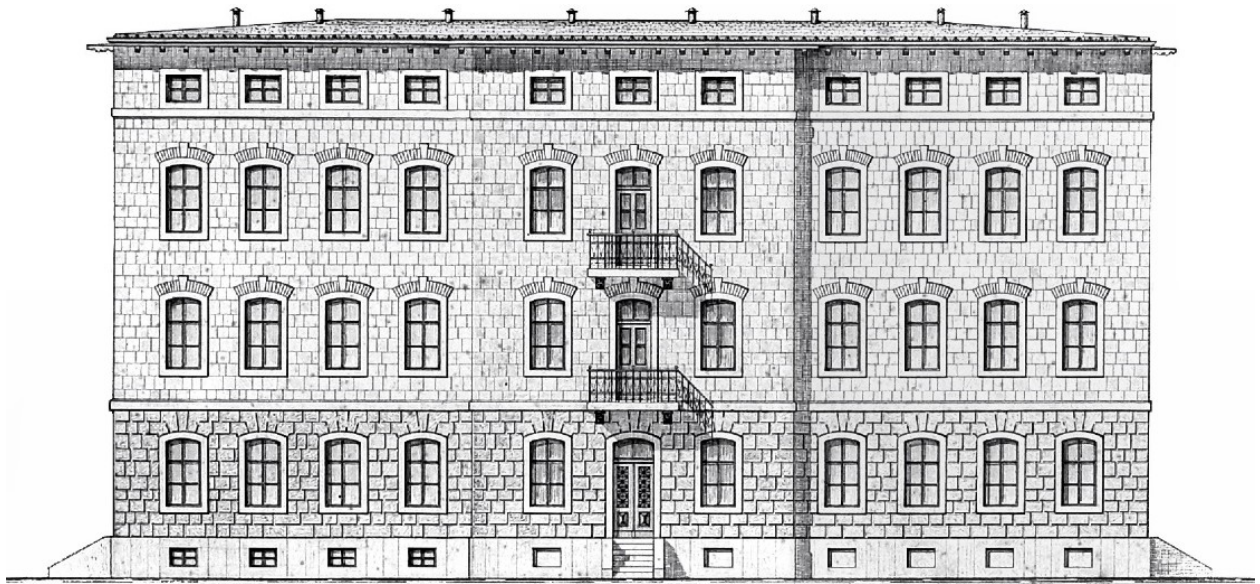
sl. 68. Tlocrt prizemlja (gore), dio uzdužnog presjeka i dio pročelja (dolje) najstarijeg (kamenog) skladišta duhanske stanice u Metkoviću iz 1903. godine, prije preinaka izvedenih nakon Drugog svjetskog rata

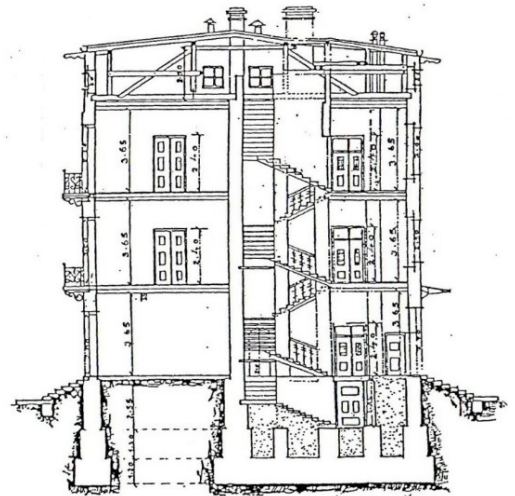
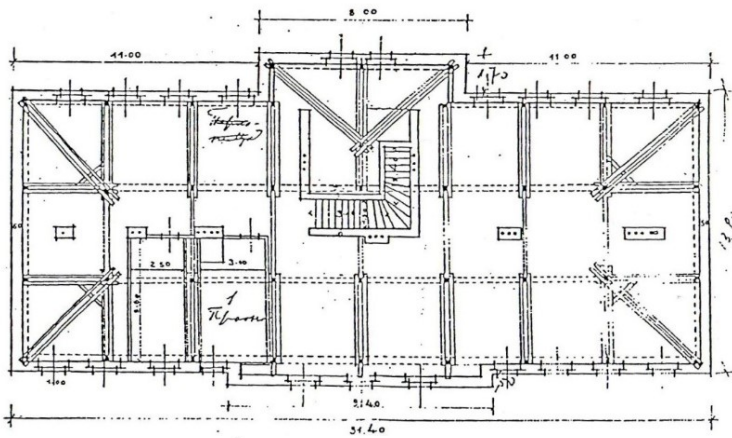
sl. 69. Najstarije (kamen) skladište duhanske stanice u Metkoviću iz 1903. na razglednici iz 1907. godine Snimljeno prije preinaka izvedenih nakon Drugog svjetskog rata

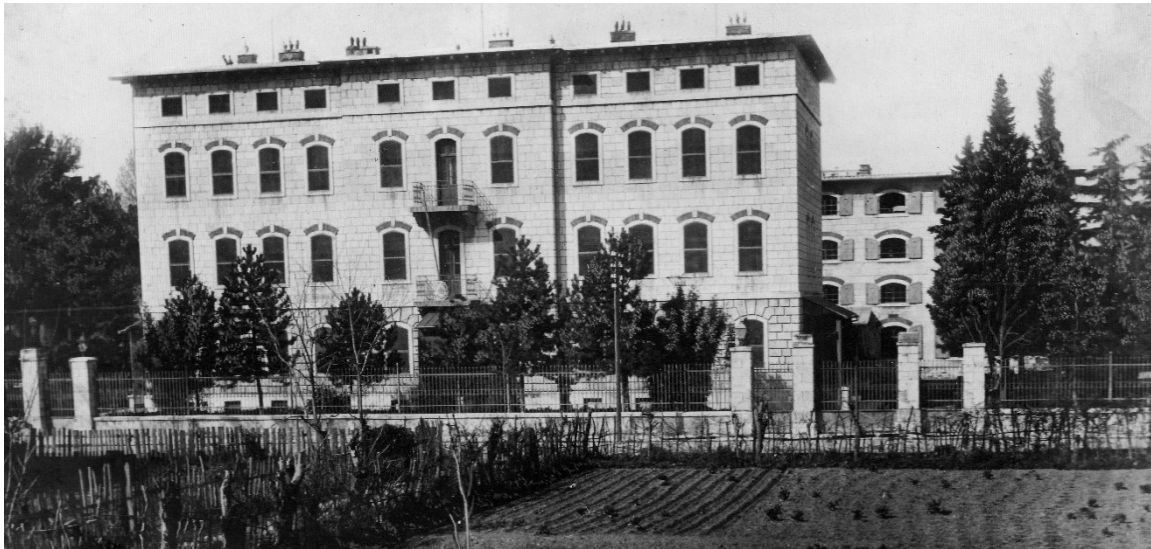
sl. 70. Tlocrt izvornog prizemlja zgrade uprave i stanovanja (danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice) duhanske stanice u Metkoviću

sl. 71. Crtež izvornog istočnog pročelja zgrade uprave i stanovanja (danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice) duhanske stanice u Metkoviću

. 72. Tlocrt (lijevo) i poprečni presjek (desno) zgrade uprave i stanovanja (danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice) duhanske stanice u Metkoviću. Stanje prije obnove koja je trajala od 2008. do 2015. godine. Na poprečnom je presjeku vidljivo i da je suteran ranije bio manjih dimenzija nego danas, odnosno da se nalazio samo na zapadnoj strani zgrade

sl. 73. Fotografija istočnog pročelja zgrade uprave i stanovanja (danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice) duhanske stanice u Metkoviću, snimljena 1930-ih godina. U pozadini je vidljiva i najstarija (kamena) zgrada skladišta iz 1903. godine, prije preinaka izvedenih nakon Drugog svjetskog rata

sl. 74. Sniženi te drugačijom teksturom i bojom označeni rubovi nogostupa u Ulici kralja Zvonimira u Metkoviću, prilagođeni slijepim i slabovidnim osobama. Snimljeno ispred istočnog pročelja bivše zgrade uprave i stanovanja duhanske stanice u Metkoviću, danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice

sl. 75. Zidane kružne parkirne barijere na nogostupima Ulice kralja Zvonimira u Metkoviću, ispred istočnog pročelja bivše zgrade uprave i stanovanja duhanske stanice u Metkoviću, danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice

sl. 76. Podne trake za lakše kretanje slijepih osoba. Snimljeno u pothodniku u zagrebačkoj Aveniji Dubrovnik. Iste bi se mogle postaviti i na nogostupe ulica u Metkoviću, pa i onih u neposrednoj okolini tamošnjeg Prirodoslovnog muzeja

sl. 77. Prostor na sjevernoj strani zgrade Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice u Metkoviću, gdje se parkiraju i prolaze automobili. Pogled sa zapada prema istoku. Snimljeno u srpnju 2021.

sl. 78. Prostor na zapadnoj strani zgrade Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice u Metkoviću, koji ju odvaja od starog (kamenog) skladišta, gdje se parkiraju i prolaze automobili. Pogled sa sjevera prema jugu. Snimljeno u srpnju 2021.

sl. 79. Vanjski predulazni prostor Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice u Metkoviću, s klupom za odmor. Pogled prema jugoistoku

sl. 80. Mali mediteranski vrt/park ureden ispred danas obnovljenog istočnog pročelja zgrade Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice

sl. 81. Klupe u južnom dijelu malog mediteranskog vrta/parka uređenog ispred istočnog pročelja zgrade Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice

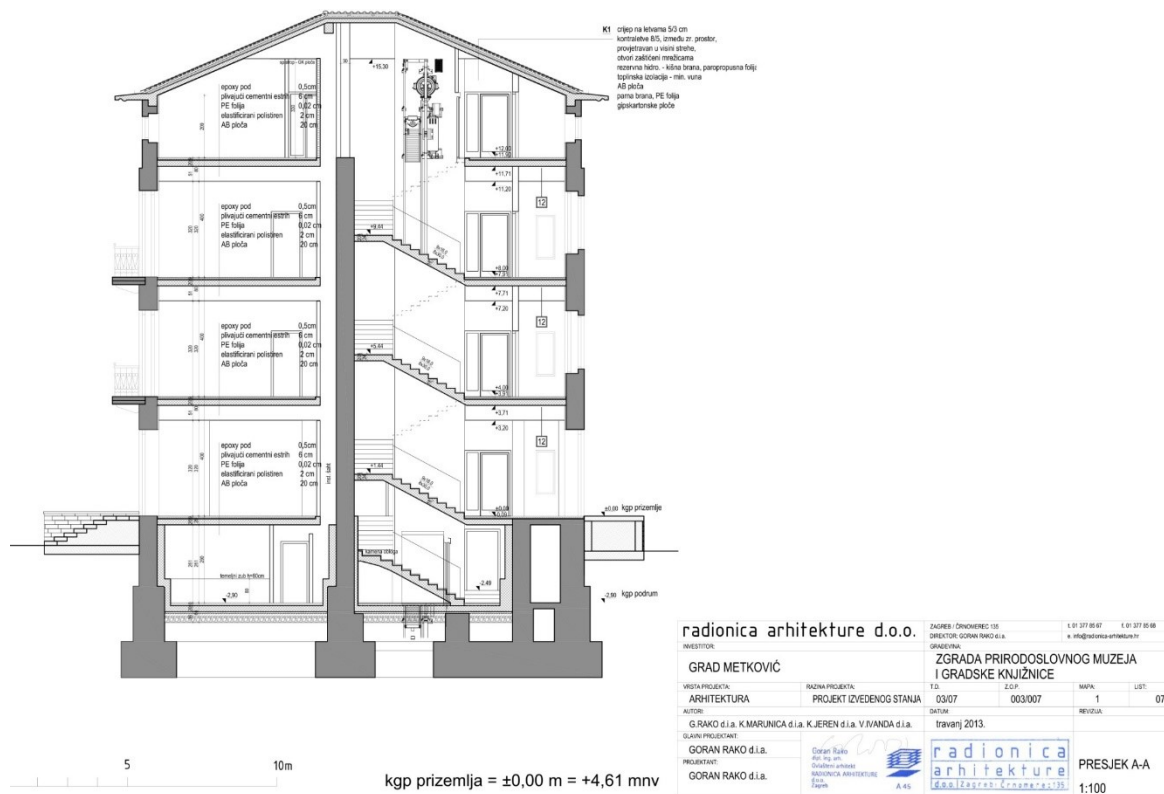
sl. 82. Reklama za Arheološki muzej Narona u Vidu te Prirodoslovni muzej u Metkoviću. Postavljena je u Ulici Stjepana Radića u Metkoviću, nasuprot prilazne ceste Lučkom mostu

sl. 83. Znak na stupcu ograde ispred zgrade Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice u Metkoviću, koji usmjerava posjetitelje prema njegovom stalnom postavu. U pozadini se na desnoj strani fotografije vidi i mali mediteranski park smješten na istočnoj strani zgrade Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice u Metkoviću

sl. 84. Oznaka Prirodoslovnog muzeja u Metkoviću na samoj njegovoj zgradi, odmah uz glavni ulaz

sl. 85. Projekt izvedbenog stanja zgrade uprave i stanovanja (danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice) duhanske stanice u Metkoviću, autora Gorana Rake i suradnika iz arhitektonске tvrtke *Radionica arhitekture*

sl. 86. Dio unutrašnjosti zgrade uprave i stanovanja (danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice) duhanske stanice u Metkoviću, fotografirana tijekom trajanja njezine obnove u razdoblju od 2008. do 2015. godine. Vidljivo je unutarne lice vanjskog zida izvedeno od cigli i nepravilnog kamena različitih dimenzija, s kojih je uklonjena žbuka

sl. 87. Aluminijska podkonstrukcija montirana na unutrašnje strane vanjskih zidove prvog kata zgrade Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice, na koje će se postaviti mineralna vuna. Fotografirano tijekom obnove zgrade koja je trajala od 2008. do 2015. godine

sl. 88. Novi dvostruki prozori napravljeni za bivšu zgradu uprave i stanovanja duhanske stanice u Metkoviću, danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice, koji kopiraju stare

sl. 89. Mali tavanski prozori oblika kraćeg polegnutog pravokutnika bivše zgrade uprave i stanovanja duhanske stanice u Metkoviću, danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice

sl. 90. Slijepi (zazidani) prozori na sjevernom pročelju bivše zgrade uprave i stanovanja duhanske stanice u Metkoviću, danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice

sl. 91. Dio tavana bivše zgrade uprave i stanovanja duhanske stanice u Metkoviću, danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice, fotografiran tijekom trajanja obnove zgrade u razdoblju od 2008. do 2015. godine. Vidljivi su obnovljeni mali pravokutni prozori na vanjskom zidu te novi i veći, također pravokutni prozori na krovu

sl. 92. Prilaz glavnom ulazu Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice u Metkoviću, pogled sa sjeverozapadne strane na sjeverni dio ulaznog stepeništa. Osim njega, na slici je vidljiva i kosa stubišna platforma za osobe u invalidskim kolicima, ograda s rukohvatom te dvokrilna ulazna vrata. Fotografirano pri kraju ili nedugo nakon završetka obnove koja je trajala od 2008. do 2015.

sl. 93. Izgled južne strane ulaznog stepeništa zgrade uprave i stanovanja duhanske stanice u Metkoviću, danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice, na obiteljskog fotografiji snimljenoj najkasnije 1960-ih. Fotografirano prije obnove i adaptacije zgrade iz 2008.-2015., odnosno dodavanja ograde s rukohvatom

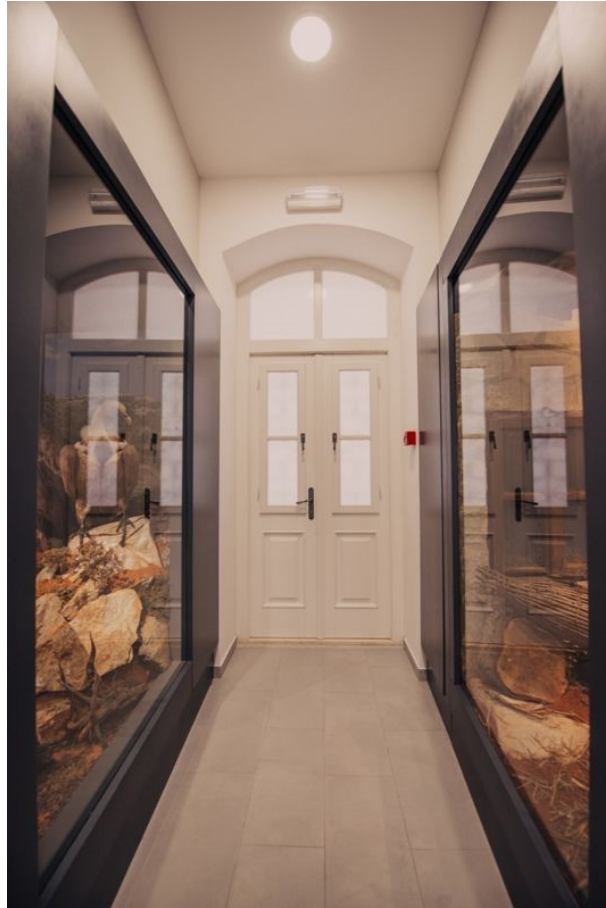
sl. 94. Glavni ulaz zgrade Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice, smješteno na njezinom zapadnom pročelju. Na slici je vidljiva i oznaka Prirodoslovnog muzeja, kao i drugih institucija koje se nalaze u zgradi. Snimljeno u srpnju 2021.

sl. 95. Prag glavnog ulaza zgrade Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice

sl. 96. Nekad glavni, a danas sporedni i evakuacijski ulaz na istočnom pročelju zgrade Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice, koji se koristi samo u slučaju nužde

sl. 97. Unutrašnja strana (iz izložbenog prostora) nekad glavnog, a danas sporednog i evakuacijskog ulaza na istočnom pročelju zgrade Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice, koji se koristi samo u slučaju nužde

sl. 98. Bočni ulazi na jednom od bočnih pročelja zgrade Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice

sl. 99. Stanje dijela istočnog pročelja zgrade uprave i stanovanja duhanske stanice u Metkoviću, danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice, fotografirano malo prije početka obnove zgrade koja je trajala od 2008. do 2015. godine. Vidljivi su derutni balkoni, kao i oštećeni okviri i stakla prozora

sl. 100. Nova čelična ograda napravljena za balkone bivše zgrade uprave i stanovanja duhanske stanice u Metkoviću, danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice, koja kopira staru

sl. 101. Jedan od balkona istočnog pročelja zgrade, fotografiran tijekom njihove rekonstrukcije tijekom trajanja obnove zgrade u razdoblju od 2008. do 2015. godine

sl. 102. Nove konzole napravljene za balkone bivše zgrade uprave i stanovanja duhanske stanice u Metkoviću, danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice, koje kopiraju stare

sl. 103. Izvorno mračno potkrovlje zgrade uprave i stanovanja duhanske stanice u Metkoviću, danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice, fotografirano prije ili na početku obnove zgrade koja je trajala od 2008. do 2015. godine. Vidljiva je i unutarnja drvena krovna konstrukcija, koja je kasnije zamijenjena armiranobetonskom

sl. 104. Novo potkrovlje bivše zgrade uprave i stanovanja duhanske stanice u Metkoviću, danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice, fotografirano tijekom trajanja obnove zgrade u razdoblju od 2008. do 2015. godine. Vidljiva je nova, armiranobetonska krovna konstrukcija s krovnim prozorima, koja je izvedena umjesto ranije drvene, čime se povećala površina i svjetlina tavana

sl. 105. Obnova, odnosno izvedba novog, armiranobetonskog krova bivše zgrade uprave i stanovanja duhanske stanice u Metkoviću, danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice. Fotografirano tijekom trajanja obnove zgrade u razdoblju od 2008. do 2015. godine

sl. 106. Novi krovni pokrov krova bivše zgrade uprave i stanovanja duhanske stanice u Metkoviću, danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice, koji imitira kupe kanalice. Fotografirano pri kraju ili nedugo nakon završetka obnove koja je trajala od 2008. do 2015. godine. Vidljiv je i jedan od novih krovnih prozora, a u pozadini i gornji dio susjedne zgrade najstarijeg kamenog skladišta, s azbestnim krovom

sl. 107. Pogled na istočno i sjeverno pročelje bivše zgrade uprave i stanovanja duhanske stanice u Metkoviću, danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice

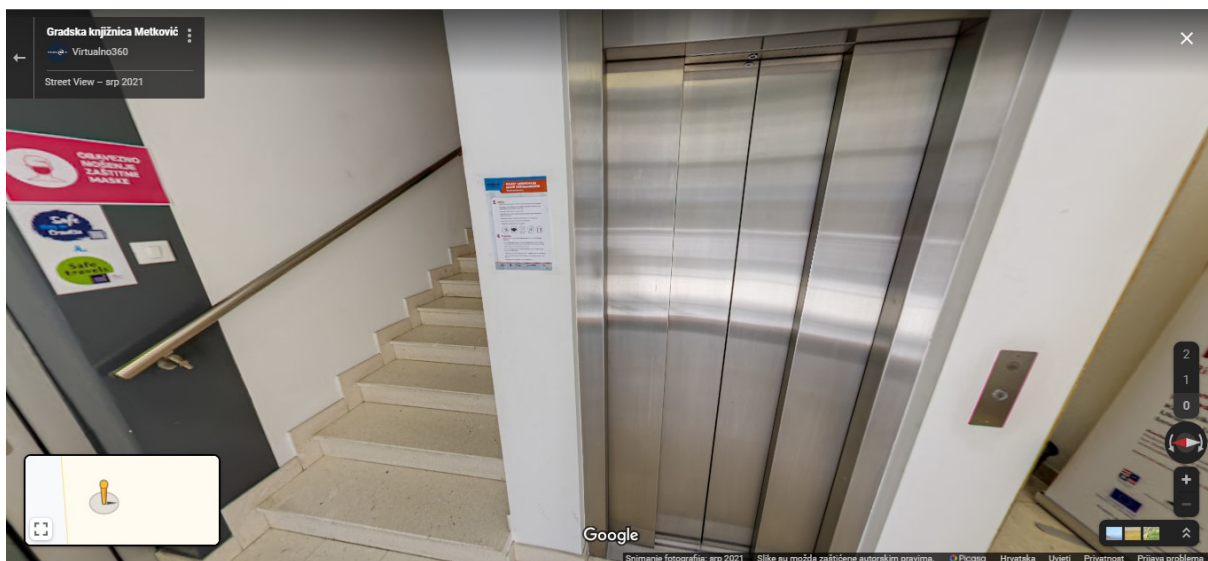
sl. 108. Pogled na južno i zapadno pročelje bivše zgrade uprave i stanovanja duhanske stanice u Metkoviću, danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice. Fotografirano pri kraju obnove koja je trajala od 2008. do 2015.

sl. 109. Drvena oplata s armaturom, unutar koje će se izvesti novo, armiranobetonsko stubište, koje će zamijeniti uklonjeno kameno. Fotografirano tijekom obnove zgrade koja je trajala od 2008. do 2015. godine

sl. 110. Proces ugradnje lifta unutar centralnog stubišta zgrade bivše uprave i stanovanja duhanske stanice u Metkoviću, danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice. Fotografirano tijekom obnove zgrade koja je trajala od 2008. do 2015.

sl. 111. Početak središnjeg stubišta i lift u ulaznom predvorju prizemlja zgrade Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice. Snimljeno u srpnju 2021.

sl. 112. Prostor dijela budućeg suterena bivše zgrade uprave i stanovanja i stanovanja duhanske stanice u Metkoviću, danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice, snimljen u procesu iskopavanja. Fotografirano tijekom obnove zgrade koja je trajala od 2008. do 2015. godine

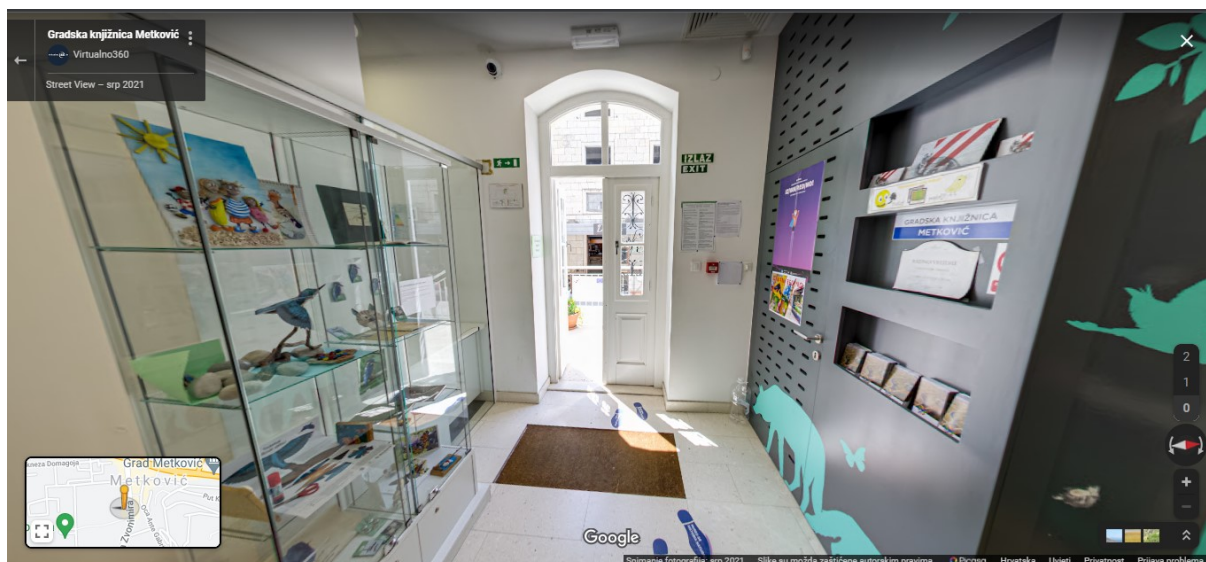
sl. 113. Novi, armiranobetonski i protupotresni nosivi zidovi u unutrašnjosti bivše zgrade uprave i stanovanja i stanovanja duhanske stanice u Metkoviću, danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice. Fotografirano tijekom obnove zgrade koja je trajala od 2008. do 2015. godine. Na slici je vidljiva i nedostajuća međukatna konstrukcija, koja je uklonjena kako bi se mogla izvesti nova, armiranobetonska

sl. 114. Zazidani otvori zidova u prizemlju bivše zgrade uprave i stanovanja i stanovanja duhanske stanice u Metkoviću, danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice. Fotografirano tijekom obnove zgrade koja je trajala od 2008. do 2015. godine

sl. 115. Aluminijska podkonstrukcija montirana na unutrašnje zidove prvog kata zgrade Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice, na koje će se postaviti gips-kartonske ploče. Fotografirano tijekom obnove zgrade koja je trajala od 2008. do 2015. godine

sl. 116. Ulazno predvorje prizemlja zgrade Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice, s informativnim pultom i suvenirnicom (lijevo) te garderobom (desno). Snimljeno u srpnju 2021.

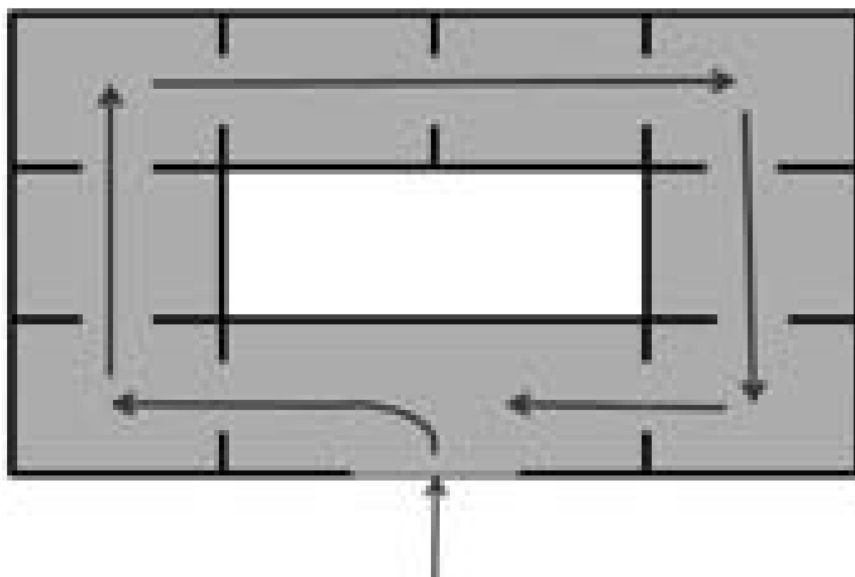
sl. 117. Prostor informativnog pulta i suvenirnice u ulaznom predvorju zgrade Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice u Metkoviću

sl. 118. Jedan od ukupno dva tehnička (teretna) lift, snimljen na jednom od katova Gradske knjižnice. Snimljeno u srpnju 2021.

sl. 119. Prostor iz kojega se vrši nadzor zgrade i okolice Prirodoslovnog muzeja u Metkoviću, opremljen monitorom. Zbog nedostatka prostora, koristi se i kao prostor za tehniku i energiju, gdje se čuvaju multimedijalni stupovi, te suvenirnica

sl. 120. Arterijalan (kružni) oblik kretanja po izložbenom prostoru, kakav je prisutan u izložbenom prostoru Prirodoslovnog muzeja u Metkoviću

sl. 121. (lijevo) Zatvorena jednokrilna vrata ulaza kroz koja se iz ulaznog predvorja ulazi u izložbeni prostor Prirodoslovnog muzeja u Metkoviću. Ista su vrata postavljena i na ulazima u prostore Gradske knjižnice na katovima; (desno) Otvorena vrata ulaza kroz koja se iz ulaznog predvorja ulazi u izložbeni prostor

sl. 122. Drvena dvokrilna vrata, koja su se nalazila na ulazima u unutrašnjosti zgrade bivše uprave i stanovanja metkovske duhanske stanice, danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice. Fotografirano tijekom obnove zgrade koja je trajala od 2008. do 2015. godine

sl. 123. Dio stalnog postava Prirodoslovnog muzeja u Metkoviću - pogled s južne prema sjevernoj strani prve izložbene prostorije

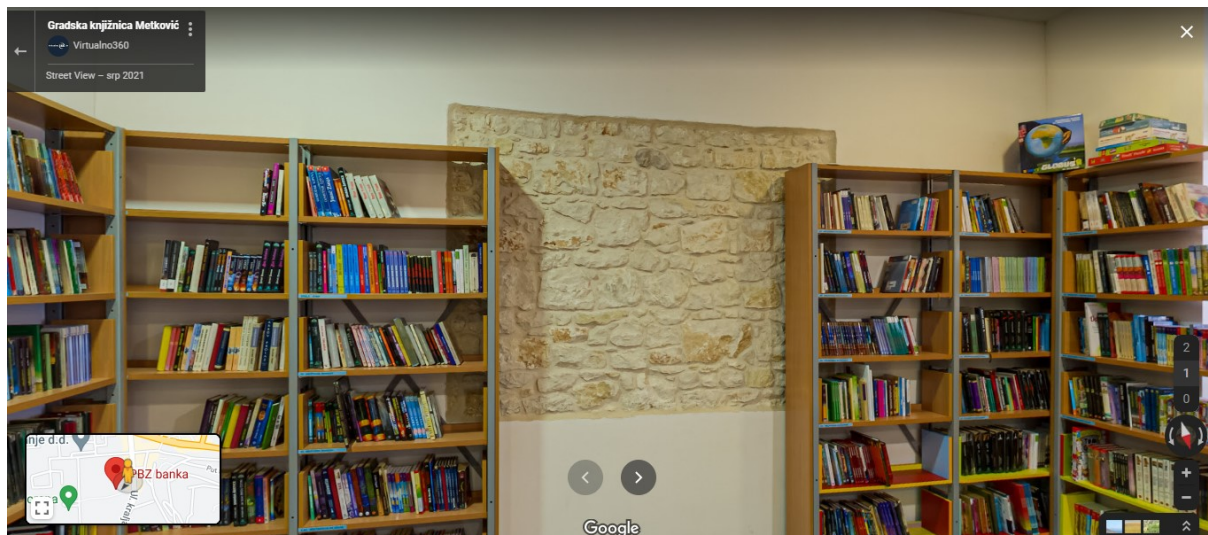
sl. 124. Dio stalnog postava Prirodoslovnog muzeja u Metkoviću - pogled sa sjeverne prema južnoj strani prve izložbene prostorije

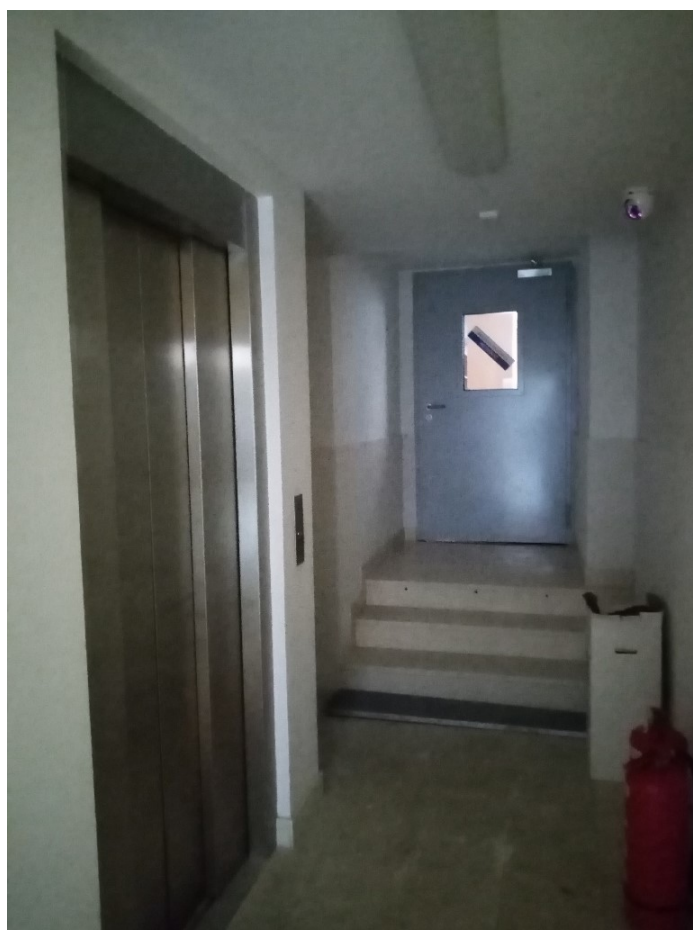
sl. 125. Dio stalnog postava Prirodoslovnog muzeja u Metkoviću - pogled sa sjeverne prema južnoj strani druge izložbene prostorije. Sredina iste prostorije služi i za povremene izložbe

sl. 126. Dio stalnog postava Prirodoslovnog muzeja u Metkoviću - pogled s južne prema sjevernoj strani treće izložbene prostorije

sl. 127. Unutrašnji prostor jednog od katova Gradske knjižnice, u kojemu je na jednom dijelu vanjskog zida ostavljena vidljiva struktura njegovog unutarnjeg lica kao element dekoracije prostora, ali i kako bi korisnici Knjižnice mogli vidjeti kako je zgrada građena. Snimljeno u srpnju 2021.

sl. 128. Dio sutereza Prirodoslovnog muzeja u Metkoviću, pogled na lift (lijevo) i ulazna vrata prostora za nekadašnje radionice (ravno), a danas arhiva starije knjižne građe Gradske knjižnice

sl. 129. Muzejska čuvaonica Prirodoslovnog muzeja u Metkoviću

sl. 130. Prostorija u suterenu Prirodoslovnog muzeja u Metkoviću, koja vrši funkciju restauratorske radionice, knjižnice, čuvaonice muzejskih pomagala i spremišta muzejske dokumentacije

sl. 131. „Bazen“ za klimatizacijske jedinice Prirodoslovnog muzeja u Metkoviću, snimljen u procesu građenja. Fotografirano tijekom obnove zgrade koja je trajala od 2008. do 2015. godine

sl. 132. Površinska čelična rešetka (mreža) „bazena“ za klimatizacijske jedinice Prirodoslovnog muzeja u Metkoviću. Fotografirano pri kraju ili nedugo nakon završetka obnove koja je trajala od 2008. do 2015.

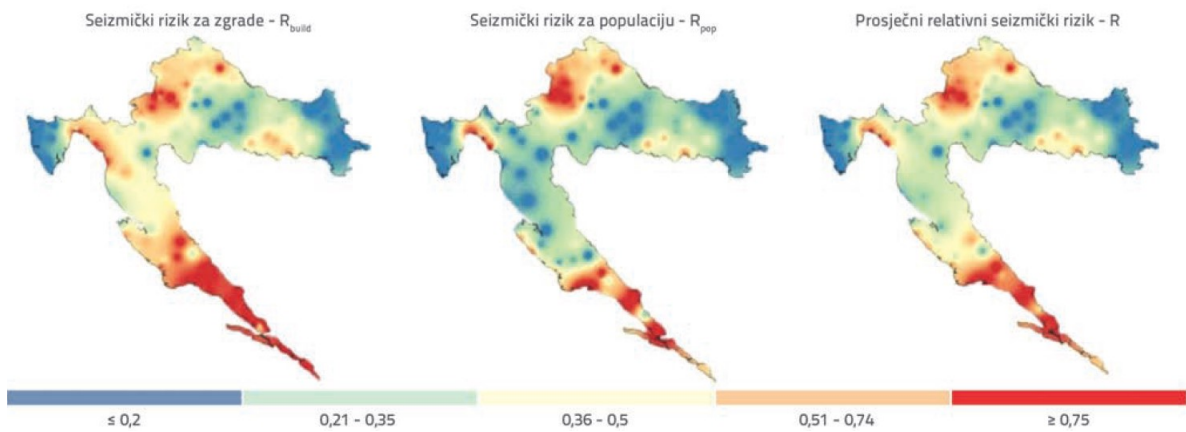
sl. 133. Današnji izgled istočnog pročelja najstarijeg (kamenog) skladišta duhanske stanice u Metkoviću. Vidljivo je suvremeno korištenje prizemnih prostora skladišta za ugostiteljske potrebe. U prvom je planu uočljiv prostor parkirališta za automobile koje koriste i posjetitelji Prirodoslovnog muzeja

sl. 134. Poplavljen prostor suterena zgrade uprave i stanovanja i stanovanja duhanske stanice u Metkoviću, danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice. Fotografirano tijekom obnove zgrade koja je trajala od 2008. do 2015. godine

sl. 135. Zaštitni sloj hidroizolacije postavljen na donjem unutrašnjem dijelu suterena bivše zgrade uprave i stanovanja duhanske stanice u Metkoviću, danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice. Fotografirano tijekom obnove zgrade koja je trajala od 2008. do 2015. godine

sl. 136. Karte Hrvatske koje prikazuju procjenu seizmičkog rizika za zgrade (prva slika) i populaciju (druga slika) te prosječni relativni seizmički rizik (treća slika)

sl. 137. Aparat za gašenje požara, postavljen u ulaznom predvorju Prirodoslovnog muzeja u Metkoviću, na izlazu iz stalnog postava. Isti su aparati postavljeni i u drugim dijelovima zgrade

7. Popis slikovnih priloga

- sl. 1. Kompleks duhanske stanice u Vrgorcu na staroj razglednici (izvor: „VRGORAC - Magazin i kancelarija Režije duhana * austro-ugarska razgl.“, *Njuškalo*, <https://www.njuskalo.hr/razglednice-fotografije/vrgorac-magazin-kancelarija-rezije-duhana-austro-ugarska-razgl-oglas-27465311>, pristup 1. 10. 2021.)
- sl. 2. Upravna zgrada bivše duhanske stanice u Vrgorcu (izvor: „Mišljenje o projektu useljenja dječjeg vrtića u zgradu Režije“, *Društvo prijatelja vrgorske starine*, 12. listopada 2020., <https://vrgorskestarine.hr/2020/10/12/misljenje-o-projektu-useljenja-djecjeg-vrtica-u-zgradu-rezije/>, pristup 1. 10. 2021.)
- sl. 3. Požarom oštećena skladišna zgrada bivše duhanske stanice u Vrgorcu. Snimljeno sredinom 20. stoljeća, tj. u vrijeme ili neposredno nakon Drugog svjetskog rata (izvor: „Vrgorac nekad“, *Facebook*, 23. rujna 2015., <https://www.facebook.com/Vrgoracnekad/photos/959422697434140>, pristup 30. 9. 2021.)
- sl. 4. Kompleks duhanske stanice u Sinju na razglednici iz 1900. (izvor: Brković i Petričević, 2013., 9.; Domazet, 2016., 14.)
- sl. 5. Upravna zgrada bivše duhanske stanice u Sinju na razglednici iz 1911. (izvor: Domazet, 2016., 19.)
- sl. 6. Upravna zgrada bivše duhanske stanice u Sinju na razglednici iz 1916. (izvor: Domazet, 2016., 30.)
- sl. 7. Sklop bivše duhanske stanice u Splitu. Snimljeno u ranijem razdoblju prve polovice 20. stoljeća, prije bombardiranja sklopa u Drugom svjetskom ratu (izvor: „[Split] - Old photos“, *Skyscraper City Forum*, <https://www.skyscrapercity.com/threads/split-old-photos.1165327/page-169>, pristup 1. 10. 2021.)
- sl. 8. Zgrada bivše duhanske stanice u Splitu. Snimljeno sredinom 20. stoljeća, tj. u vrijeme ili neposredno nakon Drugog svjetskog rata (izvor: „1944. - četvrta ratna godina“, *Antifašistički Split: ratna kronika 1941.-1945.*, <http://www.ratnakronikasplita.com/kronika/1944-1>, pristup 1. 10. 2021.)
- sl. 9. Kompleks duhanske stanice u Dubrovniku, stanje iz oko 1900. (izvor: *Urbanistički plan uređenja Radeljević-Libertas: konzervatorska dokumentacija*, Zavod za prostorno uređenje Dubrovačko-neretvanske županije, 2011., str. 19.,

<https://www.dubrovnik.hr/uploads/pages/183/urbanisticki-plan-uredjenja-radeljevic-libertas-prilozi.pdf>, pristup 20. 9. 2021.)

- sl. 10. Skladišna zgrada bivše duhanske stanice u Dubrovniku - suvremeno stanje (izvor: Baldo Marunčić, „Sjećate li se tvrtke Duhan? Ona i danas posluje!“ , *DuList*, 7. lipnja 2015., <https://dulist.hr/sjecate-li-se-tvrtke-duhan-ona-i-danas-posluje/247963/>, pristup 12. 10. 2021.)
- sl. 11. Nacrt pročelja zgrade bivše duhanske stanice na otoku Čiovu kod Trogira prije njegove prenamjene u hotel (izvor: Bilić Petričević, 2020., 25.)
- sl. 12. Zgrada bivše duhanske stanice na otoku Čiovu kod Trogira, danas prenamijenjena u hotel (izvor: „Arhitektura i dizajn“, *Brown Beach House*, <https://brownhotels.com/croatia/hr/arhitekturadizajn>, pristup 1. 10. 2021.)
- sl. 13. Sklop bivše duhanske stanice u Rovinju na razglednici iz kraja 19. stoljeća (izvor: Aldo Pokrajac, „(FOTO) ROVINJ SE OD VREMENA MLETAČKE REPUBLIKE DO DANAS RAZVIJAO U VIŠE SMJEROVA S velikom flotom trgovačkih jedrenjaka, puno ribarica i šest brodogradilišta, grad sv. Eufemije je još sredinom 18. stoljeća bio jedan od NAJPROSPERITETNIJIH GRADOVA NA SJEVERNOM JADRANU“, *Glas Istre*, 13. travnja 2020., <https://www.glasistre.hr/istra/rovinj-se-od-vremena-mletacke-republike-do-danas-razvijao-u-vise-smjerova-635861>, pristup 2. 10. 2021.)
- sl. 14. Zgrada izvorno izgrađena kao artiljerijska vojarna u Senju, koja je 1896. prenamijenjena u tvornicu duhana (izvor: Despot, 1975., 409.)
- sl. 15. Nova i namjenski građena zgrada tvornice duhana u Senju. Snimljeno oko 1900. (izvor: Despot, 1975., 414.)
- sl. 16. Nova i namjenski građena zgrada tvornice duhana u Senju. Snimljeno oko 1910. (izvor: Despot, 1975., 412.)
- sl. 17. Tvornica duhana u Puli. Snimljeno oko 1935. (izvor: Marsetič, 2016., 108.)
- sl. 18. Glavno pročelje zgrade sklopa bivše Preparandije i Tvornice duhana u Zadru (izvor: „Sklop zgrada nekadašnje Preparandije i Tvornice duhana u Zadru“, *Registar kulturnih dobara RH*, <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-5812>, pristup 1. 10. 2021.)
- sl. 19. Sklop moderne duhanske tvornice u Kanfanaru (izvor: Robert Frank, „EKSKLUZIVNO / BAT razmišlja o zatvaranju tvornice cigareta u Kanfanaru u kojoj radi oko 500 ljudi. Radnici su u šoku, državi prijeti gubitak 3 milijarde kuna godišnje!“ , *Glas Istre*, 18. lipnja 2020., <https://www.glasistre.hr/istra/ekskluzivno/-/bat-razmislja-o->

- zatvaranju-tvornice-cigareta-u-kanfanaru-u-kojoj-radi-oko-500-ljudi-radnici-su-u-soku-drzavi-prijeti-gubitak-3-milijarde-kuna-godisnje-649393, pristup 13. 10. 2021.)
- sl. 20. Kotlovnica suvremene tvornice duhana u Kanfanaru (izvor: Nadilo, 2006., 138.)
- sl. 21. Unutrašnjost skladišne zgrade suvremene tvornice duhana u Kanfanaru (izvor: Nadilo, 2006., 140.)
- sl. 22. Prostor industrijskog kompleksa bivšeg rudnika ugljena Zollverein u Essenu (izvor: Christiane Bürklein, „Zollverein Park, a unique example of the restructuring of brownfield land“, *Floornature.com*, 24. prosinca 2018., <https://www.floornature.com/blog/il-parco-zollverein-una-ristrutturazione-unica-un39area-indu-14318/>, pristup 16. 9. 2021.)
- sl. 23. Izložbeni prostor zgrade bivše toplane u Berlinu građene početkom 1960-ih, danas prenamijenjene za razna društvena i kulturna događanja (izvor: *Kraftwerk Berlin*, <https://kraftwerkberlin.de/en/>, pristup 5. 10. 2021.)
- sl. 24. Zgrada bivšeg skladišta na Albert Docku u Liverpoolu, danas prenamijenjena u Tate Liverpool Gallery (izvor: „Tate Liverpool“, *Art & Education*, <https://www.artandeducation.net/directory/296553/tate-liverpool>, pristup 16. 9. 2021.)
- sl. 25. Zgrada nekadašnje termoelektrane *Bankside* u Londonu, danas prenamijenjena u Tate Modern Gallery (izvor: „Bankside Power Station (Current Tate Modern)“, *Brown & Mason (BM)*, <https://brownandmason.com/projects/bankside-power-station-current-tate-modern/>, pristup 16. 9. 2021.)
- sl. 26. Parc de la Villette u Parizu, područje kompleksa bivše klaonice (izvor: Simay Demirel, „Parc de la Villette“, *Simay DEMIREL - WordPress.com*, 12. lipnja 2020., <https://demirelsimay.wordpress.com/2020/06/12/parc-de-la-villette/>, pristup 15. 9. 2021.)
- sl. 27. Muzej Orsay u Parizu, lociran u zgradi nekadašnjeg željezničkog kolodvora (izvor: Victoria Hughes, „Orsay Museum in Paris: Impressionist Masterpieces in a Former Train Station“, *Hotels.com*, <https://hr.hotels.com/go/france/orsay-museum-paris>, pristup 7. 1. 2022.)
- sl. 28. Museum fur Gegenwart u Berlinu, lociran u zgradi nekadašnjeg željezničkog kolodvora (izvor: „Body Pressure: Sculpture since the 1960s“, *e-flux*, <https://www.e-flux.com/announcements/31903/body-pressure-sculpture-since-the-1960s/>, pristup 7. 1. 2022.)
- sl. 29. CAPC musée d'art contemporain de Bordeaux (izvor: „Colonial Goods Warehouse“,

- Structurae*, <https://structurae.net/en/structures/colonial-goods-warehouse>, pristup 8. 1. 2022.)
- sl. 30. Izložbeni prostor zgrade bivše Tvornice koža (Kožare) Vatroslava Šterna u Zagrebu, danas prenamijenjene u Gliptoteku HAZU (izvor: „Gliptoteka Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti“, *Facebook*, 22. rujna 2021., <https://www.facebook.com/gliptoteka/photos/4409542409124601>, pristup 5. 10. 2021.)
- sl. 31. Hrvatski željeznički muzej u Zagrebu (snimila: Dora Hornik, 25. 9. 2021.)
- sl. 32. Izložbeni prostor nekadašnje jahaonice Konjaničke vojarne, danas prenamijenjene u galerijski prostor *Laubu* (izvor: „Lauba“, *Turistička zajednica grada Zagreba*, <https://www.infozagreb.hr/istrazi-zagreb/kultura/muzeji/lauba>, pristup 5. 10. 2021.)
- sl. 33. Info-centar industrijske baštine, odnosno tzv. „Holandska kuća“ u Sisku (izvor: „HOLANDSKA KUĆA SISAK“, *MC-Bauchemie*, https://www.mc-bauchemie.hr/holandska_kuca/#informacije, pristup 8. 1. 2022.)
- sl. 34. Zgrada nekadašnje duhanske tvornice u San Sebastiánu u Španjolskoj (izvor: *TABAKALERA - International Centre for Contemporary Culture*, <https://www.tabakalera.eus/en>, pristup 5. 10. 2021.)
- sl. 35. Nekadašnja duhanska tvornica u mjestu Sant Julià de Lòria u Andorri, danas prenamijenjena u muzej duhana (izvor: *Museu Fàbrica Reig*, <https://www.museufabricareig.com/?lang=en/>, pristup 5. 10. 2021.)
- sl. 36. Kompleks nekadašnje duhanske tvornice Seita u Marseilleu, danas prenamijenjen za razne društvene i kulturne aktivnosti I. (izvor: „La Friche la Belle de Mai“, *Facebook*, 14. siječnja 2019., <https://www.facebook.com/friche.labelledemai/photos/1934930353271787>, pristup 5. 10. 2021.)
- sl. 37. Kompleks nekadašnje duhanske tvornice Seita u Marseilleu, danas prenamijenjen za razne društvene i kulturne aktivnosti II. (izvor: „La Friche la Belle de Mai“, *Facebook*, 1. srpnja 2021., <https://www.facebook.com/friche.labelledemai/photos/3944430602321742/>, pristup 5. 10. 2021.)
- sl. 38. Tobačni muzej i Kulturni centar Tobačna u Ljubljana (izvor: „Tobačni muzej Ljubljana“, *Museums of the World*, <https://museu.ms/museum/details/16278/tobacni-muzej-ljubljana>, pristup 9. 1. 2022.)

- sl. 39. Nekadašnja tvornica duhana u Košicama, danas prenamijenjena za razna društvena i kulturna događanja (izvor: „Vízioiu Tabacký Kulturfabrik je nová kreativná mestská štvrť“, *Dnes 24 Košice*, 16. svibnja 2018., <https://kosice.dnes24.sk/viziou-tabacky-kulturfabrik-je-nova-kreativna-mestska-stvrt-299118>, pristup 5. 10. 2021.)
- sl. 40. Kompleks bivše duhanske tvornice u Linzu, danas sjedište kulturne i medijske industrije (izvor: *Tabakfabrik Linz*, <https://tabakfabrik-linz.at/en/>, pristup 5. 10. 2021.)
- sl. 41. Lučki muzej u gradu Dunkerque (izvor: „Exposition - Tous pirates? - Musée Portuaire Dunkerque 09 2017 .“, www.jepi-dunkerque.fr, <http://jepi-dunkerque.over-blog.fr/2017/09/tous-pirates-musee-portuaire-dunkerque-09-2017.html>, pristup 9. 1. 2022.)
- sl. 42. Muzej duhana i tvornica cigareta Samuels & de Leeuw” , odnosno „De Olifant” (izvor: „Kampen kiek'n“, *Facebook*, 26. ožujka 2018., <https://www.facebook.com/Kampenkiekn/posts/tabaksfabriek-de-olifant-in-kampen/1744107488978735/>, pristup 9. 1. 2022.)
- sl. 43. Zgrada nekadašnje duhanske tvornice u Bristolu, danas prenamijenjena za razne društvene i kulturne aktivnosti (izvor: „Tobacco Factory“, *Tobacco city*, <http://tobacco-city.plovdiv2019.eu/en/a/96-tobacco-factory/c24-similar-projects>, pristup 5. 10. 2021.)
- sl. 44. Izložbeni prostor nekadašnje tvornice duhana, danas Muzeja moderne i suvremene umjetnosti u Rijeci (izvor: „Muzej moderne i suvremene umjetnosti“, *Grad Rijeka*, <https://www.rijeka.hr/gradska-uprava/gradski-projekti/realizirani-projekti/kultura/muzej-moderne-suvremene-umjetnosti/>, pristup 9. 1. 2022.)
- sl. 45. Izložbeni prostor u prizemlju upravne zgrade tvornice duhana u Rovinju (izvor: Grbić, 2002., 17.)
- sl. 46. Zgrada nekadašnje menze duhanske stanice u Imotskom, danas Zavičajnog muzeja (izvor: „Zavičajni Muzej“, *Grad Imotski*, <https://imotski.hr/muzej/>, pristup 9. 1. 2022.)
- sl. 47. Prva dva (od ukupno četiri) skladišta duhana duhanske stanice u Imotskom. Snimljeno sa sjeverozapada prema jugoistoku, tj. sjeverozapadnim pročeljima skladišta (izvor: Velimir Braco Čosić, „Zgrade duhanske stanice date na korištenje gradu Imotskom“, *Radio Imotski*, 28. studenoga, 2018., <https://radioimotski.hr/2018/11/28/zgrade-duhanske-stanice-date-na-koristenje-gradu-imotskom/>, pristup 18. 9. 2021.)
- sl. 48. Tlocrt prizemlja zgrade nekadašnje menze duhanske stanice u Imotskom, danas Zavičajnog muzeja - postojeće stanje iz 1997., prije rekonstrukcije i adaptacije zgrade (izvor: Konzervatorski odjel u Imotskom)

- sl. 49. Idejni projekt (tlocrt) prizemlja zgrade nekadašnje menze duhanske stanice u Imotskom, danas Zavičajnog muzeja, arhitekta Branka Silađina iz 1997. (izvor: Silađin i Odak, 1997.; Tonković, 2009., 23.)
- sl. 50. Izvedbeni projekt (tlocrt) prizemlja zgrade nekadašnje menze duhanske stanice u Imotskom, danas Zavičajnog muzeja, arhitekta Nevena Kunjašića iz 1998. (izvor: Konzervatorski odjel u Imotskom)
- sl. 51. Idejni projekt (tlocrt) kata (potkrovlja) zgrade nekadašnje menze duhanske stanice u Imotskom, danas Zavičajnog muzeja, arhitekta Branka Silađina iz 1997. (izvor: Silađin i Odak, 1997.; Tonković, 2009., 24.)
- sl. 52. Izvedbeni projekt (tlocrt) kata (potkrovlja) zgrade nekadašnje menze duhanske stanice u Imotskom, danas Zavičajnog muzeja, arhitekta Nevena Kunjašića iz 1998. (izvor: Konzervatorski odjel u Imotskom)
- sl. 53. Idejni projekt (tlocrt) suterena, odnosno prostora nekadašnje kotlovnice zgrade bivše menze duhanske stanice u Imotskom, danas Zavičajnog muzeja, arhitekta Branka Silađina iz 1997. (izvor: Silađin i Odak, 1997.; Tonković, 2009., 22.)
- sl. 54. Izvedbeni projekt (tlocrt) suterena, odnosno prostora nekadašnje kotlovnice zgrade bivše menze duhanske stanice u Imotskom, danas Zavičajnog muzeja, arhitekta Nevena Kunjašića iz 1998. (izvor: Konzervatorski odjel u Imotskom)
- sl. 55. Zgrada bivše zagrebačke tvornice duhana, koja je trebala biti prenamijenjena za potrebe Hrvatskog povijesnog muzeja (izvor: „Zgrada Tvornice duhana u Zagrebu“, *Registar kulturnih dobara RH*, <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-2646>, pristup 1. 10. 2021.)
- sl. 56. Tlocrt stanja prizemlja zgrade bivše tvornice duhana u Zagrebu, kakvo je trebalo biti izvedeno za potrebe Hrvatskog povijesnog muzeja prema arhitektonskom projektu Ivice Plavca, Žanete Zdenković Gold i Ivana Zdenkovića (izvor: Borošak Marijanović, Jurdana i Mataušić, 2012.)
- sl. 57. Rekonstrukcija dijela prizemlja (prostora za prijem posjetitelja) zgrade bivše tvornice duhana u Zagrebu, kakav je trebao biti izveden za potrebe Hrvatskog povijesnog muzeja prema arhitektonskom projektu Ivice Plavca, Žanete Zdenković Gold i Ivana Zdenkovića (izvor: Borošak Marijanović, Jurdana i Mataušić, 2012.)
- sl. 58. Rekonstrukcija dijela prizemlja (kod glavnog ulaza) zgrade bivše tvornice duhana u Zagrebu, kakav je trebao biti izveden za potrebe Hrvatskog povijesnog muzeja prema

- arhitektonskom projektu Ivice Plavca, Žanete Zdenković Gold i Ivana Zdenkovića (izvor: Borošak Marijanović, Jurdana i Mataušić, 2012.)
- sl. 59. Tlocrt stanja prvog kata zgrade bivše tvornice duhana u Zagrebu, kakvo je trebalo biti izvedeno za potrebe Hrvatskog povijesnog muzeja prema arhitektonskom projektu Ivice Plavca, Žanete Zdenković Gold i Ivana Zdenkovića (izvor: Borošak Marijanović, Jurdana i Mataušić, 2012.)
- sl. 60. Rekonstrukcija dijela prvog kata zgrade bivše tvornice duhana u Zagrebu, kakav je trebao biti izveden za potrebe Hrvatskog povijesnog muzeja prema arhitektonskom projektu Ivice Plavca, Žanete Zdenković Gold i Ivana Zdenkovića (izvor: Borošak Marijanović, Jurdana i Mataušić, 2012.)
- sl. 61. Tlocrt stanja drugog kata zgrade bivše tvornice duhana u Zagrebu, kakvo je trebalo biti izvedeno za potrebe Hrvatskog povijesnog muzeja prema arhitektonskom projektu Ivice Plavca, Žanete Zdenković Gold i Ivana Zdenkovića (izvor: Borošak Marijanović, Jurdana i Mataušić, 2012.)
- sl. 62. Tlocrt stanja potkrovlja zgrade bivše tvornice duhana u Zagrebu, kakvo je trebalo biti izvedeno za potrebe Hrvatskog povijesnog muzeja prema arhitektonskom projektu Ivice Plavca, Žanete Zdenković Gold i Ivana Zdenkovića (izvor: Borošak Marijanović, Jurdana i Mataušić, 2012.)
- sl. 63. Sklop bivše i danas napuštene Gradske klaonice u Zagrebu, čiji pojedini prostori i danas ponekad „ožive“ umjetničkim intervencijama i kulturnim događajima (izvor: Krešimir Galović, „Prostor nekadašnje zagrebačke Gradske klaonice u Heinzellovoj ulici“, *Panoptikum*, 13. ožujka 2012., http://kgalovic.blogspot.com/2012_03_13_archive.html, pristup 16. 9. 2021.)
- sl. 64. Zgrada prvog (kamenog) skladišta i zgrada uprave i stanovanja (danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice) duhanske stanice u Metkoviću u širem krajoliku (u prvom planu na fotografiji). U zadnjem je planu i rijeka Neretva, uzrok visokoj zemnoj vodi u okolnom prostoru. Snimljeno 1939. godine iz zraka u smjeru istoka (izvor: Vukojević, Barišić Marenčić i Bojanić Obad Šćitaroci, 2019., 100.)
- sl. 65. Lokacija Prirodoslovnog muzeja u Metkoviću u suvremenom širem krajoliku, označena crvenom oznakom. Sjeverno je uočljiv i tok rijeke Neretve, uzrok visokoj zemnoj vodi u okolnom prostoru (izvor: *Google Maps*, <https://www.google.com/maps/@44.516302,16.6139199,7.25z>, pristup 2. 12. 2021.)

- sl. 66. Graditeljske etape razvoja kompleksa duhanske stanice u Metkoviću od 1901. do 1990. godine (izvor: Vukojević, Barišić Marenčić i Bojanić Obad Šćitaroci, 2019., 104.)
- sl. 67. Graditeljske etape razvoja kompleksa duhanske stanice u Metkoviću od 1943. do 2019. godine (izvor: Vukojević, Barišić Marenčić i Bojanić Obad Šćitaroci, 2019., 108.)
- sl. 68. Tlocrt prizemlja (gore), dio uzdužnog presjeka i dio pročelja (dolje) najstarijeg (kamenog) skladišta duhanske stanice u Metkoviću iz 1903. godine, prije preinaka izvedenih nakon Drugog svjetskog rata (izvor: Vukojević, Barišić Marenčić i Bojanić Obad Šćitaroci, 2019., 105.)
- sl. 69. Najstarije (kamen) skladište duhanske stanice u Metkoviću iz 1903. na razglednici iz 1907. godine Snimljeno prije preinaka izvedenih nakon Drugog svjetskog rata (izvor: Vukojević, Barišić Marenčić i Bojanić Obad Šćitaroci, 2019., 105.)
- sl. 70. Tlocrt izvornog prizemlja zgrade uprave i stanovanja (danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice) duhanske stanice u Metkoviću (izvor: Vukojević, Barišić Marenčić i Bojanić Obad Šćitaroci, 2019., 107.)
- sl. 71. Crtež izvornog istočnog pročelja zgrade uprave i stanovanja (danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice) duhanske stanice u Metkoviću (izvor: Vukojević, Barišić Marenčić i Bojanić Obad Šćitaroci, 2019., 107.)
- sl. 72. Tlocrt (lijevo) i poprečni presjek (desno) zgrade uprave i stanovanja (danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice) duhanske stanice u Metkoviću. Stanje prije obnove koja je trajala od 2008. do 2015. godine. Na poprečnom je presjeku vidljivo i da je suteran ranije bio manjih dimenzija nego danas, odnosno da se nalazio samo na zapadnoj strani zgrade (izvor: Radionica arhitekture d.o.o.)
- sl. 73. Fotografija istočnog pročelja zgrade uprave i stanovanja (danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice) duhanske stanice u Metkoviću, snimljena 1930-ih godina. U pozadini je vidljiva i najstarija (kamena) zgrada skladišta iz 1903. godine, prije preinaka izvedenih nakon Drugog svjetskog rata (izvor: Vukojević, Barišić Marenčić i Bojanić Obad Šćitaroci, 2019., 107.)
- sl. 74. Sniženi te drugačijom teksturom i bojom označeni rubovi nogostupa u Ulici kralja Zvonimira u Metkoviću, prilagođeni slijepim i slabovidnim osobama. Snimljeno ispred istočnog pročelja bivše zgrade uprave i stanovanja duhanske stanice u Metkoviću, danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice (snimila: Dora Hornik, 3. 9. 2021.)
- sl. 75. Zidane kružne parkirne barijere na nogostupima Ulice kralja Zvonimira u Metkoviću, ispred istočnog pročelja bivše zgrade uprave i stanovanja duhanske stanice u

- Metkoviću, danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice (snimila: Dora Hornik, 3. 9. 2021.)
- sl. 76. Podne trake za lakše kretanje slijepih osoba. Snimljeno u pothodniku u zagrebačkoj Aveniji Dubrovnik. Iste bi se mogle postaviti i na nogostupe ulica u Metkoviću, pa i onih u neposrednoj okolici tamošnjeg Prirodoslovnog muzeja (snimila: Dora Hornik, 14. 10. 2021.)
- sl. 77. Prostor na sjevernoj strani zgrade Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice u Metkoviću, gdje se parkiraju i prolaze automobili. Pogled sa zapada prema istoku. Snimljeno u srpnju 2021. (izvor: *Google Maps*, <https://www.google.com/maps/@44.516302,16.6139199,7.25z>, pristup 3. 12. 2021.)
- sl. 78. Prostor na zapadnoj strani zgrade Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice u Metkoviću, koji ju odvaja od starog (kamenog) skladišta, gdje se parkiraju i prolaze automobili. Pogled sa sjevera prema jugu. Snimljeno u srpnju 2021. (izvor: *Google Maps*, <https://www.google.com/maps/@44.516302,16.6139199,7.25z>, pristup 3. 12. 2021.)
- sl. 79. Vanjski predulazni prostor Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice u Metkoviću, s klupom za odmor. Pogled prema jugoistoku (snimila: Dora Hornik, 3. 9. 2021.)
- sl. 80. Mali mediteranski vrt/park uređen ispred danas obnovljenog istočnog pročelja zgrade Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice (snimila: Dora Hornik, 3. 9. 2021.)
- sl. 81. Klupe u južnom dijelu malog mediteranskog vrta/parka uređenog ispred istočnog pročelja zgrade Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice (snimila: Dora Hornik, 3. 9. 2021.)
- sl. 82. Reklama za Arheološki muzej Narona u Vidu te Prirodoslovni muzej u Metkoviću. Postavljena je u Ulici Stjepana Radića u Metkoviću, nasuprot prilazne ceste Lučkom mostu (izvor: Dalibor Čutura, „Ruševna fasada u Radićevoj dobila novi izgled“, *Metković News*, 18. ožujka 2020., <http://metkovic-news.com/news/rusevna-fasada-u-radicevoj-dobila-novi-izgled/>, pristup 17. 11. 2021.)
- sl. 83. Znak na stupcu ograde ispred zgrade Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice u Metkoviću, koji usmjerava posjetitelje prema njegovom stalnom postavu. U pozadini se na desnoj strani fotografije vidi i mali mediteranski park smješten na istočnoj strani zgrade Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice u Metkoviću (snimila: Dora Hornik, 3. 9. 2021.)

- sl. 84. Oznaka Prirodoslovnog muzeja u Metkoviću na samoj njegovoj zgradi, odmah uz glavni ulaz (snimila: Dora Hornik, 3. 9. 2021.)
- sl. 85. Projekt izvedbenog stanja zgrade uprave i stanovanja (danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice) duhanske stanice u Metkoviću, autora Gorana Rake i suradnika iz arhitektonske tvrtke *Radionica arhitekture* (izvor: Radionica arhitekture d.o.o.)
- sl. 86. Dio unutrašnjosti zgrade uprave i stanovanja (danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice) duhanske stanice u Metkoviću, fotografirana tijekom trajanja njezine obnove u razdoblju od 2008. do 2015. godine. Vidljivo je unutarnje lice vanjskog zida izvedeno od cigli i nepravilnog kamena različitih dimenzija, s kojih je uklonjena žbuka (izvor: Radionica arhitekture d.o.o.)
- sl. 87. Aluminijska podkonstrukcija montirana na unutrašnje strane vanjskih zidove prvog kata zgrade Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice, na koje će se postaviti mineralna vuna. Fotografirano tijekom obnove zgrade koja je trajala od 2008. do 2015. godine (izvor: „Prirodoslovni muzej i gradska knjižnica (Poduh) - Metković“, *MGA nekretnine*, <http://www.mga-metkovic.com/sadagradimo/objekt/70/prirodoslovni-muzej-i-gradska-knjiznica-poduh-metkovi/24>, pristup 5. 12. 2021.)
- sl. 88. Novi dvostruki prozori napravljeni za bivšu zgradu uprave i stanovanja duhanske stanice u Metkoviću, danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice, koji kopiraju stare (izvor: Radionica arhitekture d.o.o.)
- sl. 89. Mali tavanski prozori oblika kraćeg polegnutog pravokutnika bivše zgrade uprave i stanovanja duhanske stanice u Metkoviću, danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice (izvor: Radionica arhitekture d.o.o.)
- sl. 90. Slijepi (zazidani) prozori na sjevernom pročelju bivše zgrade uprave i stanovanja duhanske stanice u Metkoviću, danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice (snimila: Dora Hornik, 3. 9. 2021.)
- sl. 91. Dio tavana bivše zgrade uprave i stanovanja duhanske stanice u Metkoviću, danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice, fotografiran tijekom trajanja obnove zgrade u razdoblju od 2008. do 2015. godine. Vidljivi su obnovljeni mali pravokutni prozori na vanjskom zidu te novi i veći, također pravokutni prozori na krovu (izvor: Radionica arhitekture d.o.o.)
- sl. 92. Prilaz glavnom ulazu Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice u Metkoviću, pogled sa sjeverozapadne strane na sjeverni dio ulaznog stepeništa. Osim njega, na slici je vidljiva i kosa stubišna platforma za osobe u invalidskim kolicima, ograda s

- rukohvatom te dvokrilna ulazna vrata. Fotografirano pri kraju ili nedugo nakon završetka obnove koja je trajala od 2008. do 2015. (izvor: Radionica arhitekture d.o.o.)
- sl. 93. Izgled južne strane ulaznog stepeništa zgrade uprave i stanovanja duhanske stanice u Metkoviću, danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice, na obiteljskog fotografiji snimljenoj najkasnije 1960-ih. Fotografirano prije obnove i adaptacije zgrade iz 2008.-2015., odnosno dodavanja ograde s rukohvatom (izvor: Prirodoslovni muzej u Metkoviću)
- sl. 94. Glavni ulaz zgrade Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice, smješteno na njezinom zapadnom pročelju. Na slici je vidljiva i oznaka Prirodoslovnog muzeja, kao i drugih institucija koje se nalaze u zgradi. Snimljeno u srpnju 2021. (izvor: *Google Maps*, <https://www.google.com/maps/@44.516302,16.6139199,7.25z>, pristup 3. 12. 2021.)
- sl. 95. Prag glavnog ulaza zgrade Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice (snimila: Dora Hornik, 3. 9. 2021.)
- sl. 96. Nekad glavni, a danas sporedni i evakuacijski ulaz na istočnom pročelju zgrade Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice, koji se koristi samo u slučaju nužde (snimila: Dora Hornik, 3. 9. 2021.)
- sl. 97. Unutrašnja strana (iz izložbenog prostora) nekad glavnog, a danas sporednog i evakuacijskog ulaza na istočnom pročelju zgrade Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice, koji se koristi samo u slučaju nužde (izvor: „Prirodoslovni muzej Metković“, *Ing-Grad*, <https://www.ing-grad.hr/hr/projekti/povijesne-zgrade-i-sakralna-arhitektura/povijesne-zgrade/1149-prirodoslovni-muzej-metkovic>, pristup 7. 12. 2021.)
- sl. 98. Bočni ulazi na jednom od bočnih pročelja zgrade Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice (snimila: Dora Hornik, 3. 9. 2021.)
- sl. 99. Stanje dijela istočnog pročelja zgrade uprave i stanovanja duhanske stanice u Metkoviću, danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice, fotografirano malo prije početka obnove zgrade koja je trajala od 2008. do 2015. godine. Vidljivi su derutni balkoni, kao i oštećeni okviri i stakla prozora (izvor: Radionica arhitekture d.o.o.)
- sl. 100. Nova čelična ograda napravljena za balkone bivše zgrade uprave i stanovanja duhanske stanice u Metkoviću, danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice, koja kopira staru (izvor: Radionica arhitekture d.o.o.)

- sl. 101. Jedan od balkona istočnog pročelja zgrade, fotografiran tijekom njihove rekonstrukcije tijekom trajanja obnove zgrade u razdoblju od 2008. do 2015. godine (izvor: Radionica arhitekture d.o.o.)
- sl. 102. Nove konzole napravljene za balkone bivše zgrade uprave i stanovanja duhanske stanice u Metkoviću, danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice, koje kopiraju stare (izvor: Radionica arhitekture d.o.o.)
- sl. 103. Izvorno mračno potkrovlje zgrade uprave i stanovanja duhanske stanice u Metkoviću, danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice, fotografirano prije ili na početku obnove zgrade koja je trajala od 2008. do 2015. godine. Vidljiva je i unutarnja drvena krovna konstrukcija, koja je kasnije zamijenjena armiranobetonskom (izvor: Radionica arhitekture d.o.o.)
- sl. 104. Novo potkrovlje bivše zgrade uprave i stanovanja duhanske stanice u Metkoviću, danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice, fotografirano tijekom trajanja obnove zgrade u razdoblju od 2008. do 2015. godine. Vidljiva je nova, armiranobetonska krovna konstrukcija s krovnim prozorima, koja je izvedena umjesto ranije drvene, čime se povećala površina i svjetlina tavana (izvor: Radionica arhitekture d.o.o.)
- sl. 105. Obnova, odnosno izvedba novog, armiranobetonskog krova bivše zgrade uprave i stanovanja duhanske stanice u Metkoviću, danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice. Fotografirano tijekom trajanja obnove zgrade u razdoblju od 2008. do 2015. godine (izvor: Radionica arhitekture d.o.o.)
- sl. 106. Novi krovni pokrov krova bivše zgrade uprave i stanovanja duhanske stanice u Metkoviću, danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice, koji imitira kupe kanalice. Fotografirano pri kraju ili nedugo nakon završetka obnove koja je trajala od 2008. do 2015. godine. Vidljiv je i jedan od novih krovnih prozora, a u pozadini i gornji dio susjedne zgrade najstarijeg kamenog skladišta, s azbestnim krovom (izvor: Radionica arhitekture d.o.o.)
- sl. 107. Pogled na istočno i sjeverno pročelje bivše zgrade uprave i stanovanja duhanske stanice u Metkoviću, danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice (izvor: „Prirodoslovni muzej Metković - virtualna izložba Dragane Nuić Vučković »Ludi svijet«“, *Metković.hr*, 27. siječnja 2021., <https://www.metkovic.hr/2021/01/27/prirodoslovni-muzej-metkovic-virtualna-izlozba-dragane-nuic-vuckovic-ludi-svijet/> (pristup 4. 12. 2021.)

- sl. 108. Pogled na južno i zapadno pročelje bivše zgrade uprave i stanovanja duhanske stanice u Metkoviću, danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice. Fotografirano pri kraju obnove koja je trajala od 2008. do 2015. (izvor: Radionica arhitekture d.o.o.)
- sl. 109. Drvena oplata s armaturom, unutar koje će se izvesti novo, armiranobetonsko stubište, koje će zamijeniti uklonjeno kameno. Fotografirano tijekom obnove zgrade koja je trajala od 2008. do 2015. godine (izvor: „Prirodoslovni muzej i gradska knjižnica (Poduh) - Metković“, *MGA nekretnine*, <http://www.mga-metkovic.com/sadagradimo/objekt/70/prirodoslovni-muzej-i-gradska-knjiznica-poduh-metkovi/60>, pristup 5. 12. 2021.)
- sl. 110. Proces ugradnje lifta unutar centralnog stubišta zgrade bivše uprave i stanovanja duhanske stanice u Metkoviću, danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice. Fotografirano tijekom obnove zgrade koja je trajala od 2008. do 2015. (izvor: Radionica arhitekture d.o.o.)
- sl. 111. Početak središnjeg stubišta i lift u ulaznom predvorju prizemlja zgrade Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice. Snimljeno u srpnju 2021. (izvor: *Google Maps*, <https://www.google.com/maps/@44.516302,16.6139199,7.25z>, pristup 4. 12. 2021.)
- sl. 112. Prostor dijela budućeg suterena bivše zgrade uprave i stanovanja i stanovanja duhanske stanice u Metkoviću, danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice, snimljen u procesu iskopavanja. Fotografirano tijekom obnove zgrade koja je trajala od 2008. do 2015. godine (izvor: „Prirodoslovni muzej i gradska knjižnica (Poduh) - Metković“, *MGA nekretnine*, <http://www.mga-metkovic.com/sadagradimo/objekt/70/prirodoslovni-muzej-i-gradska-knjiznica-poduh-metkovi/108>, pristup 5. 12. 2021.)
- sl. 113. Novi, armiranobetonski i protupotresni nosivi zidovi u unutrašnjosti bivše zgrade uprave i stanovanja i stanovanja duhanske stanice u Metkoviću, danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice. Fotografirano tijekom obnove zgrade koja je trajala od 2008. do 2015. godine. Na slici je vidljiva i nedostajuća međukatna konstrukcija, koja je uklonjena kako bi se mogla izvesti nova, armiranobetonska (izvor: „Prirodoslovni muzej i gradska knjižnica (Poduh) - Metković“, *MGA nekretnine*, <http://www.mga-metkovic.com/sadagradimo/objekt/70/prirodoslovni-muzej-i-gradska-knjiznica-poduh-metkovi/60>, pristup 5. 12. 2021.)

- sl. 114. Zazidani otvori zidova u prizemlju bivše zgrade uprave i stanovanja i stanovanja duhanske stanice u Metkoviću, danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice. Fotografirano tijekom obnove zgrade koja je trajala od 2008. do 2015. godine (izvor: „Prirodoslovni muzej i gradska knjižnica (Poduh) - Metković“, *MGA nekretnine*, <http://www.mga-metkovic.com/sadagradimo/objekt/70/prirodoslovni-muzej-i-gradska-knjiznica-poduh-metkovi/60>, pristup 5. 12. 2021.)
- sl. 115. Aluminijska podkonstrukcija montirana na unutrašnje zidove prvog kata zgrade Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice, na koje će se postaviti gips-kartonske ploče. Fotografirano tijekom obnove zgrade koja je trajala od 2008. do 2015. godine (izvor: „Prirodoslovni muzej i gradska knjižnica (Poduh) - Metković“, *MGA nekretnine*, <http://www.mga-metkovic.com/sadagradimo/objekt/70/prirodoslovni-muzej-i-gradska-knjiznica-poduh-metkovi/24>, pristup 5. 12. 2021.)
- sl. 116. Ulazno predvorje prizemlja zgrade Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice, s informativnim pultom i suvenirnicom (lijevo) te garderobom (desno). Snimljeno u srpnju 2021. (izvor: *Google Maps*, <https://www.google.com/maps/@44.516302,16.6139199,7.25z>, pristup 4. 12. 2021.)
- sl. 117. Prostor informativnog pulta i suvenirnice u ulaznom predvorju zgrade Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice u Metkoviću (snimila: Dora Hornik, 3. 9. 2021.)
- sl. 118. Jedan od ukupno dva tehnička (teretna) lift, snimljen na jednom od katova Gradske knjižnice. Snimljeno u srpnju 2021. (izvor: *Google Maps*, <https://www.google.com/maps/@44.516302,16.6139199,7.25z>, pristup 4. 12. 2021.)
- sl. 119. Prostor iz kojega se vrši nadzor zgrade i okolice Prirodoslovnog muzeja u Metkoviću, opremljen monitorom. Zbog nedostatka prostora, koristi se i kao prostor za tehniku i energiju, gdje se čuvaju multimedijalni stupovi, te suvenirnica (snimila: Dora Hornik, 3. 9. 2021.)
- sl. 120. Arterijalan (kružni) oblik kretanja po izložbenom prostoru, kakav je prisutan u izložbenom prostoru Prirodoslovnog muzeja u Metkoviću (izvor: Klarić, Laszlo i Nevidal, 2011., 22.)
- sl. 121. (lijevo) Zatvorena jednokrilna vrata ulaza kroz koja se iz ulaznog predvorja ulazi u izložbeni prostor Prirodoslovnog muzeja u Metkoviću. Ista su vrata postavljena i na ulazima u prostore Gradske knjižnice na katovima (izvor: *Google Maps*,

- <https://www.google.com/maps/@44.516302,16.6139199,7.25z>, pristup 4. 12. 2021.); sl. (desno) Otvorena vrata ulaza kroz koja se iz ulaznog predvorja ulazi u izložbeni prostor (snimila: Dora Hornik, 3. 9. 2021.)
- sl. 122. Drvena dvokrilna vrata, koja su se nalazila na ulazima u unutrašnjosti zgrade bivše uprave i stanovanja i stanovanja metkovske duhanske stanice, danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice. Fotografirano tijekom obnove zgrade koja je trajala od 2008. do 2015. godine (izvor: „Prirodoslovni muzej i gradska knjižnica (Poduh) - Metković“, *MGA nekretnine*, <http://www.mga-metkovic.com/sadagrađimo/objekt/70/prirodoslovni-muzej-i-gradska-knjižnica-poduh-metkovi/132>, pristup 5. 12. 2021.)
- sl. 123. Dio stalnog postava Prirodoslovnog muzeja u Metkoviću - pogled s južne prema sjevernoj strani prve izložbene prostorije (izvor: „Prirodoslovni muzej Metković“, *Ing-Grad*, <https://www.ing-grad.hr/hr/projekti/povijesne-zgrade-i-sakralna-arhitektura/povijesne-zgrade/1149-prirodoslovni-muzej-metkovic>, pristup 7. 12. 2021.)
- sl. 124. Dio stalnog postava Prirodoslovnog muzeja u Metkoviću - pogled sa sjeverne prema južnoj strani prve izložbene prostorije (izvor: „prirodoslovni-muzej-metkovic-6“, *Dubrovačko-neretvanska županija*, 15. prosinca 2020., <https://www.edubrovnik.org/promicanje-odrzivog-razvoja-prirodne-bastine-doline-neretve-zamjenica-marevic-obisla-završene-radove-u-prirodoslovnom-muzeju-metkovic/prirodoslovni-muzej-metkovic-6/>, pristup 8. 12. 2021.)
- sl. 125. Dio stalnog postava Prirodoslovnog muzeja u Metkoviću - pogled sa sjeverne prema južnoj strani druge izložbene prostorije. Sredina iste prostorije služi i za povremene izložbe (izvor: „Prirodoslovni muzej Metković“, *Ing-Grad*, <https://www.ing-grad.hr/hr/projekti/povijesne-zgrade-i-sakralna-arhitektura/povijesne-zgrade/1149-prirodoslovni-muzej-metkovic>, pristup 7. 12. 2021.)
- sl. 126. Dio stalnog postava Prirodoslovnog muzeja u Metkoviću - pogled s južne prema sjevernoj strani treće izložbene prostorije (izvor: „Prirodoslovni muzej Metković“, *Ing-Grad*, <https://www.ing-grad.hr/hr/projekti/povijesne-zgrade-i-sakralna-arhitektura/povijesne-zgrade/1149-prirodoslovni-muzej-metkovic>, pristup 7. 12. 2021.)
- sl. 127. Unutrašnji prostor jednog od katova Gradske knjižnice, u kojemu je na jednom dijelu vanjskog zida ostavljena vidljiva struktura njegovog unutarnjeg lica kao element

- dekoracije prostora, ali i kako bi korisnici Knjižnice mogli vidjeti kako je zgrada građena. Snimljeno u srpnju 2021. (izvor: *Google Maps*, <https://www.google.com/maps/@44.516302,16.6139199,7.25z>, pristup 4. 12. 2021.)
- sl. 128. Dio suterena Prirodoslovnog muzeja u Metkoviću, pogled na lift (lijevo) i ulazna vrata prostora za nekadašnje radionice (ravno), a danas arhiva starije knjižne građe Gradske knjižnice (snimila: Dora Hornik, 3. 9. 2021.)
- sl. 129. Muzejska čuvaonica Prirodoslovnog muzeja u Metkoviću (snimila: Dora Hornik, 3. 9. 2021.)
- sl. 130. Prostorija u suterenu Prirodoslovnog muzeja u Metkoviću, koja vrši funkciju restauratorske radionice, knjižnice, čuvaonice muzejskih pomagala i spremišta muzejske dokumentacije (snimila: Dora Hornik, 3. 9. 2021.)
- sl. 131. „Bazen“ za klimatizacijske jedinice Prirodoslovnog muzeja u Metkoviću, snimljen u procesu građenja. Fotografirano tijekom obnove zgrade koja je trajala od 2008. do 2015. godine (izvor: Radionica arhitekture d.o.o.)
- sl. 132. Površinska čelična rešetka (mreža) „bazena“ za klimatizacijske jedinice Prirodoslovnog muzeja u Metkoviću. Fotografirano pri kraju ili nedugo nakon završetka obnove koja je trajala od 2008. do 2015. (izvor: Radionica arhitekture d.o.o.)
- sl. 133. Današnji izgled istočnog pročelja najstarijeg (kamenog) skladišta duhanske stanice u Metkoviću. Vidljivo je suvremeno korištenje prizemnih prostora skladišta za ugostiteljske potrebe. U prvom je planu uočljiv prostor parkirališta za automobile koje koriste i posjetitelji Prirodoslovnog muzeja (snimila: Dora Hornik, 3. 9. 2021.)
- sl. 134. Poplavljen prostor suterena zgrade uprave i stanovanja i stanovanja duhanske stanice u Metkoviću, danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice. Fotografirano tijekom obnove zgrade koja je trajala od 2008. do 2015. godine (izvor: Radionica arhitekture d.o.o.)
- sl. 135. Zaštitni sloj hidroizolacije postavljen na donjem unutrašnjem dijelu suterena bivše zgrade uprave i stanovanja duhanske stanice u Metkoviću, danas Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice. Fotografirano tijekom obnove zgrade koja je trajala od 2008. do 2015. godine (izvor: „Prirodoslovni muzej i gradska knjižnica (Poduh) - Metković“, *MGA nekretnine*, <http://www.mga-metkovic.com/sadagradimo/objekt/70/prirodoslovni-muzej-i-gradska-knjiznica-poduh-metkovi/96>, pristup 5. 12. 2021.)

- sl. 136. Karte Hrvatske koje prikazuju procjenu seizmičkog rizika za zgrade (prva slika) i populaciju (druga slika) te prosječni relativni seizmički rizik (treća slika) (izvor: Atalić, Šavor Novak i Uroš, 2019., 938.)
- sl. 137. Aparat za gašenje požara, postavljen u ulaznom predvorju Prirodoslovnog muzeja u Metkoviću, na izlazu iz stalnog postava. Isti su aparati postavljeni i u drugim dijelovima zgrade (snimila: Dora Hornik, 3. 9. 2021.)

8. Popis literature

II. *Izmjene i dopune Prostornog plana uređenja Grada Metkovića* (28. veljače 2020., KLASA: 350-01/17-01/02; URBROJ: 2148/01-03-20-84), <http://grad-metkovic.hr/wp-content/uploads/2020/03/Odluka-o-dono%C5%A1enju-II.-Izmjena-i-dopuna-Prostornog-plana-ure%C4%91enja-Grada-Metkovi%C4%87a.pdf> (pristup 14. 9. 2021.)

Access: Improving the accessibility of historic buildings and places, National Disability Authority, 2011., <https://www.heritagecouncil.ie/content/files/Improving-the-Accessibility-of-Historic-Buildings-and-Places-2011.pdf> (pristup 13. 9. 2021.)

ATALIĆ, Josip, MARTA ŠAVOR NOVAK, MARIO UROŠ. „Rizik od potresa za Hrvatsku: pregled istraživanja i postojećih procjena sa smjernicama za budućnost“. U: *Građevinar*, Vol. 71 No. 10., 2019., str. 923.-947., https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=330155 (pristup 13. 9. 2021.)

BANOŽIĆ, Marija. Elma NUKIĆ-HRASTOVINA, Stela JOKIĆ. „Neke mogućnosti iskorištenja nusproizvoda duhanske industrije“. U: *Neke mogućnosti iskorištenja nusproizvoda prehrambene industrije - knjiga 2*, Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Prehrambeno-tehnološki fakultet Osijek, 2019., 219.-240.

BANOŽIĆ, Marija, DRAGO ŠUBARIĆ, Stela JOKIĆ. „Duhanski otpad Bosne i Hercegovine - problem ili vrijedna sirovina“. U: *Glasnik Zaštite Bilja*, Vol. 41 No. 4, 2018., str. 64.-72., https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=300774 (pristup 13. 9. 2021.)

BARIŠIĆ MARENIĆ, Zrinka. „Gradska klaonica i stočna tržnica u Zagrebu arhitekta Waltera Fresea“. U: *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, Vol. 23 No. 2 (50), 2015., str. 370.-383., <https://hrcak.srce.hr/150051> (pristup 16. 9. 2021.)

- BAUER, Antun. „Neki problemi muzejske arhitekture“. U: *Muzeologija*, No. 3, 1953., str. 133.-172., https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=154988 (pristup 29. 10. 2021.)
- BAUER, Antun. „Zaštita spomenika tehnike“. U: *Informatica museologica*, Vol. 5 No. 23, 1974., str. 27.-28., https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=215956 (pristup 13. 9. 2021.)
- BILIĆ PETRIČEVIĆ, Aleksandra. *Izložba nacrtu zgrade Režije duhana u Trogiru*, katalog izložbe (3. - 30. kolovoza 2020.), Trogir: Muzej grada Trogira, 2020.
- BORDASS, Bill, May CASSAR (ur.). *Museum collections in industrial buildings: a selection and adaptation guide*. Museums & Galleries Commission, 1996., https://hosting.iar.unicamp.br/lab/luz/ld/Arquitetural/Museus/artigos/museum_collections_in_industrial_buildings.pdf (pristup 13. 9. 2021.)
- BOROŠAK MARIJANOVIĆ, Jelena, Ela JURDANA i Nataša MATAUŠIĆ. *Hrvatski povijesni muzej Zagreb - koncepcija stalnog postava*, Zagreb: Hrvatski povijesni muzej, 2012.
- BRKOVIĆ, Daria, Danijela PETRIČEVIĆ. *Lule i početci duhanske industrije u Cetinskoj krajini*, katalog izložbe (1. kolovoza - 30. listopada 2013.), Sinj: Muzej Cetinske krajine, 2013., file:///C:/Users/ESF/Downloads/LULE_I_POCETCI_DUHANSKE_INDUSTRIJE_U_CET.pdf (pristup 14. 9. 2021.)
- BULIMBAŠIĆ, Sandi. „Industrijska arheologija na području Trogira“. U: *Grad za 21. stoljeće. Zbornik radova prvog hrvatskog simpozija o preobrazbi industrijskog naslijeđa u novu urbano-pejsažnu scenografiju*, (ur.) Mirjana Goršić, Karlovac: Naklada Društva arhitekata, građevinara i geodeta Karlovac, 2001., str. 149.-162.
- BUTORAC, Jasminka. *Duhan*, Zagreb: Kugler, 2009., <https://repositorij.agr.unizg.hr/islandora/object/agr%3A1664/datastream/FILE0/view> (pristup 13. 9. 2021.)
- CANTELL, Sophie Francesca. *The Adaptive Reuse of Historic Industrial Buildings: Regulation Barriers, Best Practices and Case Studies*, diplomski rad, Blacksburg: Virginia Polytechnic Institute and State University, 2005., http://sig.urbanismosevilla.org/sevilla.art/sevlab/r001us2_files/r001_us_1.pdf (pristup 14. 9. 2021.)

- ČAGALJ, Marin, Josip GUGIĆ, Frane STRIKIĆ. „Povijesni pregled uzgoja duhana u Dalmaciji“. U: *Duhan u Bosni i Hercegovini - jučer, danas i sutra: zbornik radova s međunarodno znanstveno-stručnog skupa* (Mostar, Federalni agromediteranski zavod, 2.-3. listopada 2017.), (ur.) Jure Beljo, Mostar, Federalni agromediteranski zavod, 2017., str. 1.-9. (48.-59.),
<file:///C:/Users/ESF/Downloads/PovijesnipregleduzgojaduhanauDalmaciji-MCagalj.pdf>
(pristup 13. 9. 2021.)
- ČULAR, Branimir. *Dogana - Imotski*, diplomski rad, Split: Fakultet građevinarstva, arhitekture i geodezije Sveučilišta u Splitu, 2013.,
<https://zir.nsk.hr/islandora/object/gradst%3A680> (pristup 13. 9. 2021.)
- ČULIG, Igor. „Ka estetici industrijskog naslijeđa“. U: *Grad za 21. stoljeće. Zbornik radova prvog hrvatskog simpozija o preobrazbi industrijskog naslijeđa u novu urbano-pejsažnu scenografiju*, (ur.) Mirjana Goršić, Karlovac: Naklada Društva arhitekata, građevinara i geodeta Karlovac, 2001., str. 49.-62.
- DE GREGORIO, Stefania [et al.]. „Designing the Sustainable Adaptive Reuse of Industrial Heritage to Enhance the Local Context“. U: *Sustainability*, 12(21):9059, 2020., str. 1.-20.
- DESPOT, Miroslava. „Tvornica duhana u Senju: njen postanak, razvoj i prestanak rada (1894.-1945.). Prilog privrednoj povijesti Hrvatskog primorja“. U: *Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu*, Vol. 6 No. 1, 1975., str. 407.-420., https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=201604
(pristup 13. 9. 2021.)
- DOMAZET, Daria. *Zbirka razglednica Muzeja Cetinske krajine*, katalog muzejske zbirke, Sinj: Muzej Cetinske krajine, 2016.,
file:///C:/Users/ESF/Downloads/ZBIRKA_RAZGLEDNICA_MUZEJA_CETINSKE_KRAJINE.pdf (pristup 1. 10. 2021.)
- DUNDOVIĆ, Darko. „Duhan u Republici Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini kroz povijest uzgoja i krijumčarenja“. U: *Policija i sigurnost*, Vol. 28 No. 4/2019, 2019., str. 517.-541., https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=334880 (pristup 13. 9. 2021.)
- Easy Access to Historic Buildings*, Historic England, 2015.,
<https://historicengland.org.uk/images-books/publications/easy-access-to-historic-buildings/heag010-easy-access-to-historic-buildings/> (pristup 13. 9. 2021.)

- FELETAR, Dragutin. „Duhan u Podravini“. U: *Podravski zbornik*, No. 8, 1982., str. 150.-158., https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=339262 (pristup 13. 9. 2021.)
- FURST, Peter T. „Shamanism“. U: *Tobacco in history and culture: an encyclopedia* (sv. 2), (ur.) Jordan Goodman, Detroit [etc.]: Charles Scribner's Sons, 2005., 517.-522.
- GLAVIČIĆ, Ante. „IZ PROŠLOSTI HRVATSKOG SOKOLA U SENJU uz 105. obljetnicu osnutka društva prema prikazu dr. Ante Vlahovića“. U: *Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu*, Vol. 21 No. 1, 1994., str. 239.-252., https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=108591 (pristup 2. 10. 2021.)
- GOB, André, Noémie DROUGUET. „8. poglavlje: Muzejska arhitektura“. U: *Muzeologija: povijest, razvitak, izazovi današnjice*, Zagreb: Izdanja Antibarbarus, 2007., 245.-266.
- GORŠIĆ, Mirjana. „Uvod“. U: *Grad za 21. stoljeće. Zbornik radova prvog hrvatskog simpozija o preobrazbi industrijskog naslijeđa u novu urbano-pejsažnu scenografiju*, (ur.) Mirjana Goršić, Karlovac: Naklada Društva arhitekata, građevinara i geodeta Karlovac, 2001., str. 11.-19.
- GRBIĆ, D. Predrag. „Tvornica duhana Rovinj, kratak povijesno-gospodarski pregled“. U: *Tvornica duhana Rovinj 1872.-2002.: arhitektura, povijest i suvremenost*, Rovinj: Tvornica duhana Rovinj, 2002., str. 13.-24.
- HRŽIĆ, Marijan. „Principi rekonstrukcije i dogradnje kompleksa Tvornice duhana Rovinj“. U: *Tvornica duhana Rovinj 1872.-2002.: arhitektura, povijest i suvremenost*, Rovinj: Tvornica duhana Rovinj, 2002., str. 37.-39.
- IFKO, Sonja. „Arhitekturna baština industrijalizacije: mogućnost ponovne uporabe“. U: *Informatica museologica*, Vol. 29 No. 1-2, 1998., str. 89.-93., <https://hrcak.srce.hr/143082> (pristup 14. 9. 2021.)
- IKONOMIDIS-DOUMBAS, Agis. *Adaptive reuse and the museum: installing a museum in a preexisting shell*, diplomski rad (M.S. Thesis), Cambridge: Massachusetts Institute of Technology, Department of Architecture, 1990., <https://dspace.mit.edu/handle/1721.1/67389> (pristup 14. 9. 2021.)
- Inform Guide: Damp: Causes and Solutions*, Historic Environment Scotland, 2007., <https://www.historicenvironment.scot/archives-and-research/publications/publication/?publicationid=bd396452-624b-4b87-9ae4-a59500b4dff4> (pristup 3. 12. 2021.)

- IORANIDOU, Chrysavgi. *Daylight openings in art museum galleries - A link between art and the outdoor environment*, diplomski rad, Stockholm: School of Architecture and the Built Environment, KTH Royal Institute of Technology, 2017., <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1147742/FULLTEXT01.pdf> (pristup 21. 9. 2021.)
- JURIĆ, Zlatko, Žarka VUJIĆ. „Trgovačko-obrtni muzej u Zagrebu: od muzeološke koncepcije do arhitekture“. U: *Etnološka istraživanja* (0351-4323) 7, 2001., str. 49.-62.
- Just because it's old: museums and galleries in heritage buildings*, Museums and Galleries Foundation of NSW Heritage Office, 2004., <https://mgns.org.au/wp-content/uploads/2019/01/justbecause.pdf> (pristup 21. 9. 2021.)
- KLARIĆ, Vlasta, Želimir LASZLO, Renata NEVIDAL. *MUZEJI I TURIZAM - TURISTIČKI POSJETI MUZEJU: UPRAVLJANJE POSJETITELJIMA - Priručnik*, Zagreb: Globtour Event, 2011., <https://mint.gov.hr/UserDocsImages//arhiva//muzeji-t-2.pdf> (pristup 1. 12. 2021.)
- KOJIĆ, Nebojša, Karlo RAJIĆ, Maja ERGOVIĆ RAVANČIĆ, „Proizvodnja duhana u Republici Hrvatskoj“. U: *Glasnik Zaštite Bilja*, Vol. 43. No. 3., 2020., str. 78.-86., https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=376130 (pristup 13. 9. 2021.)
- LASZLO, Želimir. „Arhitekti i muzealci“. U: *Vijesti muzealaca i konzervatora*, 4, 2001., str. 44.-52.
- LASZLO, Želimir. „Muzejska zgrada“. U: *Muzeji i arhitektura u Hrvatskoj: zbornik radova 2. kongresa hrvatskih muzealaca* (Zagreb, Hrvatsko muzejsko društvo, 19.-21. listopada 2011.), (ur.) Jasna Galjer, Zagreb: Hrvatsko muzejsko društvo, 2013., str. 190.-193., <http://hrmud.hr/wp-content/uploads/2014/06/Zbornik-HMD-1.pdf> (pristup 13. 9. 2021.)
- LASZLO, Želimir, Bianka PERČINIĆ KAVUR, Helena STUBLIĆ. „Pripreme“. U: *Muzej u kriznim situacijama*, Zagreb: Muzejski dokumentacijski centar, 2012., str. 1.-17., https://mdc.hr/files/pdf/koordinacija-mreze-muzeja/Muzej%20u%20kriznim%20situacijama_1.pdf (pristup 9. 12. 2021.)
- LASZLO, Želimir, Bianka PERČINIĆ KAVUR, Helena STUBLIĆ. „Procjene“. U: *Muzej u kriznim situacijama*, Zagreb: Muzejski dokumentacijski centar, 2011., str. 1.-12., https://mdc.hr/files/pdf/koordinacija-mreze-muzeja/Muzej%20u%20kriznim%20situacijama_1.pdf (pristup 9. 12. 2021.)

- LASZLO, Želimir, Bianka PERČINIĆ KAVUR, Helena STUBLIĆ. „Što činiti u slučaju nesreće, velike nesreće ili katastrofe?“. U: *Informatica museologica*, Vol. 40 No. 3-4, 2009., str. 134.-139., <https://hrcak.srce.hr/134497> (pristup 9. 12. 2021.)
- LASZLO, Želimir, Bianka PERČINIĆ KAVUR, Helena STUBLIĆ. „Što činiti u slučaju nesreće, velike nesreće ili katastrofe?“. U: *Muzej u kriznim situacijama*, Zagreb: Muzejski dokumentacijski centar, 2010., str. 1.-8., https://mdc.hr/files/pdf/koordinacija-mreze-muzeja/Muzej%20u%20kriznim%20situacijama_1.pdf (pristup 9. 12. 2021.)
- LAŠKARIN, Zvonko. „Proizvodnja i prerada duhana u SR Hrvatskoj“. U: *Agronomski glasnik: Glasilo Hrvatskog agronomskog društva*, Vol. 42 No. 4, 1980., str. 495.-502., <https://hrcak.srce.hr/166083> (pristup 13. 9. 2021.)
- Managing Change in the Historic Environment: Accessibility*, Historic Scotland, 2010. (ažurirano 2020.), <https://www.historicenvironment.scot/archives-and-research/publications/publication/?publicationId=f0185b2c-3ed9-40c4-899d-a60b00885214> (pristup 27. 10. 2021.)
- MARASOVIĆ, Tomislav. *Aktivni pristup graditeljskom nasljeđu*, Split i Zagreb: Društvo konzervatora Hrvatske, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Postdiplomski studij graditeljskog nasljeđa u Splitu, 1985.
- MAROEVIĆ, Ivo. „Arhitektura Tvornice duhana Rovinjske“. U: *Tvornica duhana Rovinjske 1872.-2002.: arhitektura, povijest i suvremenost*, Rovinjske: Tvornica duhana Rovinjske, 2002.a, str. 25.-35.
- MAROEVIĆ, Ivo. „Elementi za projektni program izgradnje muzeja“. U: *Informatica museologica*, Vol. 33 No. 3-4, 2002.b, str. 67.-73., <https://hrcak.srce.hr/140502> (pristup 27. 10. 2021.)
- MAROEVIĆ, Ivo. „Muzealizacija industrijske baštine kao kulturni resurs“. U: *Grad za 21. stoljeće. Zbornik radova prvog hrvatskog simpozija o preobrazbi industrijskog naslijeđa u novu urbano-pejsažnu scenografiju*, (ur.) Mirjana Goršić, Karlovac: Naklada Društva arhitekata, građevinara i geodeta Karlovac, 2001.a, str. 75.-87.
- MAROEVIĆ, Ivo. „Muzejska publikacija kao oblik muzejske komunikacije“. U: *Informatica museologica*, Vol. 32 No. 3-4, 2001.b, str. 10.-13., <https://hrcak.srce.hr/140570> (pristup 25. 1. 2022.)
- MAROEVIĆ, Ivo. „Smještaj i arhitektura muzeja u službi njegove društvene uloge“. U: *Etnološka istraživanja* (0351-4323) 7, 2001.c, str. 43.-48.

- MAROEVIĆ, Ivo. *Uvod u muzeologiju*, Zagreb: Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu., 1993.
- MARSETIČ, Raul. „Kraljevska tvornica duhana u Puli“. U: *Quaderni*, Vol. XXVII No. 1, 2016., str. 81.-139.,
https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=251053 (pristup 13. 9. 2021.)
- MIRNIK, Ivan, Ante RENDIĆ-MIOČEVIĆ. „Arheološki muzej u Zagrebu“. U: *Muzeji i arhitektura u Hrvatskoj: zbornik radova 2. kongresa hrvatskih muzealaca* (Zagreb, Hrvatsko muzejsko društvo, 19.-21. listopada 2011.), (ur.) Jasna Galjer, Zagreb: Hrvatsko muzejsko društvo, 2013., str. 73.-79., <http://hrmud.hr/wp-content/uploads/2014/06/Zbornik-HMD-1.pdf> (pristup 13. 9. 2021.)
- NADILO, Branko. „Kuća hrvatske povijesti - od doseljenja do osamostaljenja“. U: *Gradjevinar*, Vol. 64 No. 9, 2012., str. 749.-761.,
http://www.casopis-gradjevinar.hr/assets/Uploads/JCE_64_2012_9_749-761_gradiliste.pdf (pristup 13. 9. 2021.)
- NADILO, Branko. „Nova tvornica duhana u Kanfanaru“. U: *Gradjevinar*, Vol. 58 No. 2, 2006., str. 133.-142., <http://www.casopis-gradjevinar.hr/assets/Uploads/JCE-58-2006-02-05.pdf> (pristup 20. 9. 2021.)
- NADILO, Branko, Krešimir REGAN. „Začeci hrvatske industrijske baštine“. U: *Gradjevinar*, Vol. 67 No. 4, 2015., str. 393.-403.,
http://www.casopis-gradjevinar.hr/assets/Uploads/JCE_67_2015_4_8_Industrijska.pdf (pristup 15. 10. 2021.)
- NELJAK, Iva. *Konzervatorska studija tvornice ulja u Zagrebu*, diplomski rad, Zagreb: Odsjek za povijest umjetnosti, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2020.,
<https://zir.nsk.hr/islandora/object/ffzg%3A2254> (pristup 12. 1. 2022.)
- NEUHAUS, Edgar. „A critical look at the use of HVAC system sin the museum environment“. U: *Climate for Collections - Standards and Uncertainties*, München: 2012., str. 117.-126.
https://physitec.nl/wp-content/uploads/2019/07/2012_A_critical_look_at_the_use_of_HVAC_systems_in_the_museum_environment.pdf (pristup 21. 9. 2021.)
- NIEDERHAGEMANN, S., „Preservation of industrial heritage“. U: *Structural Studies, Repairs and Maintenance of Heritage Architecture XII*, 2011., str. 15.-20.

- NIKOLIĆ ĐERIĆ, Tamara. „Duhanska industrija mijenja živote: žene-radnice početkom 20. stoljeća“. U: *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, Vol. 52 No. 1, 2015., str. 173.-188.,
https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=366133 (pristup 13. 9. 2021.)
- NUIĆ, Tihomir. *Prenamjena Duhanske stanice, Čapljina*, diplomski rad, Split: Fakultet građevinarstva, arhitekture i geodezije Sveučilišta u Splitu, 2015.,
<https://zir.nsk.hr/islandora/object/gradst%3A174> (pristup 4. 10. 2021.)
- PADFIELD, Tim, Poul KLENZ LARSEN. „How to design museums with a naturally stable climate“. U: *Studies in Conservation* 49(2), 2004., str. 1.-14.,
<https://www.conservationphysics.org/musdes/musdes.pdf> (pristup 21. 9. 2021.)
- PALADINO, Zrinka. „Zaštita zagrebačke industrijske baštine izradbom konzervatorskih elaborata Gradskoga zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu“. U: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, Vol. 33/34 No. 33/34, 2009., str. 147.-172., <https://hrcak.srce.hr/93497> (pristup 15. 9. 2021.)
- PANDŽA, Kristina. „Revitalizacija kulturne i industrijske baštine u Rijeci: Novi prostor dobiven obnovom starog“. U: *Građevinar*, Vol. 71 No. 1, 2019., str. 68.-74.,
<http://casopis-gradjevinar.hr/assets/Uploads/JCE-71-2019-01-8-Bastina.pdf> (pristup 13. 9. 2021.)
- PANDŽIĆ, Ankica. „Hrvatski povijesni muzej“. U: *Informatica museologica*, Vol. 39 No. 1-4, 2008., str. 6.-10.,
https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=198535 (pristup 13. 9. 2021.)
- PANDŽIĆ, Ankica, Ivica PLAVEC. „Hrvatski povijesni muzej u objektu zaštićene industrijske baštine“. U: *Muzeji i arhitektura u Hrvatskoj: zbornik radova 2. kongresa hrvatskih muzealaca* (Zagreb, Hrvatsko muzejsko društvo, 19.-21. listopada 2011.), (ur.) Jasna Galjer, Zagreb: Hrvatsko muzejsko društvo, 2013., str. 113.-118.,
<http://hrmud.hr/wp-content/uploads/2014/06/Zbornik-HMD-1.pdf> (pristup 13. 9. 2021.)
- PERIĆ, Vito. „Dvadeset godina radijanja u Sinju“. U: *Sinjske novine - glasilo grada Sinja*, No. 14, 2011., str. 28.-30.,
<http://www.sinjske-novine.kus-sinj.hr/pdf/kus2051147484.pdf> (pristup 1. 10. 2021.)
- POKRAJAC, Aldo. „ADRIS - galerija, muzej, koncertna dvorana, zaklada“. U: *Franina i Jurina* (2000), 88, knj. 56, 2010., str. 87.-90.

- Pravilnik o stručnim i tehničkim standardima za određivanje vrste muzeja, za njihov rad, te za smještaj muzejske građe i muzejske dokumentacije* (10. ožujka 2006., KLASA: 612-05/06-01/0039; URBROJ: 532-01-02/1-06-01),
https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2006_03_30_718.html (pristup 25. 11. 2021.)
- PREMERL, Tomislav. „Estetika industrijske arhitekture - temelj moderne. Umjetnička vrijednost industrijskog naslijeđa“. U: *Grad za 21. stoljeće. Zbornik radova prvog hrvatskog simpozija o preobrazbi industrijskog naslijeđa u novu urbano-pejsažnu scenografiju*, (ur.) Mirjana Goršić, Karlovac: Naklada Društva arhitekata, građevinara i geodeta Karlovac, 2001., str. 65.-72.
- RADIONICA ARHITEKTURE D.O.O., „Iskaz površina“. U: *Dokumentacija glavnog arhitektonskog projekta rekonstrukcije i prenamjene upravno-stambene zgrade metkovske duhanske stanice za potrebe Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice*
- RITCHIE, Ian. „An architect's view of recent developments in European museums“. U: *Towards the Museum of the Future*, London, N.Y: Routledge, 1994., str. 7.-30.
- Rješenje o utvrđivanju svojstva kulturnog dobra Građevinskog sklopa Režije duhana u Imotskom* (14. svibnja 2008., KLASA: UP-I^o 612-08/08-06/0122; URBROJ: 532-04-01-01/4-08-2)
- Rješenje o utvrđivanju svojstva kulturnog dobra Zgrade Zavičajnog muzeja u Imotskom* (31. ožujka 2015., KLASA: UP/I-612-08/15-06/0069; URBROJ: 532-04-01-03-02/3-15-1)
- ROGIĆ, Tamara. *Converted Industrial Buildings: Where Past and Present Live in Formal Unity*, diplomski rad, Zagreb, Plymouth: Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, University of Plymouth, 2009.,
file:///C:/Users/ESF/Downloads/090913_proefschrift_TR.pdf (pristup 14. 9. 2021.)
- ROGIĆ, Tamara. „Sustav kriterija zaštite i njen značaj“. U: *Grad za 21. stoljeće. Zbornik radova prvog hrvatskog simpozija o preobrazbi industrijskog naslijeđa u novu urbano-pejsažnu scenografiju*, (ur.) Mirjana Goršić, Karlovac: Naklada Društva arhitekata, građevinara i geodeta Karlovac, 2001., str. 35.-47.
- Security in museums and galleries: advice for architects and planners*, Collections Trust,
https://collectionstrust.org.uk/wp-content/uploads/2016/11/AdviceForArchitectsAndPlanners_02.pdf (pristup 21. 9. 2021.)
- SILAĐIN, Branko, Tomislav ODAK. *Imotski - galerijski prostor*, 1997.

SPAB briefing: Windows & doors, The Society for the Protection of Ancient Buildings (SPAB), 2016.,

<https://www.spab.org.uk/sites/default/files/documents/MainSociety/SPAB%20Windows%20%26%20Doors.pdf> (pristup 13. 9. 2021.)

Streets for all: Advice for Highway and Public Realm Works in Historic Places, Historic England, 2018.,

<https://historicengland.org.uk/images-books/publications/streets-for-all/heag149-sfa-national/> (pristup 13. 9. 2021.)

SVEDRUŽIĆ ŠEPAROVIĆ, Ivana. „ISTOČNA OBALA SPLITA - KRONOLOGIJA ZBIVANJA“. U: *Kulturna baština*, No. 39, 2013., str. 295.-304.,

<https://hrcak.srce.hr/129893> (pristup 1. 10. 2021.)

ŠEBEČIĆ, Berislav. „Od značajnog rudnika do rudarskog muzeja u prirodi“. U: *Grad za 21. stoljeće. Zbornik radova prvog hrvatskog simpozija o preobrazbi industrijskog naslijeđa u novu urbano-pejsažnu scenografiju*, (ur.) Mirjana Goršić, Karlovac: Naklada Društva arhitekata, građevinara i geodeta Karlovac, 2001., str. 331.-343.

ŠEPIĆ, Ljiljana. „Svijetla budućnost - vrijeme spašavanja i revitalizacije industrijskog naslijeđa“. U: *Grad za 21. stoljeće. Zbornik radova prvog hrvatskog simpozija o preobrazbi industrijskog naslijeđa u novu urbano-pejsažnu scenografiju*, (ur.) Mirjana Goršić, Karlovac: Naklada Društva arhitekata, građevinara i geodeta Karlovac, 2001.a, str. 275.-283.

ŠEPIĆ, Ljiljana. „Industrijsko naslijeđe u Hrvatskoj u kontekstu svjetskog industrijskog naslijeđa“. U: *Grad za 21. stoljeće. Zbornik radova prvog hrvatskog simpozija o preobrazbi industrijskog naslijeđa u novu urbano-pejsažnu scenografiju*, (ur.) Mirjana Goršić, Karlovac: Naklada Društva arhitekata, građevinara i geodeta Karlovac, 2001.b, str. 21.-32.

ŠIMPRAGA, Saša. „Potencijali arhitekture industrije“. U: *Zagreb, javni prostor*, Zagreb: Porfirogenet, 2011., str. 355.-381.

TONKOVIĆ, Snježana. *Muzejska zbirka pri Pučkom otvorenom učilištu Imotski: muzeološka koncepcija stalnog postava*, Imotski: Vlast. nakl., 2009.

TVRTKOVIĆ, Nikola. *Prirodoslovni muzej u Metkoviću - prijedlog elaborata o osnivanju*, Zagreb, 2007.

Urbanistički plan uređenja Radeljević-Libertas: konzervatorska dokumentacija, Zavod za prostorno uređenje Dubrovačko-neretvanske županije, 2011.,

<https://www.dubrovnik.hr/uploads/pages/183/urbanisticki-plan-uredenja-radeljevic-libertas-prilozi.pdf> (pristup 20. 9. 2021.)

- VINKO, Ivana. *Oblikovni elementi izložaba iz perspektive osoba s invaliditetom*, diplomski rad, Zagreb: Katedra za muzeologiju i upravljanje baštinom, Odsjek za informacijske i komunikacijske znanosti, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2017.,
http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/8841/1/Vinko_ure%C4%91eno_diplomski_Oblikovni%20elementi%20izlo%C5%BEaba%20iz%20perspektive%20osoba%20s%20invaliditetom.pdf (pristup 27. 11. 2021.)
- VOKIĆ, Denis. *Preventivno konzerviranje slika, polikromiranog drva i mješovitih zbirki*, Zagreb: K-R Centar, Hrvatsko restauratorsko društvo, Udruga Gradine i godine, 2007.
- VUJIĆ, Žarka. „Je li izložba Skulptura antičke Salone iz fundusa Gliptoteke HAZU bila nagovještaj sretnije budućnosti ovog specijaliziranog umjetničkog muzeja?“. U: *Život umjetnosti: časopis o modernoj i suvremenoj umjetnosti i arhitekturi*, Vol. 108 No. 1, 2021., str. 122.-133., <https://hrcak.srce.hr/270745> (pristup 17. 2. 2022.)
- VUJIĆ, Žarka. „Sumativno vrednovanje Studija Galerije Antuna Augustinčića u Klanjcu“. U: *Anali*, vol 37, 2017. , str. 3.-26.
- VUKOJEVIĆ, Ivan; Zrinka BARIŠIĆ MARENIĆ, Bojana BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI. „Urbanističko-arhitektonski sklop Duhanske stanice »Vaga« u Metkoviću: Prostorno-povijesna geneza i problemi suvremene prenamjene“. U: *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, Vol. 27 No. 1 (57), 2019., str. 100.-117.,
<https://hrcak.srce.hr/clanak/323580> (pristup 17. 2. 2022.)
- WILBERT, Johannes. *Tobacco and Shamanism in South America (Psychoactive Plants of the World Series)*, New Haven & London: Yale University Press, 2009.
- ZUBAN, Zoran. *Proces izrade cigarete - od stabljike do kutije*, završni rad, Pula: studij politehnike Istarskog veleučilišta, 2015.,
<https://repozitorij.iv.hr/islandora/object/politehnikapu:29> (pristup 22. 9. 2021.)
- ŽIVKOVIĆ, Marija. *Dim - priča o duhanu*, katalog izložbe (30. 1. - 31. 5. 2015.), Zagreb: Etnografski muzej, 2015.

9. Popis internetskih izvora

„1944. - četvrta ratna godina“, *Antifašistički Split: ratna kronika 1941.-1945.*,

<http://www.ratnakronikasplita.com/kronika/1944-1> (pristup 1. 10. 2021.)

„A Guide To Industrial Architecture“, *Jonite*, <https://insights.jonite.com/a-guide-to-industrial-architecture> (pristup 21. 9. 2021.)

„About“, *TICCIH*, <https://ticcih.org/about/> (pristup 12. 1. 2021.)

„Arhitektica Kata Gašpar osmislila novi izgled Duhanske stanice“, *Večernji list (mrežno izdanje)*, 30. travnja 2012.,

<https://www.vecernji.ba/arhitektica-kata-gaspar-osmislila-novi-izgled-duhanske-stanice-404150> (pristup 4. 10. 2021.)

„Arhitektura i dizajn“, *Brown Beach House*,

<https://brownhotels.com/croatia/hr/arhitekturadizajn> (pristup 1. 10. 2021.)

„Artist profile“, *Ian Ritchie RA*, <https://shop.royalacademy.org.uk/ian-ritchie-ra> (pristup 2.12.2021.)

„Bankside Power Station (Current Tate Modern)“, *Brown & Mason (BM)*,

<https://brownandmason.com/projects/bankside-power-station-current-tate-modern/> (pristup 16. 9. 2021.)

BARIŠIĆ MARENIĆ, Zrinka. „Napuštena gradska klaonica kao kulturno žarište grada“, *Pogledaj.to*, 4. svibnja 2016., <http://pogledaj.to/arhitektura/napustena-gradska-klaonica-kao-kulturno-zariste-grad/> (pristup 15. 9. 2021.)

„BAT u Kanfanar dovodi nove proizvodne linije i pokreće proizvodnju grijanih duhanskih proizvoda“, *novac.hr*, 30. srpnja 2021., <https://novac.jutarnji.hr/novac/aktualno/bat-u-kanfanar-dovodi-nove-proizvodne-linije-i-pokrece-proizvodnju-grijanih-duhanskih-proizvoda-15091796> (pristup 13. 10. 2021.)

„Body Pressure: Sculpture since the 1960s“, *e-flux*,

<https://www.e-flux.com/announcements/31903/body-pressure-sculpture-since-the-1960s/> (pristup 7. 1. 2022.)

BÜRKLEIN, Christiane. „Zollverein Park, a unique example of the restructuring of brownfield land“, *Floornature.com*, 24. prosinca 2018.,

<https://www.floornature.com/blog/il-parco-zollverein-una-ristrutturazione-unica-un39area-indu-14318/> (pristup 16. 9. 2021.)

„Cigarsfactory »De Olifant«”, *NAUPAR - nautische partners*,

- <https://www.naupar.com/sights/cigarsfactory-de-olifant-kampen/> (pristup 4. 1. 2022.)
- „Cité de la musique“, *Seine-Saint-Denis Tourisme*,
- <https://uk.tourisme93.com/document.php?pagendx=10016> (pristup 15. 9. 2021.)
- „Colonial Goods Warehouse“, *Structurae*, <https://structurae.net/en/structures/colonial-goods-warehouse> (pristup 8. 1. 2022.)
- „CULTURAL CENTRE TOBAČNA 001“, *TOBAČNA 001*,
- <https://mgml.si/en/center-tobacco/about/> (pristup 4. 1. 2022.)
- ČUTURA, Dalibor. „Ruševna fasada u Radićevoj dobila novi izgled“, *Metković News*, 18. ožujka 2020., <http://metkovic-news.com/news/rusevna-fasada-u-radicevoj-dobila-novi-izgled/> (pristup 17. 11. 2021.)
- ĆOSIĆ, Velimir Braco. „Zgrade duhanske stanice date na korištenje gradu Imotskom“, *Radio Imotski*, 28. studenoga, 2018., <https://radioimotski.hr/2018/11/28/zgrade-duhanske-stanice-date-na-koristenje-gradu-imotskom/> (pristup 18. 9. 2021.)
- DAVIS, Jemma. „Fire damage: what can a building survive?“, *Coopers Fire*, 17. prosinca 2018., <https://www.coopersfire.com/news/fire-damage-what-can-a-building-survive/> (pristup 20. 1. 2022.)
- DEMIREL, Simay. „Parc de la Villette“, *Simay DEMIREL - WordPress.com*, 12. lipnja 2020., <https://demirelsimay.wordpress.com/2020/06/12/parc-de-la-villette/> (pristup 15. 9. 2021.)
- DERK, Denis. „Svi pod istim krovom: Nakon godina propalih planova, odlučeno je. U Tvornicu duhana smjestit će se restauratori“, *Večernji list (mrežno izdanje)*, 16. veljače 2021., <https://www.vecernji.hr/kultura/nakon-godina-propalih-planova-odluceno-je-u-tvornicu-duhana-smjestit-ce-se-restauratori-1469357> (pristup 16. 9. 2021.)
- „Dobrodošli u Metković“, *Turistička zajednica grada Metkovića*, 17. travnja 2014., <https://www.tzmetkovic.hr/hr/> (pristup 17. 11. 2021.)
- „Exposition - Tous pirates? - Musée Portuaire Dunkerque 09 2017 .“, *www.jepi-dunkerque.fr*, <http://jepi-dunkerque.over-blog.fr/2017/09/tous-pirates-musee-portuaire-dunkerque-09-2017.html> (pristup 9. 1. 2022.)
- FRANK, Robert. „EKSKLUZIVNO / BAT razmišlja o zatvaranju tvornice cigareta u Kanfanaru u kojoj radi oko 500 ljudi. Radnici su u šoku, državi prijeti gubitak 3 milijarde kuna godišnje!“, *Glas Istre*, 18. lipnja 2020.,

- <https://www.glasistre.hr/istra/ekskluzivno/-bat-razmislja-o-zatvaranju-tvornice-cigareta-u-kanfanaru-u-kojoj-radi-oko-500-ljudi-radnici-su-u-soku-drzavi-prijeti-gubitak-3-milijarde-kuna-godisnje-649393> (pristup 13. 10. 2021.)
- GALOVIĆ, Krešimir. „Prostor nekadašnje zagrebačke Gradske klaonice u Heinzelovoj ulici“, *Panoptikum*, 13. ožujka 2012., http://kgalovic.blogspot.com/2012_03_13_archive.html (pristup 16. 9. 2021.)
- „Gliptoteka Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti“, *Facebook*, 22. rujna 2021., <https://www.facebook.com/gliptoteka/photos/4409542409124601> (pristup 5. 10. 2021.)
- Google Maps*, <https://www.google.com/maps/@44.516302,16.6139199,7.25z> (pristup 4. 12. 2021.)
- „GOTHIC HOUSE TOWN MUSEUM“, *European route of industrial heritage (ERIH)*, <https://www.erih.net/i-want-to-go-there/site/gothic-house-town-museum> (pristup 4. 10. 2021.)
- „HARBOUR MUSEUM OF DUNKIRK“, *European route of industrial heritage (ERIH)*, <https://www.erih.net/i-want-to-go-there/site/harbour-museum-of-dunkirk> (pristup 4. 10. 2021.)
- „HOLANDSKA KUĆA SISAK“, *MC-Bauchemie*, https://www.mc-bauchemie.hr/holandska_kuca/#informacije (pristup 8. 1. 2022.)
- HUGHES, Victoria. „Orsay Museum in Paris: Impressionist Masterpieces in a Former Train Station“, *Hotels.com*, <https://hr.hotels.com/go/france/orsay-museum-paris> (pristup 7. 1. 2022.)
- „Kampen kiek'n“, *Facebook*, 26. ožujka 2018., <https://www.facebook.com/Kampenkiekn/posts/tabaksfabriek-de-olifant-in-kampen/1744107488978735/> (pristup 9. 1. 2022.)
- „Klima“, *Turistička zajednica grada Metkovića*, 13. studenog 2012. (ažurirano 5. ožujka 2015.), <https://www.tzmetkovic.hr/hr/metkovic/item/121-klima.html> (pristup 17. 11. 2021.)
- KOVAČIĆ, Liljana. „O duhanu u Dubrovačkoj Republici“, *Dubrovački muzeji*, 10. kolovoza 2020., <https://www.dumus.hr/hr/arheoloski-muzej/novosti/o-duhanu-u-dubrovackoj-republici,367.html> (pristup 12. 10. 2021.)
- Kraftwerk Berlin*, <https://kraftwerkberlin.de/en/> (pristup 5. 10. 2021.)
- La Friche la Belle de Mai*, <https://www.lafriche.org/> (pristup 5. 10. 2021.)
- „La Friche la Belle de Mai“, *Facebook*, 1. srpnja 2021.,

- <https://www.facebook.com/friche.labelledemai/photos/3944430602321742/> (pristup 5. 10. 2021.)
- „La Friche la Belle de Mai“, *Facebook*, 14. siječnja 2019.,
<https://www.facebook.com/friche.labelledemai/photos/1934930353271787> (pristup 5. 10. 2021.)
- „Lauba“, *Turistička zajednica grada Zagreba*,
<https://www.infozagreb.hr/istrazi-zagreb/kultura/muzeji/lauba> (pristup 5. 10. 2021.)
- LELAS, V., „duhanski proizvodi“, *Hrvatska tehnička enciklopedija - Portal hrvatske tehničke baštine. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 10. siječnja 2020. (ažurirano 17. rujna 2021.), <https://tehnika.lzmk.hr/duhanski-proizvodi/> (pristup 20. 9. 2021.)
- „Listopad 1944. - svibanj 1945. Od oslobođenja grada do kraja rata. Odricanja i muke okrunjeni pobjedom“, *Antifašistički Split: ratna kronika 1941.-1945.*,
<http://www.ratnakronikasplita.com/kronika/1944-2> (pristup 1. 10. 2021.)
- LUZAR, Ivan. „Završena priča je oko Tvornice duhana Rovinj. BAT ostaje u Hrvatskoj“, *Telegram*, 17. ožujka 2021., <https://www.telegram.hr/biznis-tech/završena-prica-je-oko-tvornice-duhana-rovinj-bat-ostaje-u-hrvatskoj/> (pristup 13. 10. 2021.)
- MARUNČIĆ, Baldo. „PRIRODOSLOVNI MUZEJ U METKOVIĆU: Tajni bogati svijet na dohvat ruke“ , *DuList*, 5. listopada 2015., <https://dulist.hr/prirodoslovni-muzej-u-metkovicu-tajni-bogati-svijet-na-dohvat-ruke/271505/> (pristup 25. 1. 2022.)
- MARUNČIĆ, Baldo. „Sjećate li se tvrtke Duhan? Ona i danas posluje!“ , *DuList*, 7. lipnja 2015., <https://dulist.hr/sjecate-li-se-tvrtke-duhan-ona-i-danas-posluje/247963/> (pristup 12. 10. 2021.)
- MESIĆ, Matija. „Radnička može odahnuti: Katran se do kraja godine seli u Ivanić Grad“, *Jutarnji list (mrežno izdanje)*, 23. veljača 2015.,
<https://www.jutarnji.hr/naslovnica/radnicka-moze-odahnuti-katran-se-do-kraja-godine-seli-u-ivanic-grad-479548> (pristup 16. 9. 2021.)
- „Moderna interpretacija geološke prošlosti Neretve“, *Dubrovačko-neretvanska županija*, 15. srpnja 2020., <https://www.edubrovnik.org/moderna-interpretacija-geoloske-proslosti-delte-neretve/> (pristup 25. 1. 2022.)
- Museu Fàbrica Reig*, <https://www.museufabricareig.com/?lang=en/> (pristup 5. 10. 2021.)
- „Muzej »Belišće«, *Muzejski dokumentacijski centar (MDC)*, <https://hvm.mdc.hr/muzej-belisce,510:BL%C5%A0/hr/info/> (pristup 3. 1. 2022.)

- „Muzej moderne i suvremene umjetnosti“, *Grad Rijeka*, <https://www.rijeka.hr/gradska-uprava/gradski-projekti/realizirani-projekti/kultura/muzej-moderne-suvremene-umjetnosti/> (pristup 9. 1. 2022.)
- „Muzej prehrane »Podravka«, *Muzejski dokumentacijski centar (MDC)*, <https://hvm.mdc.hr/muzej-prehrane-podravka,850:KPR/hr/info/> (pristup 3. 1. 2022.)
- „Opći podaci“, *Hrvatski željeznički muzej*, https://muzej.hzinfra.hr/?page_id=77 (pristup 15. 2. 2022.)
- POKRAJAC, Aldo. „(FOTO) ROVINJ SE OD VREMENA MLETAČKE REPUBLIKE DO DANAS RAZVIJAO U VIŠE SMJEROVA S velikom flotom trgovačkih jedrenjaka, puno ribarica i šest brodogradilišta, grad sv. Eufemije je još sredinom 18. stoljeća bio jedan od NAJPROSPERITETNIJIH GRADOVA NA SJEVERNOM JADRANU“, *Glas Istre*, 13. travnja 2020., <https://www.glasistre.hr/istra/rovinj-se-od-vremena-mletacke-republike-do-danas-razvijao-u-vise-smjerova-635861> (pristup 2. 10. 2021.)
- „Povijest muzeja“, *Hrvatski željeznički muzej*, https://muzej.hzinfra.hr/?page_id=79 (pristup 3. 1. 2022.)
- „prirodoslovni-muzej-metkovic-6“, *Dubrovačko-neretvanska županija*, 15. prosinca 2020., <https://www.edubrovnik.org/promicanje-odrzivog-razvoja-prirodne-bastine-doline-neretve-zamjenica-marevic-obisla-zavrsene-radove-u-prirodoslovnom-muzeju-metkovic/prirodoslovni-muzej-metkovic-6/> (pristup 8. 12. 2021.)
- „Prirodoslovni muzej i gradska knjižnica (Poduh) - Metković“, *MGA nekretnine*, <http://www.mga-metkovic.com/sadagradimo/objekt/70/prirodoslovni-muzej-i-gradska-knjiznica-poduh-metkovi> (pristup 5. 12. 2021.)
- „Prirodoslovni muzej Metković“, *Ing-Grad*, <https://www.ing-grad.hr/hr/projekti/povijesne-zgrade-i-sakralna-arhitektura/povijesne-zgrade/1149-prirodoslovni-muzej-metkovic> (pristup 7. 12. 2021.)
- „Prirodoslovni muzej Metković“, *Muzejski dokumentacijski centar (MDC)*, <https://hvm.mdc.hr/prirodoslovni-muzej-metkovic,614:MTK/hr/info/> (pristup 25. 1. 2022.)
- „Prirodoslovni muzej Metković - virtualna izložba Dragane Nuić Vučković »Ludi svijet«, *Metković.hr*, 27. siječnja 2021., <https://www.metkovic.hr/2021/01/27/prirodoslovni-muzej-metkovic-virtualna-izlozba-dragane-nuic-vuckovic-ludi-svijet/> (pristup 4. 12. 2021.)

- RADONIĆ, Branko. „Mišljenje o projektu useljenja dječjeg vrtića u zgradu Režije“, *Društvo prijatelja vrgorske starine*, 12. listopada 2020.,
<https://vrgorskestarine.hr/2020/10/12/misljenje-o-projektu-useljenja-djecjeg-vrtica-u-zgradu-rezije/> (pristup 1. 10. 2021.)
- „Schicht im Schacht: 30 Jahre Schließung der Zeche Zollverein“, *Deutsche Welle*,
<https://www.dw.com/de/schicht-im-schacht-30-jahre-schlie%C3%9Fung-der-zeche-zollverein/a-36859246> (pristup 16. 9. 2021.)
- „Sklop zgrada nekadašnje Preparandije i Tvornice duhana u Zadru“, *Registar kulturnih dobara RH*, <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-5812> (pristup 1. 10. 2021.)
- „[Split] - Old photos“, *Skyscraper City Forum*, <https://www.skyscrapercity.com/threads/split-old-photos.1165327/page-169> (pristup 1. 10. 2021.)
- Tabačka Kulturfabrik*, <https://www.tabacka.sk/> (pristup 5. 10. 2021.)
- „Tabakalera“, *Tobacco city*,
<http://tobacco-city.plovdiv2019.eu/en/a/99-tabakalera/c24-similar-projects> (pristup 5. 10. 2021.)
- TABAKALERA - International Centre for Contemporary Culture*,
<https://www.tabakalera.eus/en> (pristup 5. 10. 2021.)
- Tabakfabrik Linz*, <https://tabakfabrik-linz.at/en/> (pristup 5. 10. 2021.)
- „Tate Liverpool“, *Art & Education*,
<https://www.artandeducation.net/directory/296553/tate-liverpool> (pristup 16. 9. 2021.)
- „The Entrepot Lainé“, *CAPC musée d'art contemporain de Bordeaux*, <http://www.capc-bordeaux.fr/en/entrepot-laine> (4. 1. 2022.)
- „THE REIG FACTORY MUSEUM - TOBACCO MUSEUM“, *European route of industrial heritage (ERIH)*, <https://www.erih.net/i-want-to-go-there/site/the-reig-factory-museum-tobacco-museum> (pristup 4. 10. 2021.)
- „Timber or uPVC Windows - Which Are Best?“, *Premier Windows*, 11. ožujka 2019.,
<https://www.premierwindows.ltd.uk/timber-or-upvc-windows-which-are-best/> (pristup 22. 9. 2021.)
- „Timber windows“, *The Society for the Protection of Ancient Buildings (SPAB)*,
<https://www.spab.org.uk/advice/timber-windows> (pristup 20. 9. 2021.)
- Tobacco Factory*, <https://tobaccofactory.com/> (pristup 5. 10. 2021.)
- „Tobacco Factory“, *Tobacco city*,

- <http://tobacco-city.plovdiv2019.eu/en/a/96-tobacco-factory/c24-similar-projects> (pristup 5. 10. 2021.)
- „Tobačni muzej Ljubljana“, *Museums of the World*,
<https://museu.ms/museum/details/16278/tobacni-muzej-ljubljana> (pristup 9. 1. 2022.)
- „Tvornica duhana Zagreb (TDZ)“, *Hrvatska tehnička enciklopedija - Portal hrvatske tehničke baštine. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 11. prosinca 2019. (ažurirano 2. studenoga 2020.),
<https://tehnika.lzmk.hr/tvornica-duhana-zagreb-zagreb/> (pristup 20. 9. 2021.)
- „Upgrading timber windows“, *The Society for the Protection of Ancient Buildings (SPAB)*,
<https://www.spab.org.uk/advice/upgrading-timber-windows> (pristup 20. 9. 2021.)
- „Vízioú Tabačky Kulturfabrik je nová kreatívna mestská štvrť“, *Dnes 24 Košice*, 16. svibnja 2018., <https://kosice.dnes24.sk/viziou-tabacky-kulturfabrik-je-nova-kreativna-mestska-stvrt-299118> (pristup 5. 10. 2021.)
- VOLODER, Nermina. „Prenamjena objekta u Širokom Brijegu: Moderna arhitektura na ruinama Duhanske stanice“, *Akta.ba*, 26. studenog 2010.,
<https://www.akta.ba/investicije/prenamjena-objekta-u-sirokom-brijegu-moderna-arhitektura-na-ruinama-duhanske-stanice/17286> (pristup 4. 10. 2021.)
- „VRGORAC - Magazin i kancelarija Režije duhana * austro-ugarska razgl.“, *Njuškalo*,
<https://www.njuskalo.hr/razglednice-fotografije/vrgorac-magazin-kancelarija-rezije-duhana-austro-ugarska-razgl-oglas-27465311> (pristup 1. 10. 2021.)
- „Vrgorac nekad“, *Facebook*, 23. rujna 2015.,
<https://www.facebook.com/Vrgoracnekad/photos/959422697434140> (pristup 30. 9. 2021.)
- „Vrgorac nekad“, *Facebook*, 16. studenog 2020.,
<https://www.facebook.com/Vrgoracnekad/photos/3571169919592725> (pristup 30. 9. 2021.)
- „Vrgorac nekad“, *Facebook*, 22. prosinca 2019.,
<https://www.facebook.com/Vrgoracnekad/posts/2710766908966368> (pristup 1. 10. 2021.)
- „World Heritage List“, *UNESCO*, <https://whc.unesco.org/en/list/> (pristup 12. 1. 2021.)
- „Zakon o duhanu“, *Zakon.hr*, <https://www.zakon.hr/z/242/Zakon-o-duhanu> (pristup 11. 10. 2021.)
- „Zavičajni Muzej“, *Grad Imotski*, <https://imotski.hr/muzej/> (pristup 9. 1. 2022.)

„Zavičajni muzej Imotski“, *Muzejski dokumentacijski centar (MDC)*,

<https://hvm.mdc.hr/zavicajni-muzej-imotski,763:IMS/hr/info/> (pristup 10. 1. 2022.)

„Zgrada Tvornice duhana u Zagrebu“, *Registar kulturnih dobara RH*,

<https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-2646> (pristup 1. 10. 2021.)

„Zollverein Coal Mine Industrial Complex, Germany“, *World Heritage Journeys*,

<https://visitworldheritage.com/en/eu/zollverein-coal-mine-industrial-complex-germany/b0b631c5-ea55-4717-9141-dcf745ee052d> (pristup 16. 9. 2021.)

10. Popis kazivača

Ivan Alduk, pročelnik Konzervatorskog odjela u Imotskom

Ivana Baće, ravnateljica Prirodoslovnog muzeja u Metkoviću

Goran Rako, arhitekt i autor glavnog arhitektonskog projekta rekonstrukcije i prenamjene upravno-stambene zgrade metkovske duhanske stanice za potrebe Prirodoslovnog muzeja i Gradske knjižnice

11. Popis kratica

HVAC = eng. Heating, Ventilation and Air Conditioning

IR = eng. infrared

RV = relativna vlažnost zraka

UV = eng. ultraviolet

12. Sažetak i ključne riječi (*summary and keywords*)

Duhan je jednogodišnja zeljasta biljka čiji su se uzgoj i prerada u Europi proširili u 15. stoljeću, nakon što je on otkriven i uvezen iz Srednje Amerike. Služio je najprije u medicinske svrhe, a tek je kasnije postao sredstvom uživanja. Povećanje korištenja duhana za brojnije i raznolikije potrebe potaknulo je ideju za njegovom monopolizacijom i oporezivanjem, što je dovelo i do gradnje duhanskih tvornica. Nakon što su neko vrijeme funkcionirale, smanjivanjem duhanske proizvodnje, tvornice su se duhana počele napuštati, a usred neprepoznavanja njihovih vrijednosti, došlo je i do njihove devastacije. Danas se stara i prazna industrijska postrojenja pozitivno valoriziraju, pa im se slijedom toga pronalaze i nove funkcije, koje su često muzejskog karaktera. Za potrebe se muzeja tako prenamijenjuju i duhanske tvornice, za što se primjeri mogu pronaći i na području Hrvatske. Jedan je od tih primjera upravno-stambena zgrada duhanske stanice u Metkoviću, čija će se analiza prenamjene za potrebe metkovskog Prirodoslovnog muzeja, izvedena na temelju terenskog istraživanja te relevantne literature i internetskih izvora, prikazati ovim radom.

ključne riječi: *duhan, duhanska industrija, graditeljska baština, industrijska arhitektura, muzejska arhitektura, zaštita kulturne baštine*

Tabacco is an annual herbaceous plant. Its cultivation and processing expanded in Europe during the 15th Century after it was discovered and imported from Central America. Firstly, it was used for medicinal purposes only, but later people began to use it for recreation. The increased usage of tobacco, for varying purposes, prompted the idea of its monopolization and taxation, which brought upon a need for tobacco factories. They were in use until the demand for tobacco began to dwindle which in turn led to the factories closing. Since the values of those factories was not recognized, they fell to ruin. Today the old and empty industrial plants are being valorized and, as a result, they are being revitalized, some as museums. Tobacco factories are among those old industrial plants that are today converting into museums. Examples of such can be found throughout Croatia. One example is the administrative residential building of the tobacco station in Metković, adapted for the needs of Metković Museum of Natural History, whose analysis, based on the field research, relevant literature and internet sources, will be presented in this paper.

keywords: *tobacco, tobacco industry, built heritage, industrial architecture, museum architecture, cultural heritage conservation*